G. KARAJEV
A. POTRESSOV

Peipsi järve mõistatus

N
W
O
S

A - 23834

G. KARAJEV
A. POTRESSOV

Peipsi järve mõistatus

KIRJASTUS „EESTI RAAMAT" · TALLINN 1969

9(N)1
K 17

Originaali tiitel:

Г. Н. Караев, А. С. Потресов
ЗАГАДКА ЧУДСКОГО ОЗЕРА
Издательство ЦК ВЛКСМ
Молодая гвардия. 1966

Tõlkinud K. Lukats
Ümbrise kujundanud U. Külv

TARTU Ü[illegible]KOOLI
RAAMAT[illegible]GU

Pühendan oma töö ekspeditsiooni liikme, 1958. aastal hukkunud poja Olegi mälestusele.
G. Karajev.

TUNDMATU PALGE EES

Siin jutustatakse sellest, et tinasõdurite kogumine ei olegi alati tühi ajaviide, ja milleks see võib kasulik olla

Imelik küll, kuid kõik see algas tinasõduritest. Jah, tavalistest tinasõduritest!

Need olid lahingukorras paigutatud suurele lauale, mis oli kaetud Peipsi järve jääpinda kujutava valge paberiga.

5. aprill 1242. Noore vürsti Aleksander Nevski sõjavägi asus kaitsma kodumaa pühasid piire.

Ilmus rüütlite sõjavägi. Lehvisid ratsanike mustade ristidega valged mantlid. Sakslaste taktika oli muutumatu ja kindel. Soomusrüüd seljas, tungisid nad tõmbi kiiluna, raudse «seaninana» maleva keskkohta.

Ülbe ja «võitmatu» vaenlane ootas peatset võitu. Raudrüüd, mõõgad, odad, tugevad ratsud. Mida tähendasid neile vene ambujad? Kas neil oli põhjust karta jalaväge?

Ent Aleksandri sõjamehed olid täis võitlusvaimu. Nad kaitsesid oma sünnimaad, olid valmis võitlema elu ja surma peale, tooma vaenlasele hukatust. Rüütlite võimas löök ei kohutanud neid. Parem ja vasak tiib haarasid vastase kiilu kahelt poolt pihtide vahele. Rüütlitele vajus peale mõõkade, taprite, odade laine. Konksudega tiriti ratsanikud hobustelt ja surmati jää peal.

Vürsti ratsamalev, mis ootamatult rüütlite selja taha ilmus, sulges piiramisrõnga.

«... Ning käisid siin suured tapatalgud... sakslased said siin hukka, tšuudid aga põgenesid...»

«... Ja polnud nendel kuhugi põgeneda, ja löödi neid maha jää pääl Subolitši rannast saadik, ja langes sakslasi viissada ja tšuudisid otsatu palju...»

Lahingu pinge sundis unustama valge paberiga kaetud laua, polkovnik Mihhail Viktorovitš Ljuškovski käe, mis tinasõdureid ümber paigutas. Pealtvaatajad, Leningradi Teadlaste Maja sõja-ajaloo sektsiooni liikmed, nägid vaid Aleksander Jaroslavitši vapraid sõjamehi, kes jagasid surmahoope kunagi nii uhkele ja ülbele, nüüd aga pea kaotanud armetule vaenlasele.

Mihhail Viktorovitši unikaalses kollektsioonis on sadu tuhandeid tinasõdureid. Need paiknevad kappides vastavalt ajaloolistele epohhidele ja maadele. Siin leidub Hannibali sõdalasi elevantidel, Türgi janitšare, Napoleoni kaardiväelasi, Vene sõjamehi mitmesugustest aegadest ja kõigist relvaliikidest.

Mihhail Viktorovitš demonstreeris imeosavalt oma «sõjaväe» jõududega võitlust Cannae juures III sajandil enne meie ajaarvamist, Poltaava lahingut, Murat' ratsaväe rünnakut Borodino väljal ja Friedrich II «viltust» lahingukorda Kunersdorfi all.

Pärast Jäälahingu demonstreerimist puhkes elav vaidlus. Räägiti lahingupidamise võtetest ning sellest, missugused lahingukorrad, kaitse- ja jalaväerelvad võisid saksa rüütlitel olla XIII sajandil.

«Aga kuidas te seletate fakti, et me tänini ei tea selle lahingu paika?»

«Kroonikakirjutaja määras omal ajal väga täpselt Jäälahingu paiga. Ta kirjutas, et lahing toimus «Peipsi järve pääl, kitsa koha pääl, Voroni kivi juures». Pealegi tuleb arvesse võtta, et see kirjutati üles võidukast lahingust naasnud meeste sõnade järgi, kellel kõik veel värskelt meeles oli.

Määrang koosneb kolmest osast:

Esimene osa — «Peipsi järve pääl» — annab üldise orientatsiooni. Peipsi järve lõunapoolsel osal, Pihkva järvel, puudus tollal oma nimi; hiljem hakati seda nimetama Väike-Peipsi ehk Talaba järveks ning veelgi hiljem Pihkva järveks.

Teine osa — «kitsa koha pääl» — viitab järve kõige kitsamale kohale, mida tänapäeval nimetatakse Lämmijärveks. See ühendab Peipsi järve põhja- ja lõunaosa.

Ja lõpuks kroonika määrangu kolmandas osas mainitakse järvekitsuses täpselt seda kohta, kus toimus lahing: «Voroni kivi juures».

Tuleb möönda, et oleks raske suurema järjekindluse ja täpsusega lahingupaika kätte näidata. Seega pole segaduses süüdi mitte kroonikakirjutaja, vaid ajaloolased. Mõned neist on igasuguste tõlgitsuste ja oletustega, vahel piisava aluseta, küsimuse segaseks ajanud.»

«Aga kas te teate, et saksa publitsist Paul von Rohrbach kinnitab, nagu ei saakski Jäälahingu paika leida, sest säärast lahingut polevat üldse peetud? Vene kroonikakirjutaja olevat oma vürsti meeleheaks üles puhunud väikese kokkupõrke, millel puuduvat igasugune ajalooline tähtsus.»

Nüüd tekkis üldine elevus, kõik hakkasid rääkima.

«Rohrbach pole ajaloolasena mingi autoriteet,» kargas oma kohalt püsti sõjaajaloo-alase kirjanduse spetsialist R. Š. Sot, «kuid ka tuntud saksa sõjaajaloolane Delbrück ei maini Jäälahingut oma kapitaalses teoses «Sõjakunsti ajalugu». Kõikidest lahingutest kirjutab, aga sellest mitte midagi. Kuid imelik, et nad kõik ignoreerivad nii tähtsat algallikat, nagu seda on Liivimaa riimkroonika. Kroonikakirjutaja, kes põrmugi ei sümpatiseeri venelasi, kirjeldab Jäälahingut niisama üksikasjalikult nagu meie kroonikudki!»

Otsustati veel kord kokku tulla ja tollel kevadpäeval 1956 ei aimanud keegi selle arutelu tagajärgi.

Koosoleku viis läbi NSV Liidu TA Arheoloogia Instituudi Leningradi osakonna slaavi-vene arheoloogia sektor. Tuli töötajaid Ermitaažist, avalikust raamatukogust, ülikoolist ja Ajaloo Instituudist.

Huvi Jäälahingu vastu johtus esijoones selle hiilgava võidu suurest ajaloolisest tähtsusest.

On raske kujutleda seda häda ja viletsust, mis paratamatult oleks tabanud vene rahvast, kui taanlaste ja rootslastega ühinenud saksa rüütlid oleksid osutunud võitjateks tatari-mongoli invasiooni ränkraskel ajal. Olles edus kindlad, jaotasid nad Venemaa juba ette endi vahel ära. Kes teab, milliseks oleks siis vene rahva saatus kujunenud ja millised uued raskused oleksid tekkinud

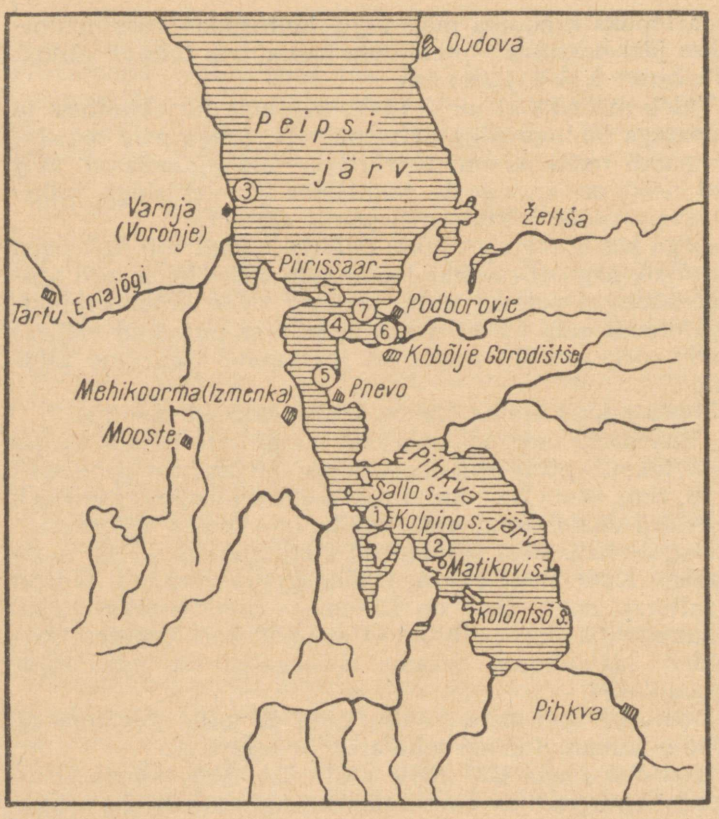

Neid kohti pidasid Jäälahingu tandriks
1) Kostomarov;
2) Vassiljev;
3) Trusman, Lurje, Porfiridov;
4) Bunin, Beljajev;
5) Tihhomirov;
6) Paklar;
7) Kozatšenko.

Venemaa ühendamisel ja Moskva tsentraliseeritud riigi loomisel.

Ettekandega esineva L. N. Punini kaardikepp libises skeemidel: ühed ajaloolased peavad lahingupaigaks Peipsi järve läänekallast, teised — Pihkva järve läänekallast, mõned nimetavad mitmesuguseid kohti Lämmijärves.

Selle küsimusega tegelnud üheksast ajaloolasest oli ainult eestlane Paklar spetsiaalseid uurimisi kohapeal ette võtnud, teised olid püüdnud lahendust leida oma kabinettide vaikuses. Selle tulemus — oletatavad lahingupaigad on laiali pillatud ligi saja kilomeetri suurusel maaalal!

Selgus, et muistseid liiklusteid pole peaaegu üldse uuritud. Kuid ükski vähegi arvukam sõjavägi ei suutnud talvel, pealegi pärast veebruari-märtsi lumesadusid liikuda teedeta maastikul.

Keegi ajaloolastest polnud uurinud järve jäärežiimi, lahing aga peeti ju jää peal!

Vene ja Saksa sõjaväe liikumissuunad on kantud skeemidele (tavaliselt nooltega) väga ligikaudselt, vahel aga täiesti suvaliselt.

Lõpuks ütles professor Mihhail Konstantinovitš Karger:

«Usun, et väljendan kõigi arvamust, kui ütlen, et on vaja ette võtta uurimisi kohapeal. Muidu võime vaid pidada niisuguseid diskussioone nagu täna. Diskussioonid on kasulikud, kuid nad ei anna lõplikku vastust lahingupaiga-probleemile.»

Nii sündis mõte sõita lahingupaika otsima, luua ühiskondlikel alustel ekspeditsioon sõjatandri täpseks kindlaksmääramiseks.

I PEATÜKK

MUISTSE PEIPUSE JÄRVE SALADUSE JÄLIL

Jutustab esimesest reisist Pihkvamaale ja Loode-Venemaa vanadest linnadest

On midagi eriti veetlevat kaugusesse kaduvas võõras maantees. Iga tema käänak tõotab midagi uut, tundmatut ja tingimata väga tähtsat, väga huvitavat.

Kui laual rullitakse lahti autoteede kaart ja sellele märgitakse eelseisev marsruut, tekib kõigile matkajaile hästi tuntud elevus...

Ühel juulikuu hommikul 1956 sõitis Leningradist välja Pihkva poole «Pobeda». Tema «meeskond» pidi läbi uurima Peipsi ja Lämmijärve ranniku, kus oletuste kohaselt toimus XIII sajandil Jäälahing.

Teekond tõotas põnevat matka vähe tuntud, palju saladusi varjavates kohtades, mida ajaloolased polnud peaaegu üldse veel uurinud.

«Niisiis oleme teel,» lausus mõtlikult polkovnik Nikolai Stanislavovitš Harlampovitš, kes juhtis autot. Ta ei pöördunud kellegi poole, vaid kinnitas sellega iseendale, et reis on tõepoolest alanud.

«Jah, oleme teel,» kostis tema kõrval istuv Georgi Nikolajevitš Karajev.

«Seltsimehed, algus on tehtud, nüüd tuleb lõpuni vastu pidada.»

Auto tagaistmel olid Harlampovitši vennapoeg Slava, noor arst, kes võttis matkast osa vahetusautojuhina, ja Georgi Nikolajevitši poeg Oleg kui fotokorrespondent.

Kiiresti vilksatasid mööda Moskva prospekti uued

majad. Eespool, seal, kuhu noolsirge maantee näis toetuvat, kerkis kõrgendik, mida pärgas Pulkovo observatooriumi mitmekesine hoonestik.

Pulkovo kõrgendik on legendaarsete lahingute paik. Suure Oktoobri punakaartlased ja Nõukogude armee sõdurid, Punalipulise Balti Laevastiku meremehed ja maakaitseväelased tõkestasid siin kolmel korral oma rinnaga vaenlase edasitungi.

Leningradi kaitse kunagisele eesliinile paigutatud hallist kivist püloonide juures peatus matkajate auto.

Kõik väljusid...

Nende ees olid Vitolovski kõrgendiku veerjad nõlvad, mis blokaadipäevil olid olnud vaenlase valduses. Paremal Dudorovo mäeküür tublisti hõrenenud kuusemetsaga, vasakul järsk Kirchhoffi kõrgendik. Kaugemal rohetas tumedalt Puškini linn — Tsarskoje Selo.

Seisti veidi aega vaikides...

Kunagise sõjakuulsuse paiga otsingusse põimusid rahva hiljutise võitluse kangelastegude paigad.

Vaikides võeti taas autos istet.

Võib lõpmatult nautida meie kauni ja avara maa loodust. Lauskjatelt kõrgendikelt avanes vaade kaugetele metsamassiividele. Vahel vilksatas mööda hele järvepeegel maantee ääres. Ta ilmus nähtavale, et kohe kaduda teda piiravate puude taha. Puhuti tõmbus mets tagasi, andes ruumi külale keset ülesharitud põldusid. Ent külasid polnudki eriti palju: justkui joonlauaga tõmmatud maantee asus vanast Peterburi maanteest eemal. Ning taas vinetasid sinakalt nõlvakult nõlvakule ulatuvad otsatud laaned... Tuli ette soid, täis sinikate ja mustikate puhmastikke, siin-seal kiduraid vaevakaski ja kääbusmände ning soode taga taas metsad, aina metsad...

See karm maanurk üllatas mingi erilise, omapärase iluga. Selle iluga, mille poolest need kauged tagamaad sarnanevad Nesterovi ja Vasnetsovi maalide motiividega...

Hatuse metsariba kohal paistis kremlikiriku kontuur. Aga sinna oli veel mitukümmend kilomeetrit maad.

Aeg kaldus juba õhtusse, kui matkajad Pihkvasse

jõudsid. Linn võttis nad vastu aedade ja puiesteede rohelusega, õhtuse elevusega tänavatel. Jutukõmin, lühikesed autosignaalid, tihenevad varjud.

Pihkva!...

Üks vanemaid Venemaa linnu. Ennemuiste nimetati seda tihti «Isand Suur-Novgorodi õlakaitseks» — kaitsva raudrüü osaks, mis katab sõjamehe õlga vaenlase löökide eest. Pihkva on korduvalt võtnud enda kanda kogu raskuse võitluses vaenlasega, kes püüdis rikka Novgorodi juurde läbi murda. Stefan Batory ja Gustav Adolfi võimsad armeed hukkusid Pihkva müüride all.

Pihkva minevikust võivad nii mõndagi pajatada muistsed sõjatornidega kindlusemüürid Velikaja ja Pihkva jõe kaldal, imposantne kreml, millega piirnevad Dovmontovi kantsi müürid, vana ja uue äärelinna ning Pihkva lähiste kindlustused...

Pihkva kreml mäletab, kuidas Aleksander Nevski malev pärast võidu saavutamist Peipsi järvel Pleskovi (nõnda nimetati tollal Pihkvat) naasis. Sellest võivad jutustada Mirožski kloostri müürid, mille vahel munk-kroonikakirjutaja selle lahingu jäädvustas, ja Joanni katedraal Zavelitšjes, mille ehitamine saavutatud võidu auks kiiresti lõpule viidi...

Nüüd, soojal suveõhtul, oli linn tulvil lõhnu, mida levitasid aedades, skväärides, puiesteede ja koguni asfalttänavate ääres lopsakalt kasvavad lilled. Toimekalt vurasid bussid edasi-tagasi. Hele loojangutaevas kumas Velikaja jõe peegelpinnal, kus kihutasid mootorpaadid, libisesid kerged süstad, paistsid paigale tardunud kaluripaatide tumedad siluetid.

Muistne linn elas vastset elu.

Pogankini palee. Massiivne hoone, mille kaupmees Pogankin ehitas pihkva paekivist XVII sajandi keskel. Sünge maja-kindlus kindluseambrasuure meenutavate akendega, millel trellid ja raudluugid ees. Korrustevahelised mademed ja trepid on peidetud vägevatesse, kahe meetri paksustesse seintesse, kus leidub rohkesti salaurkaid. Vastupidavus, range lihtsus ja ligipääsmatus määravad selle hoone üldilme.

Nüüd asub siin muuseum.

«Pean teile pettumuse valmistama. Mingeid Jäälahingut otseselt puudutavaid eksponaate meil ei ole,» teatas matkajate kurvastuseks muuseumi direktor. «Ja lahingupaiga kohta puuduvad meil samuti andmed. Muide, Tšudskaja Rudnitsa juures äratab tähelepanu kurgaan. Seal seisis mälestusmärk: suur raudkivi risti kujutisega. Ma näitan teile seda, nüüd on ta siin, muuseumis. Arheoloogid dateerivad selle umbes XII sajandisse. Arvatavasti peeti lahing ka kuskil siin, selle küla piirkonnas, Rudnitsa juures. Tähendas ju muiste sõna «ruda» verd.»

«Aga kas seal on keegi uurimisi, kaevamisi ette võtnud?»

«Ei. Mitte keegi. Ainult neljakümnendate aastate lõpul käis seal eesti ajaloolane Paklar, kuid tema artiklit «Istoritšeskije Zapiskis» te muidugi tunnete.»

«Kuid räägiti vist, et selle küsimusega hakkab tegelema EPRON[1]?»

«Jah, kuid see oli otse enne Suure Isamaasõja algust. Taheti tähistada lahingu seitsmesajandat aastapäeva. Ent sõnadest asi kaugemale ei jõudnud ja siis puhkes sõda.»

Muuseumis Jäälahingule pühendatud väljapanek osutus üpris tagasihoidlikuks. Kaks vene sõjakirvest, mõõk ja kilp, mis kuulusid umbes XIII sajandisse. Tšudskaja Rudnitsa juures asetsevalt kurgaanilt toodud kivi — graniitrahn, mille ühel küljel olid jämedalt välja raiutud risti piirjooned.

Jutt kaldus uuesti uurimistele järve piirkonnas.

«Ent Paklar leidis Voroni kivi ju Želtša suudmest, see aga tõendab, et lahing peeti Rudnitsast tükk maad põhja pool.»

«Õige, kuid tema variandis esineb liialt palju vasturääkivusi kroonikas antud lahingupaiga määrangule.»

«Aga teie variandis, Tšudskaja Rudnitsa juures ei ole ju Voroni kivi?»

«Ma ütlesin, et seda tuleb veel uurida. Muide, Paklari lesk elab praegu Tartus. Vahest leidub tal mõnesuguseid trükis veel avaldamata materjale...»

---

[1] EPRON — eriotstarbeliste veealuste tööde ekspeditsiooni venekeelse nimetuse lühend.

«Kena,» otsustasid matkajad, «sõidame siis Tartu, saame näha muistset Dorpatit — Jurjevit, seejärel alustame uurimistööd Lämmijärve rannikul, tollessamas järvekitsuses, mida kroonikates mainitakse.»

Pihkvast läks tee Vana Irboska kaudu. Eemalt paistsid Žeravja mägi, kindlusemüürid ja tõmbid tornid, mis hämmastasid oma kükloopilise monumentaalsusega. Need on ehitatud kohalikust lubjakivist, millesse on paiguti graniitrahne sisse müüritud.

Kindlus on ehitatud XIV sajandil.

«... Aastal 6838 (1330. a.) rajas Seljuga possadnik koos pihkvalaste ja irboskalastega Žeravja mäele Irboska linna; selsamal aastal tehti ka paekivist müür ja kaevati vallikraav linna ümber,» loeme Pihkva kroonikast.

Kindluse kõrval asetseb Truvori linnus, mis on veelgi vanem. Pärimuse kohaselt valitses siin Rjuriku vend Truvor. Ka praegu seisab vana linnuse juures kahe ja poole meetri kõrgune rist — siin on tema kalm. Rist ja suured hauakivid asetati siia XV sajandil — esimesed vürstid olid paganad.

Meeldiv on teada, et Irboska, mida varem nimetati Sloveniks, on üks Venemaa vanemaid linnu.

«... Polnud veel Pihkva linnagi olemas, aga oli siis tollel maal peamine linn, mida hüüti Irboskaks...» teatab iidne kroonika.

Seinaavaustest, kuhu Slava ja Oleg olid juba jõudnud ronida, avanes maaliline vaade. Orgudega läbilõigatud laineline tasandik ulatus kauge silmapiirini. Siin-seal võis näha aedade rohelusse uppuvaid külasid ja ülesharitud põldusid. Ning Žeravja mäe jalamil sillerdas päikese paistel Gorodištše järv. Sealt suundusid irboskalaste lodjad muiste mööda Bdehha jõge Pihkva järvele ja Peipsimaale. Bdehha kallastel on säilinud rida linnuseid — terve kindluste süsteem, mis kaitsesid Irboskasse tulevat veeteed.

«Jah, kindlustuste paiku osati valida. Ja teate, on alust arvata, et pärast Pihkva vabastamist rüütlitest ja nende väljakihutamist Irboskast 1241/42. aasta talve lõpul tungis Aleksander Nevski Liivimaa ordu valdustesse just Irboska kaudu,» tähendas Georgi Nikolajevitš.

«Tõsi küll, mõned autorid arvavad, et Aleksander liikus mööda praeguse Pihkva järve jääd. Ent sõjalisest seisukohast lähtudes on raske nõustuda, et väejuht viis oma väge mööda lagedat järve kahe või koguni kolme päevateekonna kaugusele. Tuli ju ööbimiseks kuskil peatuda. Polnud välistatud ka kallaletungi võimalus. Irboska kaudu liikuda aga oli ohutum ja mugavam: kants oli oivaline ööbimispaik.»

«Aga Truvor nähtavasti siiski eksisteeris,» lausus Slava kõheldes, kui kõik juba auto poole tagasi sammusid. «Näe, tema kalmugi tuntakse. Oleks huvitav see lahti kaevata.»

«Arvestades seda, et teda ja tema vendi Rjurikut ja Sineust korduvalt kroonikates mainitakse, võib ta tõesti eksisteerinud olla,» kostis Georgi Nikolajevitš. «Õigupoolest ei vaidlegi keegi sellele vastu. Aga muistendit, et varjaagid «kutsuti» vürstidena Venemaad valitsema, võib nüüd lõplikult ümberlükatuks pidada. See muistend loodi väljakujunenud korra — vürstivõimu kindlustamiseks hiljem.»

«Kuidas nad siis sel juhul meil vürstidena valitsema hakkasid?»

«Teatavasti olid normannid vaprad meresõitjad ja sooritasid sageli röövretki teistesse maadesse. Nende ilmumine sellesse Venemaa piirkonda, kust kulges kaubanduslik veetee «varjaagide maalt Kreekamaale», kõneleb nende kallaletungi võimalusest slaavi maadele. Muide, ei maksa uskuda, et Rjurik, Sineus ja Truvor olid vennad, ega ka seda, et kõik kolm olid päritolult varjaagid. Tolle aja kroonikaist pole säilinud ühtki teksti. Me tunneme ju ainult kroonika «mahakirjutusi» — hilisemaid koopiaid, ja nendes võis nii mõnigi asi olla muudetud või juurde lisatud . . .

On olemas ka niisugune arvamus, et «truvor» tähendab muinasskandinaavia keeles «ustav malev» ja «sineus» — «perekond, sugulased, omaksed». See tähendab, et koos Truvori ja Sineusega saabunud Rjurik oli okupant. Asunud slaavlaste hulka elama, kehtestas ta oma «korra», pani rahvale maksud peale. Ise asus elama Novgorodi, kaks teist muistset linna aga, Irboska ja Beloozero, kuu-

lusid muistendi kohaselt legendaarsele Truvorile ja Sineusele.»

Irboska taga laius Sloveni väli. Suured raudkivirahnud, kurgaanid. Maantee lookles üle mäekinkude. Ülesharitud põllud vaheldusid metsatukkadega.

«Jälle kindlus!» kostis auto tagaistmelt.

Tõepoolest, ees hakkasid taas paistma sünged tornid ja valgest kivist müürid.

«See ehitus — Pihkva-Petseri klooster-kants kuulub hilisemasse ajastusse, XVI sajandi keskele. Ta rajati Saksa valduste piirile Irboska kaitsmiseks loode poolt ja ähvarduseks saksa Neuhauseni lossile.»

Ning uuesti siugles maantee läbi okaspuumetsa ja põldude. Paremalt poolt vilksatas mööda Pihkva järve sile pind. Taas piiras mets maanteed. Linnani jäi umbes viiskümmend kilomeetrit. Ent nüüd hakkas mootor järsku «kloppima». Selgus, et laager oli üles sulanud.

«Mis nüüd saab?» küsis Karajev.

«Tartuni veab kuidagi välja, aga mis edasi saab, ei tea. Ilma remondita reisi jätkata ei saa.»

Valge öö viirastuslikus kumas ilmusid nähtavale kaua oodatud Tartu esimeste majade piirjooned.

Muiste nimetati Tartut Jurjeviks, Liivimaa ordu ajal Dorpatiks ja tsarismi ajal Derptiks. 1030. aastal Jaroslav Targa poolt rajatud linn oli Tartu piiskopkonna pealinn.

Paklari lesk püüdis vastata kõigile meie küsimustele.

«Jah, mu abikaasa uuris tõsiselt Jäälahingu paiga probleemi ja käis ka kohapeal. Mulle meenub, et ta pidas väga tähtsaks seda, kustkaudu tol ajal kulgesid liiklusteed. Eriti kaubateed, mis ühendasid Riiat Pihkva ja Novgorodiga. Ta pühendas palju aega kohanimedele... Ta oli innukas ajaloolane ja hoolimata viletsast tervisest töötas oma elu lõpuni.»

Aga mingeid materjale polnud Paklari lesel järele jäänud: ta oli kõik Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudile andnud.

Tartus torkas silma eri ajastute ehitusstiilide maaliline segu. Tänapäeva mitmekorruselised majad ja möödunud sajandi ampiirstiilis hooned, vanaaegne raekoda traditsioonilise torniga ja purskkaev keskväljakul. Keskajast pärineva toomkiriku imposantsed müürid Toomemäel, sealsamas park, kus on laululava ja tenniseväljakud.

Ajalugu on vajutanud oma pitseri sellele peaaegu tuhandeaastasele linnale. Oma olemasolu jooksul on ta üle elanud tulekahjusid, rahutusi ja vaenlase kallaletunge. Mitmeid kordi ehitati linn uuesti üles. Liivimaa ristirüütlite ordu ajast on säilinud vaid osa kindlusemüüri.

Tartut tuntakse teaduse- ja kultuurikeskusena. Tartu Ülikooli rajasid rootslased juba 1632. aastal. Linnas on mitu instituuti ja muuseumi, observatoorium ja botaanikaaed.

Kaks päeva möödusid märkamatult ja järsku juhtus midagi ootamatut: remonditud «Pobeda» tagasi saanud Harlampovitš kaotas äkki usu oma autosse.

«Meil tuleb ju maakolkasse sõita. Kujutage ette, mis me siis teeme, kui auto meile mõne vingerpussi mängib. Maal ei ole ju autoremonditöökodasid. Ei, sõbrad, meie Slavaga sõidame Narva ja sealt koju. Ja asfaltteelt me kõrvale ei pööra...»

Veenmiskatsed jäid tagajärjetuks. Teatud määral oli tal muidugi õigus. Nõnda varisesid kokku plaanid, mis Leningradis, nagu näis, küllaltki läbikaalutult olid tehtud.

II PEATÜKK

EDASI, EESMÄRGI POOLE!

Hämmastab lugejat pärimuste rohkusega Peipsi järve rannikul. Siin on ka esmakordselt juttu sigoovitsast

Georgi Nikolajevitš ja Oleg seisid võõrastemaja ukse ees, kuni «Pobeda» nurga taha kadus.

«Lähme linna vaatama, vahest tuleb meil mõni hea mõte, kuidas oma reisi jätkata.»

Nad jõudsid varjurikkale puiesteele Emajõe kaldal. Rohkesti mootorpaate, suuri ja väikesi, kajutitega ja ilma, korralikult paigutatud piki mõlemat kallast.

«Kui saaksime niisuguse paadi üürida!»

«Peate rääkima peremeestega,» kostis lakooniliselt vana eestlasest paadivaht.

Tärkas nõrk lootus. Ent tuli oodata õhtut, millal paadiomanikud pärast tööpäeva jõe äärde tulevad.

Jõekaldal müütasid naised aedmaasikaid.

«Ostke, te ei kahetse. Otse peenralt. Tõin need täna öösel «Joalal».»

«Millel tõite?»

««Joalal», siin käib väike laev Pihkvast.»

Pihkvast! Tähendab, et Pihkvaga on laevaühendus. Kuidas nad sellest seal, Pihkvas, midagi ei kuulnud? Tuleb välja, et Lämmijärvele saab laevaga sõita. On see alles üllatus!

«Mis laev see on?»

«On üks väike aurik. Käib ülepäeviti. Me sõidame sellega turule.»

Naine rääkis veel midagi, kuid matkajad ei kuulanud

enam. Oleg peaaegu et jooksis ja Georgi Nikolajevitš jõudis talle vaevu järele.

«Tead, Oleg, ka lihtsalt matkata neis paikades oleks huvitav,» ütles ta pojale. «Seal leidub kindlasti randumissildu... Võib laevalt maale minna, inimestega juttu ajada, ringi vaadata...»

Väike sadam oli lähedal.

Selgus, et «Joala» kurseerib Tartu ja Pihkva vahel. Lämmijärvel peatub ta kolmes kohas: Piirissaare juures ning Samolva ja Mehikoorma küla juures.

Nende juurde astunud valvur seletas, et «Joala» väljub kell viis hommikul, kuid laevale võib minna juba õhtul.

«Piletid? Ei, pileteid ette ei müüda. Neid saab hiljem laeval, teel olles.»

Soe suveõhtu. Juba lahkuvate valgete ööde hämarus sulas täiskuu valgusesse. Raekoja poolt kuuldus mõõdetud kellalööke. Unele suikuva linna vaikus, mida aeg-ajalt häirisid üle silla kihutavad autod. Suveaiast kostsid vaiksed orkestrihelid.

«Läki teele «tšuudide maal elu asutama»,» fraseeris Oleg ümber kroonika sõnad. «Tead, isa, mulle näib, et kõik ümberringi ja ka meie ise oleme mingist teisest maailmast.»

Tõepoolest, matka mugav osa «Pobedal» oli läbi. Nüüd, kahekesi jäänud, pidid nad ise endi eest hoolt kandma. Mingi mahajäetuse, ühtlasi aga kerguse ja vabaduse tunne, ees tundmatus. Nüüd algas see päris õige rändamine.

Kõrge korstnaga väike vana laev «Joala» oli ainuke liiklusvahend Tartu ja Pihkva ning rannakülade vahel.

Laevalagi ja kajut kotte, korve ja nende omanikke tuubil täis. Emajõgi on kitsas ja kääruline, kuid sügav, madalate soiste kallastega.

Niitudel jalutasid pikkade punaste nokkadega toonekured. Heinalised ei häirinud neid nähtavasti üldse.

Meie matkajad istusid kirju reisiseltskonna hulka. Said jutule pikka kasvu noorukiga, kellel oli seljas paguniteta sõduripluus ja peas musta äärisega müts. Ta oli ajateenistuse lõpetanud ning pöördus nüüd koju tagasi.

«Huvitav maanurk on meil siin,» lausus ta, silmitsedes

hajameelselt Emajõe kaldaid. «Kõik igipõline! Võta mis tahes küla — terve ajalugu. Kas või näiteks meie Koola küla, selle ajalugu hakkab Novgorodimaa algupäevadest peale.»

«Ja kuskandis teie küla asub?»

«Eks Želtša jõe ääres. Räägitakse, et vanasti olla meie vaarisad siin sõjameestena teeninud. Juba Aleksander Nevski ajal. Saksa rüütlid aina püüdsid tollal meie maale sisse tungida. Meie mehed valvasid siin sissepääsu jõkke.»

Ta vaikis veidi aega ning lisas siis:

«Need paigad meil seal, jõesuus, on üpris kalarikkad.»

«Ja kuidas, kas teil seal lahinguid ka on peetud?»

«On sedagi ette tulnud... Meil on seal üks rist, kivist. Nüüd viidi see kabelisse. Ennevanasti seisis see mäekünkal. Risti alus oli kivi sisse sobitatud. Sellel kohal, kuulukse, olla kunagi kirik olnud, saksa rüütlid pistnud talle tule otsa. Tol korral rüüstasid nad kogu küla tühjaks ja põletasid maha. Tolle kiriku asemele pandigi siis see rist. Ristil on ka kiri: «Ristiülendamispäevale» — kirikupühale, tähendab.»

Nende juttu kuulas huviga pealt vanem mees, kellel oli seljas kulunud pintsak ja peas soni.

«Meil on tõepoolest palju muinsusi,» ütles ta Georgi Nikolajevitši poole pöördudes. «Teie, nagu ma näen, pole siitkandi mehi. Teete oma reisi ära ega tule ehk ilmaski enam tagasi. Meil aga leitakse vahel koguni aardeid.

Mul oli vanaisa. Rauk. Läks vett tooma. Lasi ämbri kaevu ja hakkas seda üles vinnama. Tundis, et miskipärast ränkraske. Noh, vinnas ometi peaaegu üles. Vaatas — ämbris pütt kullaga. Punnitas taat, et ämbrit välja tõsta, aga jõud ei hakanud peale. Parajasti läks naabrimees mööda. Taat hõikas teda appi. Ämber aga jonksatas äkki, kõlksatas, nöör libises käest, ja kõik prantsatas kaevu tagasi. Hiljem otsisid ilmatuma aja... Ronisid koguni kaevu, aga ei leidnud mitte midagi.

Ja mispärast? Sellepärast, et peiteaare nõuab omamoodi lähenemist. Ei see näita ennast igaühele. Näe, ilmutas end taadile, tema aga võttis kätte ja kutsus naabri, tollele aga polnud vist määratud aaret näha saada.»

«Räägitakse, et ka Tšudskaja Rudnitsas juhtunud niisugune lugu,» võttis sõduripluusis noormees jutujärje üle. «Läinud naine üle põllu ja näinud äkki suurt paelahmakat rohu sees. Aga me kõik teame ju vanataatide jutu järgi, et säärase kivimüraka all on purjeriidesse mähitud aare peidus. Juba sellest ajast, millal saksa rüütlid puruks löödi. Naine kaotanud pea, jahmatanud ning tormanud külasse abi paluma. Tulnud siis koos naabritega tagasi, jõudnud samasse paika, otsinud, aga paelahmakat polnudki enam. Kadunud. Nad otsinud seda mitu päeva. Kogu põllu tallanud ära, aga kivist ei mingit jälge.»

Jutuajamisega kulus aeg märkamatult.

«Järv on juba lähedal,» tähendas keegi.

Ja tõesti, varsti taandusid jõe soised kaldad ja pilgule avanes muistse Peipuse, nüüdse Peipsi järve tinane avarus. Kallast varjavad pillirootihnikud kaugenesid pea ja «Joala», mustad suitsukobarad järel lohisemas, jõudis välja puhtale siledale järvepinnale.

Ning eespool, pisut paremal, ilmusid nähtavale justkui veest väljakasvanud kauged puuvõrad. Seal oli Peipsi lõunaosa ja Lämmijärve vahel asetsev Piirissaar.

«Kas siitkaudu läkski Riia—Pihkva kaubatee?» küsis Oleg.

«Jah. Mööda Emajõge (tollal nimetati teda Omovžaks) ja järve, nii nagu me täna sõidame, rännati ka noil kaugetel aegadel. Ja talvel liikusid siinsetel jääteedel voorid, sõitsid rikaste kaupmeeste veokid, marssisid läbi väesalgad... Tol ajal liikus sõjavägi tavaliselt kaubateid pidi Ja nii tuleb ka Jäälahingu paika otsida seal, kus niisuguseid teid oli. Sõjavägi pidi ju neid kasutama.»

«Kas meie alustame otsinguid Mehikoormast?»

«Ei. Mehikoormat nimetati muiste Ismeniks ehk Izmenkaks[1], ent Suures Nõukogude Entsüklopeedias on Jäälahingu skeemile Mehikoorma kohale kantud kõigile tundmatu Uzmeni[2] küla. Esimesel pilgul tundub ahvatle-

[1] Sõnast «измена» — «reetmine».
[2] Sõnast «узкий» — «kitsas».

vana alustada otsinguid sellest punktist. Kuid ajaloolased, kes pidasid lahingupaigaks järve läänekallast, ei tundnud tolle aja sõjastrateegiat. Mina ei usu, et Aleksander Nevski oma sõjaväe jää peale läänekalda juurde üles seadis, selja taga kinnikülmunud järve lai jääväli. Ta ju tundis rüütlite taktikat — killustada vastase sõjavägi osadeks ja lüüa siis iga osa eraldi puruks. Pigem peame otsinguid alustama idakaldal, niisiis sõidame Samolvasse.»

Piirissaarel lahkusid paljud reisijad laevalt. Suurem osa neist istus oma kohvrite, pampude ja kompsudega neile vastutulnud paatidesse, ja õhk täitus mootoripõrinast — paadid suundusid saarel laialipillatud küladesse. Ühes paadis kihutas minema ka sõduripluusis noormees. Ta lehvitas hüvastijätuks mütsi.

Laev jõudis Lämmijärvele. See ongi kroonikas mainitud järvekitsus. Kitsust tuleb muidugi mõista tinglikult, võrreldes kogu Peipsi järve mõõtmetega. Kitsas Lämmijärv ühendab Peipsi kaht osa: Suurjärve Pihkva järvega.

Kuskil siin, nendel avaratel veteväljadel otsustati Pihkva ja Novgorodi saatus, ja mitte ainult nende linnade, vaid kogu Baltikumi ja võib-olla kogu Venemaa saatus.

Silmapiirile ilmusid saared.

«Ozolitsa,» osutas nendele kulunud pintsakus mees.

«Ozolitsa? Ons niisugune saar olemas? Seda nimetust tuntakse kroonikate järgi, kuid ka kõige täpsematel kaartidel seda ei leidu.»

«Me kutsume teda vana viisi. See oli suur saar. Umbes nagu Piirissaar. Nüüd aga peaaegu tervenisti vee all. Üksnes kaks väikest saart on järele jäänud: Stanok ja Ležnitsa. Seal nad paistavadki. Ja ka neid ujutab vesi juba üle.»

«Mispärast?»

«Kes seda teab... Siin on terved külad vee alla kadunud. Tšudskaja Rudnitsa ja Starõi Mteži küla on uude kohta, kõrgemale ümber kolinud, aga näiteks Tšeremšat pole enam ollagi — vee all. Külarahvas aga asus mujale, kuhu keegi sai.»

Laev tegi saarte ümber kaare. Need olid lamedad ja nähtavasti kõvasti soostunud. Mõned puud ulatusid üle tiheda põõsastiku. Ümberringi pilliroopadrik.

«Siin aga on Voroni saar[1],» lausus kõrval seisev helesinises maikas noormees. «Siia on laevade jaoks pagujoonemärgid seatud. Ja nüüd tuleb nähtavale paagivalvuri majake.»

«Seda väina nimetatakse Suureks Väravaks,» võttis jutulõnga uuesti üles sonimütsiga mees. «Selle põhjas lamab päratu suur graniitrahn. Nagu kari. Ka raudkive leidub seal. Räägitakse, et sellal, kui need kivid veel vee all polnud, saanud saar neilt endale nime — Voroni Kamen, Varesekivi. Ja see on Gorodetsi saar,» osutas ta pikale saarele, millest «Joala» möödus.

«Joala» jõudis Samolovka jõele. Selle kaldal asetseb Samolva küla. Siin, kuulukse, olnud nii palju kalu, et need läinud ise võrku, sellest tuleneb ka küla nimi.[2]

«Ja see, vaat seal, kus kirik valendab,» jätkas jutukas reisikaaslane, «on Kobõlje Gorodištše küla. Peaingel Miikaeli kirik seisab seal vist oma viissada aastat.»

Sügava abaja kalda haljendaval taustal valendas väikese kiriku kuup.

«Varem oli see Ozolitsa saarel,» jätkas mees pärast hetkelist vaikimist. «Saksa rüütlid riisusid kiriku paljaks ja põletasid maha. Meie omad jõudsid ainult kirikukella ära peita. Talvel, kui nad teda reega kaldale tahtsid toimetada, jää murdus ja kell vajus sisse. Sealt teda enam ei leitud. Ja nii lamabki ta tänini järve põhjas. Tugeva tormi ajal olevat kuulda, kuidas ta seal heliseb. Tormi kätte jäänud kalurid leiavad selle helina järgi tee randa . . .»

Samolva. Suur küla liivikul. Klubi asub endise suurniku kivimajas. Haigla, kaheksaklassiline kool, kalakuivatustehas, postkontor kaugekõnepunktiga. Siin-seal võib näha veel vanu, sõjas terveks jäänud maju, kuid enamik hooneist on uued. Heledad seinad, suured aknad ja majade ees nägusad aiakesed täis kirevaid lilli. Küla servale ehitatakse meiereid, keset küla, haigla vastas, on korraliku taraga piiratud mälestussammas Suures Isamaasõjas langenud madrustele.

Matkajaile soovitati peatuda Salovite pool.

---

[1] Varesesaar.

[2] «Сама ловилась» — «läks ise võrku».

Lauale ilmus jalamaid teemasin ja koos sellega lihtsat külakosti: mune, võid, kõrge savipott ahjupiimaga, omaküpsetatud lõhnavat rukkileiba, tikri- ja mustikamoosi.

Ei ole vist midagi meeldivamat, kui sattuda pärast pikka reisi hubasesse talumajja, istuda laua taha sumiseva teemasina juurde ja heietada hiljukesi juttu pererahvaga.

«Aleksander Nevski? Meil on ju tema sõjameeste kalmud küla taga,» ütles Aleksei Leontjevitš Salov. «Mäletan, et kui ma alles poisike olin, siis käisid siin teadlased. Kaevasid ühe kalmu lahti, seal sees aga olid luud. Ja kas usute — suured ning puha valged. Mõõtsin siis jalaluud enda peal, see ulatus mulle vööni... Pärast seda pole enam keegi meil käinud. Elame küll ise siin, aga sellegipoolest ei tea me õieti, kuskohas Jäälahing peeti...»

Aleksei Leontjevitš kinnitas, et Kobõlje Gorodištše kirik seisnud varem Ozolitsa saarel, mis olnud tollal üsna suur.

«Kui sakslastega sõda peeti, juhtus üpris veider lugu,» jätkas ta. «Oli siin korteris nende leitnant, nooruke, valget verd. Ta oskas veidi vene keelt, kuigi viletsalt, ja ma rääkisin talle, et see koht on meil kuulus, et siin peeti Jäälahing. Tema aga vaatas mulle umbusklikult otsa ja küsis: «Ja mis see olema?» Noh, seletasin talle: «Siin käis lahing, kus teie rüütlid peksa said, neid sai ilmatu palju otsa.» — «Ei,» kostis ta, «ei olema niisugune lahing. See kõik teie kommunistid välja mõtlema. Keegi iialgi sakslased mitte peksma. Nii see mitte olema.» Noh, ega siis tol ajal temaga vaielda tohtinud. Vaat kuidas nad meilt ennevanast vatti said — tänini kardavad meelde tuletada.»

Pärast teejoomist mindi muistsete kalmude juurde.

See oli väike kalmistu, mis koosnes kalmetest. Erinevalt kurgaanidest oli iga kalme ümber kiviring, mis laotud suurtest püstloodis asetatud raudkividest, nüüd on need sügavale maa sisse vajunud ja samblikega kattunud.

Sellelt kalmistult hoovas muinasaja hõngu ja tundus usutavana, et tõepoolest on tegemist Jäälahingu-aegsete matmispaikadega.

«Vanasti kasvas siin männik,» seletas peremees, «ja selles oli lagendik, kuhu nad maetigi. Järve poolt kaitses seda kohta veel liivavall.»

Külas edasi jalutades astuti endise õpetaja ja koduuurija Vassili Jegorovitš Zahharovi lese Anna Ivanovna poole sisse. Ta mees oli kogu südamest armastanud seda iidset vene maanurka ja palju vaeva näinud selle tundmaõppimisega. Tema oli ka männituka küla servale nende maja juurde istutanud. Tal olnud suur kollektsioon kodupaiga ajalooga seotud leidudest. Pärast tema surma viidi kõik pööningule ja viimase sõja ajal põles maja maha.

«Öelge, kas Vassili Jegorovitš ei leidnud mõnda relva.»

«Vanaaegsetest sõjariistadest ma mäletan ainult mõõka. Õigupoolest polnudki see mõõk, vaid mõõgatükk käepidemega. Selle leidis mu mees Ozolitsalt. Nüüd nimetatakse seda saart Stanokiks. Mõõgajupp oli vedelnud rannaliival.»

«Kas te mäletate seda hästi, et ta leidis selle just nimelt Stanoki saarelt?»

«Muidugi. Tema ise rääkis sellest ja oli väga rahul oma leiuga. Proovisime hiljem ahervaremeil mõõka otsida, kuid ei leidnud.»

Öö laskus juba maa peale, kui koju minema hakati. Oli vaikne. Äsja tõusnud kuu heitis eredat viirastuslikku valgust kalmetele. Tasakesi loksus järvevesi. Pillirootihnikud näisid kuuvalguse kumas päris mustadena.

Sel päeval kogunes nii palju muljeid, et tekkis tarvidus neid sõeluda.

Pererahvas oli juba ammugi puhkama heitnud, isa ja poeg aga istusid veel kaua kummargil päevikute kohal. Üksainuke päev, ja kui palju inimesi nähtud, jutte, muistendeid kuuldud!...

Siin, selles iidses maanurgas, leiduks ajaloolastele rohkesti tööd. Vaevalt vajutad labida mulda, kui juba elustuvad halli mineviku sündmused. Ongi vist hea, et nad võtsid ette laevasõidu. Nüüd tuleks hankida paat ja uurida saari, esmajoones Voroni saart. Küll on aga nimi!

Hommik oli sombune.

«Täna hakkab kindlasti sadama,» lausus Aleksei Leontjevitš. «Jalad valutavad... Ei see tähenda muud kui vihma.»

«Volna» kolhoosi esimees Stepan Pavlovitš Lõssenko teatas, et Tšudskaja Rudnitsasse läheb veoauto, ja soovitas seal ära käia. Pärast lõunat lubas ta anda mootorpaadi saartega tutvumiseks.

Rudnitsasse viiv maantee kulges algul piki ülesharitud põlde, siis lookles soostunud madalike vahel, mis tihedalt võssa kasvanud. Kohati tuli sõita läbi suurte sügavate veeloikude.

Käänaku tagant tuli nähtavale Tšudskaja Rudnitsa. See asetses võrdlemisi kõrges ja kuivas kohas. Peatänavast veidi eemal, klubi lähedal oli Ivan Dmitrijevitš Žurovi maja.

Kõhnavõitu, lüheldast kasvu mees, väga vilgas oma kaheksakümne kolme aasta kohta. Ta ei imestanud külaliste saabumise üle.

«Jäälahing?» küsis ta, nagu oleks tegemist millegi üpris tavalisega. «Kusagil siin tapeldi. Meie kurgaanis on ilmatu palju luid. Küllap maeti siia Aleksander Nevski sõdalased. Kui vanasti meie külasse Petseri kloostrist ristikäik tuli, palusime alati preestrit kurgaanile minna ja langenud sõjameeste eest palvetada.»

«Tähendab, ristikäik tuli teie juurde külasse ja mitte kurgaanile?»

«Külasse. Ja mitte ainult meie juurde, vaid käis kogu maakonnas, külast külla.»

«Ja eks võtnud igas külas talumeestelt selle eest midagi?»

«Teadagi. Mõne käest kolm kopikat ja mõne käest rohkemgi.»

Kurgaan oli lamendunud, maasse vajunud. Selle tipus kasvas rühm noori puid. Ivan Dmitrijevitš seletas, et nende puude all on partisanide hauad. Hitlerlased olid mehed kinni võtnud ja maha lasknud. Kolhoosnikud aga leidsid nad üles ja sängitasid mulda muistsele kalmistule.

«Näe, seal,» osutas Žurov järve siledale veepinnale, «asus varem meie küla. Hiljem, kui vesi tõusis, kolisime siia ümber. Ja siit, kurgaani juurest, läks talvetee mööda... reetee üle samblamaa, kas Kobõlje Gorodištše külasse või Želtša jõele.»

«Ja kas mälestussammas seisis siin?»

«Siin. See viidi enne sõda Pihkvasse, muuseumi. Siin seisis kivist rist ja plaat miski arusaamatu kirjaga. Kui siin neljateistkümnendal aastal sõditi, kaevati siia kaevikud. Paistavad sealt kurgaani tagant. Tol korral tuhniti siin kõik segi ega ole teada, kuhu miski sai.»

«Vahest mäletate, kas maa seest midagi leiti?»

«Ma polnud siis kodus, olin mobiliseeritud. Hiljem räägiti, et pealuid olnud palju. Isegi mõõk olevat leitud. Luud maeti maha, mõõga aga võttis siin elanud ohvitser endale...»

Samolvasse naasmisel sadas peent vastikut vihma. Kuid meie uurijate meeleolu oli suurepärane.

Samolvas selgus, et mootorpaat saartele sõitmiseks ootab juba.

«Kas mina võin teiega kaasa tulla?» küsis Salov.

«Muidugi. Tahtsimegi teid ühes paluda.»

Vihm lakkas. Päike vaatas korraks välja ja kadus taas. Mootorpaat libises kergelt üle sileda järvepinna.

«Kas te, Aleksei Leontjevitš, olete ehk kuulnud, kas Gorodetsi saarel elas vanasti inimesi?»

«Ei, sellest pole keegi rääkinud. Heinamaadest aga, mäletan, pajatasid taadid. Suured heinamaad olevat siin saarel olnud. Nüüd on järv need üle ujutanud.»

Paat lähenes Voroni saarele. Tema kohal kõrgusid tornidena pagujoonemärgid. Paagivalvuri majakese vastas oli paatidele pilliroosse tee rajatud randumissilla juurde pääsemiseks.

Paagivalvur Ivan Vassiljevitš Guss võttis külalised lahkelt vastu. Ta oli kõrget kasvu, kõhnavõitu mees. Ehkki üle seitsmekümne aasta vana, oli ta veel üsna kõbus.

«Kas tulite meie saart vaatama?» küsis ta, surudes kõigil tugevasti kätt.

«Jah. See huvitab meid. Ütelge, Ivan Vassiljevitš, miks hüütakse seda saart Voroni saareks?»

«Räägitakse, et muiste olnud siin mets, varesed tulnud siia ööseks, istunud puude otsas, ja nii hakatigi seda Voroni saareks nimetama.»

«Nii. Aga mis graniitrahn või, nagu meile seletati, lava lamab vee all Suures Väravas? Just nagu kari.»

«Miskit lava siin pole. Tühi jutt. Künnis on siin tõepoolest olemas — niisugune kõrgem koht põhjas. See on seal, kus need tähised paistavad.»

«Nagu mingi lubjakivi,» tähendas Salov. «Isa jutu järgi olevat vanasti vesi madalam olnud ja künnis üle veepinna ulatunud. Kalurid käinud seal puhkamas. Kuus ja vahel koguni kaheksa paati randunud ühekorraga selle äärde.»

«No-neh, nõnda see oli,» kinnitas Guss.

«Aga mis te arvate, kus võiks olla Voroni kivi, mille lähedal Jäälahing aset leidis?»

«Voroni kivi? Seda otsis ju mõni aasta tagasi üks teadusemees, tuli siia Tartust.»

«See oli Paklar.»

«No-neh, Paklar. Ma sõidutasin teda veel paadiga. Ta ütles, et see kivi on seal, Gorodetsi saare taga, rohkem Želtša jõe kandis.»

Ivan Vassiljevitš osutas käega kirdesse.

«Ainult et seda kivi nüüd enam pole,» lisas Salov. «See lasti õhku. Oli väga hädaohtlik, takistas laevasõitu. Nüüd lamavad põhjas ainult selle tükid.»

«Ütelge, kas Ozolitsa saarelt on viimaste aastate jooksul midagi leitud. Noh, ütleme, muistseid sõjariistu või midagi muud.»

«Ei. Minu teada mitte. Poisikestena käisime Stanoki ja Ležnitsa saarel. Sealselt rannalt leidsime midagi kiivritaolist. Aga eks me olnud siis rumalad. Kartsime, et see meilt ära võetakse. Matsime liiva sisse maha, hiljem aga ei leidnud isegi enam üles, kui palju me ka ei otsinud. Kuid oodake. Mul on ju siin aknalaual... Leidsime hiljaaegu risti.» Ta kadus majja.

See oli kaelas kantav rist — enkalpion[1]. Suurepäraselt säilinud, väga hoolika töötlusega.

«Kust te selle leidsite?»

«Tollelt laiult seal. Seda hüütakse nüüd Sigovetsiks.»

---

[1] Enkalpion — kaelas kantav rist pühaku kujutisega, kelle nime kannab kas risti omanik, tema isa või vanaisa... Valmistati enamasti amuletiks sõjameestele. Kujutise järgi võis vahel kindlaks teha tema omaniku, järelikult dateerida leid.

Vanamees näitas laidu, mis asus vaevalt kilomeetri kaugusel Voroni saarest.

«Võin sinna teejuhina kaasa tulla. Rist aga, kui see millegi poolest huvi pakub, võtke endale. Mulle pole seda ju tarvis.»

Teel jutustas Aleksei Leontjevitš selle laiu loo. Tuli välja, et see saareke, mis varem olnud Sigovetsi neeme põhjanukk, on tekkinud kõigest 40—50 aastat tagasi. Järvevett tulnud aina juurde, uhtudes kallast, seni kuni moodustus läbivool.

«Vesi voolab ju Pihkva järvest Peipsi järve. Ja nii uuristaski ta endale läbipääsu. Nüüd ei saa siit üksnes paatidel läbi sõita, vaid isegi «Joala» käib siitkaudu. Siin on sügav, vett tuleb aina juurde, tungib kaldale peale. Seal, kus me varem heina tegime, püüavad meie lapselapsed havipoegi.»

«Aga mis asi seal ujub? Vaadake, seal,» küsis Oleg.

Siledal järvepinnal paistis selgesti mingi objekt. See liikus. Motorist pööras paati ja varsti nägid kõik noort metskitse, kes püüdis üle järve ujuda.

Kui paat päris lähedale jõudis, haarasid Oleg ja Aleksei Leontjevitš kitsel sarvist ja jalust kinni ning tirisid ta paati. Loom tegi paar kramplikku liigutust ja jäi vaikseks.

«Neetud paik. Alalõpmata upub siia keegi,» uratas Ivan Vassiljevitš pahaselt.

«Ja mispärast?»

«Siin on ju sigoovitsa[1],» sõnas Guss nii, nagu peaks kogu maailm teadma, mis see on.

«Sigoovitsa? Ei saa aru. Mis see on?»

«Sihuke koht järvel. Talvel külmub see nõrgalt kinni. Kui keegi udu või tuisuga teelt eksib ja sigoovitsale satub, siis on ta omadega läbi — vajub koos hobusega jää alla.»

«Ja miks on jää siin nii õhuke?»

«Kes teda teab... See on juba vanast ajast saati nõnda olnud,» kostis Salov.

«Hüva, talvel on siin jää nõrk, kuid miks sattus metskits suvel uppumisohtu?» imestas Georgi Nikolajevitš.

---

[1] Sigoovitsa sai endale nime siiakalalt, kes vajab palju hapnikku ja parvleb õhema jääkattega kohtades.

«See on neetud paik...»

Paat randus.

Kõik läksid saarele, kus kasvas tihe kõrge rohi ja võsa. Läänekaldal kõrgus kaks vana puuhiiglast, mis olid järele jäänud kunagisest põlislaanest muistse järvekitsuse rannal. Oleg tuhnis kitsastes virgedes, lootes leida mingeid muistiseid. Guss näitas talle kohta, kust oli risti leidnud. Aleksei Leontjevitš ja motorist tegid suitsu ning ajasid vaikselt juttu.

Sigovets. Suure järve avarustesse hälbinud pisisaareke.

Kui palju saladusi peitub selles karmis maakohas, selles muistendite ja rahvapärimuste, aarete ja vanade külade maanurgas!...

Rööövvallutajad on aina himustanud neid maid, ent alati on neid tabanud üks ja sama saatus...

Siinsed paikkonnad ei ole nagu üldse silmapaistvad, ent kui palju võlu peitub nendes kaugetes järveavarustes, tagasihoidlikes ja elutarkades inimestes! Nende juttudes ja pärimustes, mis on peaaegu niisama igivanad nagu Venemaa ise.

Näis, et saladuse lahendus on üsna lähedal. Tarvis vaid kõik lülid, kõik, mis vanast ajast järele jäänud, kokku korjata.

Ent kuidas saladuse jälile saada? Palju, vahest liigagi palju inimesi on proovinud seda teha. Nii mõnigi on sellest kirjutanud. Ometi pole keegi tõsiselt otsingutega tegelnud.

Kas mitte keegi? Jah, mitte keegi. Paklar ehk välja arvatud. Tema suhtus sellesse ülesandesse ausalt, kuid töötas üksinda. Aga see töö nõuab kollektiivi. Suurt entusiastide kollektiivi. Selle ülihuvitava, saladusliku maanurga iga lapike tuleb läbi uurida. Isegi pealiskaudne maakuulamine näitas, et siin satub kõikjal muistenditele, pärimustele, leidudele...

Päev kaldus õhtusse, tumedatesse pilvedesse verevalt loojuv päike ennustas homseks tuulist ilma.

Peaaegu kogu öö ja hommikul sadas kõvasti vihma. Siin on see sagedane nähtus. «Joala» saabumisel aga vaatas päike välja ja järvepind lõi lõbusalt sillerdama.

Hüvastijätul kaisutasid kõik üksteist nagu vanad sõbrad.

«Järgmise suveni!»

«Tulge jälle siia! Jääme ootama!»

«Tuleme! Tingimata tuleme! Ja mitte üksinda, vaid terve ekspeditsiooniga!»

«Joala» lisas kiirust. Siin olid Gorodetsi, Voroni, Stanoki, Ležnitsa saar... Ja siis jäi ka Sigovets selja taha. Eespool, vasakul, ilmus nähtavale Tšudskaja Rudnitsa ja selle tagant paistis tumedana kurgaani roheline kuppel.

Hiljukesi ja hellalt loksusid lained vastu «Joala» parrast. Järve õhku tulvas lõhnu, mis tulid rannal niidetud rohust ja päikesesoojalt laevalaelt. Läbilõikavalt häälitsedes saatsid laevukest kajakad.

Siit oli kahju lahkuda. Siia pidi tagasi tulema, et avastada Peipsi järve iidne saladus.

III PEATÜKK

VORONI SAARE JUURES

Siin räägitakse sellest, kuidas ülalt, eriti lennukilt, sageli kõik selgemini nähtavaks muutub ja esimestest sammudest legendaarse Voroni kivi otsimisel

Lennuk rebis enese lennujaama betoonrajalt lahti ja võttis kursi läände.

Kaugel all avanes avar panoraam, mille piirid kadusid värelevasse vinesse ja sulasid sinakashallis udus taevarannaga ühte. Lagedamates kohtades oli lund juba vähe. Maamuld mustendas niiskelt. Lennukitiiva alt möödalibisevate kuusemassiivide harjaspinnal võis veel näha valgeid lumelaike.

Algas kevadine teedelagunemise aeg, mis teeb peaaegu võimatuks sõjaväe liikumise mööda sillutamata maanteid — reeteid. Jäälahingu ajal aga polnud teisi maismaateid... Ja nagu vastuseks nendele mõtetele ilmus all nähtavale Luuga jõe valge lint.

«Vaadake, vaadake! Jõgi — nagu maantee!» hüüdis Oleg.

Liibunud vastu illuminaatorit, klõpsutas ta fotoaparaati.

Eraldudes teravalt maa tumedal taustal, sädeles Luuga jõe valendav jääpind ja näis ülalt vaadatuna laia, valge asfaldiga kaetud maanteena. Ega see olnud ainuke veetee. Siin oli vingerdavat siugu meenutav Pljussa. Kaugel eemal, põhja pool, Samro järve valge laik. Ja nüüd tuli nähtavale jääkattes Želtša jõe suue. Sellest vasakul paistsid kauguses Kobõlje Gorodištše küla valge kirikukuup ja majakesed.

Lennuk sõitis kinnikülmunud Lämmijärve kohal. Libises lähemale ja vilksatas tiiva alt mööda Gorodetsi saar, edasi Voroni, Stanoki saar. Kuid mis see siis on?

Sigovetsi neemest lahutas saari tume, peaaegu must laik, mis algas kuskil neeme taga, haaras Suure Värava väina enda alla ja lõppes sellest põhja pool kõvera keelega. See oli sigoovitsa! Ta haigutas nagu päratu lahvandus. 1956/57. aasta talv oli harukordselt soe ning nähtavasti ei külmunud see osa Lämmijärvest üldse kinni.

Seda parem! Tähendab, võis piiritleda seda nähtust, mida keegi polnud veel teaduslikus kirjanduses kirjeldanud.

Kuid mis see seal eespool on? Ons need samuti lahvandused? Jah, Ležnitsa saarest põhja pool, järve läänekaldal, Uhtinski neeme piirkonnas, paistsid samuti kinnikülmumata järveosade suured tumedad laigud.

Selgus, et Lämmijärv on tõepoolest lämmi. Ega rahvas asjata talle säärast nime andnud. Kuid selle nähtuse põhjus? Oli tarvis leida seletus.

Lennuki kabiini põrandasse monteeritud fotoaparaat töötas vahetpidamatult, filmile jäädvustusid saarte kontuurid, sigoovitsa piirjooned. Lennuk tegi suunda muutes ühe tiiru teise järel.

Ülalt kõrgelt paistis järvepind hiiglasuure maakaardina. Nii mõnigi asi, mis tavalistes tingimustes ei ärata tähelepanu, torkas nüüd silma.

Kus paiknes siis Paklari Voroni kivi? Ta pidi olema kuskil siin, Gorodetsi saare lähedal. Veidi rohkem põhja pool. Kuid siia, seda oli selgesti näha, ulatus sigoovitsa põhjapoolne keel. Ei, siin ei klappinud miski.

Aga kus olid siis need seitse versta Paklari kindlaksmääratud Subolitši rannani, kuhu rüütlite sõjaväe riismed põgenesid «mööda jääd» — nõnda kinnitab ju kroonika. Nii palju tuleb siin ehk ära küll... See on väga tähtis. Kuid põgenejatel oli takistuseks ees tol ajal eksisteerinud Ozolitsa saar. Ei, jälle ei klapi miski. Kroonika tekst läheb lahku Paklari oletusest. Tuleb suvel järvele sõita, et kohapeal leida seletus mitmele arusaamatule nähtusele.

Ettevalmistused ekspeditsiooniks kestsid peaaegu kogu talve. Käed-jalad olid tööd täis.

Esijoones tuli üksikasjalikult muistseid kroonikaid uurida, tekste võrrelda. Mitmesugustes «ümberkirjutustes» esines vahel moonutusi ja sündmuste erinevat tõlgitsust. Tuli vene keelde tõlkida Liivimaa riimkroonika.

Leningradi Hüdrometeoroloogia Instituut võttis üliõpilaste suvepraktika kavva retke Peipsi järvele.

Balti Laevastik ja Možaiski-nimeline Leningradi Sõjaväeinseneride Akadeemia lubasid omalt poolt tõhusat toetust. Pihkvas abistasid ekspeditsiooni oblasti täitevkomitee jõetranspordi valitsus ja ALMAVÜ linnakomitee.

Juulikuu algul asus ekspeditsioon Leningradist teele Pihkvasse.

Plaan sisaldas kõige mitmekesisemaid töid. Peamiselt hüdroloogilisi ja veealuseid arheoloogilisi uuringuid. Üliõpilaste-hüdroloogide rühma juhtis viienda kursuse üliõpilane Tanja Tjulina, kellel oli ekspeditsioonitöö alal kogemusi. Neid pidid abistama meremehed-tuukrid. Uurimismatk oli üliõpilastele õppepraktikaks.

Pihkvas asusid kõik lamedapõhjalisele veokaatrile GK-201. Laevalagi, kus lebasid läbisegi kuhjas seljakotid ning igasugused pakid ja pakikesed, meenutas ujuvat laagrit. Põiki üle laevalae asus kaks ALMAVÜ-lt saadud sõudepaati.

«Täna peaks Pihkvasse jääma. Kardan, et järvel ootab meid kõrglaine,» ütles kapten Jossif Andrejevitš Krivenko, kõrget kasvu, laiaõlgne, pehmete näojoontega mehemürakas. Ta juhtis kindlakäeliselt oma meeskonda: mehaanikut ja kaht madrust.

«Näete neid pilveräbalaid,» jätkas ta. «Vaadake, kuidas nad taevas kihutavad. Saab vaeva näha... Noh, vahest õnnestub läbi pääseda.»

Päikesekiired sillerdasid lustakalt Velikaja jõe rahulikul veepinnal ja oli raske uskuda, et järvel võiks see teisiti olla.

Kaatri ruhvis valitses puhtus. Kõrgel alusel seisva laevakompassi vask kiiskas. Sissekäigust paremal pool rippus suur foto GK-201-st. Siinsamas olid Peipsi ja Pihkva järve raamitud lootsikaart ja instruktsioonid.

«Kõik on tipp-topp. On näha armastust oma laeva

vastu,» märkis heameelega ekspeditsiooni juhi asetäitja, teise järgu kapten Izrael Adolfovitš Bõhhovski, kes ruhvi astus. Suure Isamaasõja ajal oli ta olnud allveelaeva komandör ja seetõttu tundis neid asju.

Ja juba paistiski Velikaja jõe suue. Kaldad madaldusid. Jõesuudmes oli tiheda rohustikuga laide. Ilmusid nähtavale pillirootihnikud. Tuul tugevnes. Veepinnal kobrutas lainetuse valge vaht. Krivenko käskis kinnitada paadid laevalael, koristada asjad trümmi ja luugid sulgeda.

Lai tume Pihkva järv vaatas tigedalt kalda põõsaskatte tagant välja. Tuule tugevus tõusis 6—7 pallini. Üha kõrgemale lendasid lainete pritsmed, ja kui Velikaja jõe lamedad kaldad olid selja taha jäänud, rullusid lained üha tihedamini üle laevalae. Mõned neist põrkasid vastu kapteniruhvi. Iga hoop pani GK-201 vappuma, kuid ta rühkis aina edasi.

«Valges me Samolvasse ei jõua...» lausus Jossif Andrejevitš, viidates raevutsevale järvele. «Tuleb randa varjule minna.»

«Ka mina soovitaksin kuskil ööbida,» ühines temaga Bõhhovski.

Karmilt ja ebalahkelt võttis Pihkva järv ekspeditsiooni vastu. Märgadena ja näljastena mindi läänekaldal väikeses abajas maale, et end paagivalvuri majakeses kuivatada ja soojendada.

Järgmise päeva hommik oli päikesepaisteline. Tuul oli taltunud. Lained loksusid hiljukesi rannal ja ikka veel veidi rahutul järvepinnal heiastus sinitaevas. Edasi läks sõit ilma viperusteta. Peatselt tõmbusid Pihkva järve kaldad koomale — algas Lämmijärv, kroonikas mainitud järvekitsus.

«Me möödume praegu Vanast Mtežist,» tähendas Krivenko. «Siin neemenukist pisut lõuna pool ta asus, nüüd aga on järvevee all. Kuuldavasti seisnud seal, küla serval, graniitrahn, selle peal pekstud rukist. Olnud teine päratu suur, lame. Nüüd aga on seegi üleni vee all. Ainult aeruga kobades on seda tunda.»

«Ja mis sai elanikest?»

«Kolisid ära. Mõned pered asusid natuke kõrgemale. Seal paistavadki nende majad — küla hüütakse vana viisi

Mtežiks. Mõned külainimesed aga seadsid sammud mujale...»

«Küla oli vist väga vana?»

«Igipõline. Seal kõrgendikul, praeguse Mteži taga, on näha suurt kalmevälja, iga kalme ümber on laotud raudkivid...»

Eemalt hakkas paistma Mehikoorma, vanasti Izmenkaks nimetatud küla tuletorni valge teravik. Mehikoorma asetseb Lämmijärve läänekaldal, seal, kus see aheneb umbes kahe kilomeetri laiuseks.

«Siin olevat mingi reetmine aset leidnud,» sõnas Krivenko. «Midagi äraostmise taolist. Ainult et see juhtunud väga ammu. Nüüd ei tea sellest enam keegi õieti midagi rääkida. Mehikoorma on samuti väga vana küla. Selle vastas aga asetses Pnevo küla. Räägitakse, et äraandjaid ahvatlenud pistis ja saadud rahaga põgenenud nad karistuse eest üle järve. Ja siia kännustikku, rannal oli rohkesti kände, asunudki nad elama. Ja küla nimetati Pnevoks[1].»

«Ja mis tume koht seal Pnevo kõrval paistab? Kalmistu vist?»

«Ei, lihtsalt lepik. Kuid õigupoolest polegi see päris lihtne lepik, vaid pigem looduskaitseala. Põlispuud kasvasid siin juba enne sõda. Tulid hitlerlased, laastasid lepiku ära, nüüd aga on taas tihe mets peale kasvanud. Pnevos valitseb säärane ebausk, et lepik toob kaluritele püügiõnne.»

«Mismoodi, nagu talisman või?»

«Jah, näib nii. Pnevos ei murra nüüd keegi sellest salust ühtki oksakest.»

Eespool hakkas paistma Tšudskaja Rudnitsa.

«Meie vana tuttav,» osutas sellele Oleg. «Käisime siin möödunud aastal. Ja vaat seal tirisime mullu kitsetalle veest välja,» näitas ta käega sigoovitsa poole.

Oleg oli kõrget kasvu, sale, väga seltsiv noormees. Ekspeditsioonis oli Oleg nagu mullusel matkalgi fotokorrespondent, ta ei lahkunud kunagi oma «Zorkist».

Kaater oli juba ümber Sigovetsi sõitnud. Näis, et siin

[1] Sõnast «пень» — «känd».

polnud aasta jooksul midagi muutunud. Endist viisi kõrgusid pagujoonemärgid Voroni saarel, libises mööda pajuvõssa ja pilliroogu kasvanud Gorodetsi saar, rannal valendas Kobõlje Gorodištše kirik...

Samolvas võtsid vanad Salovid ekspeditsiooni lahkelt vastu. Sellal kui Darja Semjonovna teemasinaga õiendas, läksid kõik kohalikku kooli, kus elasid varem saabunud üliõpilased-hüdroloogid — üheksa inimest. Tanja Tjulina juhtimisel olid nad jõudnud oma elamise sisse seada: muretsenud kuskilt heina, toppinud kotid täis, määranud kindlaks valvèkorrad, seadnud töökorda hüdroloogilised aparaadid.

Ja järgmisel hommikul algaski ekspeditsiooni argipäev.

Toome ära lühikese väljavõtte ekspeditsiooni žurnaalist:

«5. juuli. Sõitsime järvele kell 6.00. Ilm oli pilvine. Puhuti sadas vihma, kuid see ei takistanud tööd. Pärast kella 12 jäi püsima vaikne ilm ja töö kestis kella 19.00-ni. Üliõpilased töötasid, nagu öeldakse, täie tambiga. Need on toredad noored inimesed, kuid neil ei ole üldse praktilise töö kogemusi. Neist saab asja. Eriti vanemast — Tanja Tjulinast. Ta suhtub väga tõsiselt oma kohustustesse. Paljajalu, spordipüksid jalas ja presentkuub seljas, juhtis ta tarmukalt mõõtmisi ja kõik täitsid kuulekalt tema korraldusi.

Hüdroloogid võtsid innukalt käsile mõõtmistööd Lämmijärvel, eriti huvitas neid kõik see, mis puudutab järve rannikuala üleujutust ja sigoovitsat. Osa noori asus kontrollima siin varem Paklari poolt tehtud tööd.»

«Paklari artiklist,» alustas Georgi Nikolajevitš, «saime teada, et Gorodetsi saarest põhja pool asub Voroni kivi ja Suure Värava väinas on mingi kindlustuse «parkunud müürid». Need tulebki meil esijoones üles otsida. Peale selle on ta teinud huvitavaid oletusi Subolitši ranna ja Gorodetsi saare nime päritolu kohta.»

«Mis seal's ikka, eks mingem siis Paklari jälgedes,» nõustus Bõhhovski.

«Alustame sellest. Hiljem selgub, mis edasi teha. Meie töösse tuleks võimalikult palju kohalikku rahvast kaasa tõmmata, siis saaksime nii mõndagi teada.»

«Oleks hea, kui me klubis kõneleksime Jäälahingust ja oma uurimismatkast,» tegi Bõhhovski ettepaneku.

Ja nii toimuski loenguõhtu rahvast tulvil Samolva klubis. Tulid niihästi vanad inimesed kui ka «roheline» noorsugu. Tulid kohaliku kooli õpetajad, Anna Ivanovna Jegorova ja tema poeg Mihhail Vassiljevitš. Oli paar inimest Tšudskaja Rudnitsast ja Taborõst...

Pärast loengut hakkas sadama küsimusi. Koguneti Karajevi ümber ja igaüks tahtis rääkida, mida tema Jäälahingust, Aleksander Nevskist ja leidudest teab, igaüks tahtis avaldada oma nõuandeid ja oletusi. Bõhhovski jõudis vaevu kõike paberile panna.

Nii sõlmiti tutvus I. I. Kolossoviga ja I. M. Pahhareviga Samolvast, F. N. Romanoviga Tšudskaja Rudnitsast, I. A. Kulakoviga Podborovjest, I. I. Mantšžuriniga Piirissaarelt ja paljude teistega.

Järgmisel päeval otsustati tutvuda muistse Ozolitsa piirkonnaga. See algas viperusega. Pavel Nikititš Jahnov ja Fjodor Nikolajevitš Romanov sõitsid kaatril järvele. Paharev aga läks oma väikesel mootorpaadil Piirissaarelt Mantšžurinit ära tooma. Ka Karajev sõitis temaga kaasa. Saar polnud kaugel, kõigest 10—12 kilomeetrit, kuid tugev tuul hakkas neile vastu puhuma. Lained paiskusid paati. Vett ammutati konservipurgi ja sonimütsiga.

Paadi kadumise ja tugevnenud tuule pärast muretsema hakanud Krivenko otsustas nendele vastu sõita. Kaater jõudis Suurde Väravasse just sel kriitilisel hetkel, kui paat läks ümber, see polnud veel saarele saanudki.

Kui «merehädalised» ja nende õnnetu paat olid veest välja tõmmatud, asuti saari uurima.

«Siit algab juba Ozolitsa,» osutas Romanov Stanoki saarele.

«Kas te võiksite näidate tema piirjooni?»

«Miks mitte... Vaat, kui me sõidame Ležnihhast (nii nimetas ta Ležnitsa saart) põhja poole, näeme seal jõge...»

«Kuidas jõge? Seal on ju järv.»

«Õige. Me nimetame nõnda seda kohta järvel, kus Ozolitsa lõppes. Teda eraldas Piirissaarest väin ja sellele jäigi jõe nimetus. See oli kauges minevikus... Ka Piirissaart nimetati tollal teisiti.»

«Tuleb ehk meelde? Kas mitte Žolotšek?»

«Just-just. Žolotšek jah. Želtša järgi — teda hüütakse vahel praegugi Žoltšaks.»

«Järelikult ulatus Piirissaar tollal siiani?»

«Jah, siiani... Piirissaarel oli suur maasäär. Üleni metsa all.»

Stanok ja Ležnitsa olid selja taha jäänud. Kaater liikus edasi põhja poole, Fjodor Nikolajevitš palus peatuda.

«Ja see ongi «jõgi»,» lausus ta, näidates üht kohta järvel, mis oma ümbrusest kuidagi ei erinenud.

Kummalisena kõlas sõna «jõgi» siin, keset ääretut järveavarust. Georgi Nikolajevitš silmitses pisut umbusklikult oma vestluskaaslasi.

«Eks me täpsustame muidugi seda kõike, kui tuukrid pärale jõuavad.»

«Järve põhjas vedeleb palju igasuguseid puunotte. Juhtub ette ka musta tamme,» tähendas Pavel Nikititš Jahnov.

«Siin seisis peaingel Miikaeli kirik,» ütles Romanov. «Toosama, mis nüüd Kobõlje Gorodištšes asub. Noil aegadel oli siin ka üks küla — Korljaki. Aga saksa rüütlid põletasid kõik maani maha. Kiriku vundament on praegugi järve põhjas.»

«See on sealpool, jääb siit veidi kõrvale,» näitas seda kohta Mantšžurin. «Meie kõik tunneme seda paika. Luts armastab kangesti seal elutseda.»

«Märgime kohe selle paiga poiga ära,» otsustas kähku kapten, kes jutuajamist huviga pealt kuulas.

«Siin ei ole eriti sügav,» mõõtis latiga Jossif Andrejevitš, «kõigest üks meeter kaheksakümmend.»

«Väga hea. Kui tuukrid kohale jõuavad, tuleks sellele vundamendile pilk heita.»

Õhtul kutsuti hüdroloogid ekspeditsiooni staapi nõupidamisele.

Salovite hubases tares valgustas petrooleumilamp hästi ainult laua taga istujaid. Piki seinaäärt istet võtnud tavaliselt lärmakas üliõpilaste kamp oli pimeduses vaikseks jäänud ja ainult madala pingi kriuksumine reetis nende kohalolekut.

«Täna sai ekspeditsioon teada midagi väga huvitavat,

see võib kogu meie rühma tööle uue suuna anda,» sõnas Georgi Nikolajevitš. «Tsiteerin kroonika teksti peaingel Miikaeli kiriku ehitamisest ja mahapõletamisest Ozolitsal: «Suvel 1459 sõitsid vürst Aleksandr Tšertorizski ja possadnikud ja pihkvalased püha Miikaeli maale ja vetele.» See oli 1459. aasta suve teisel poolel. 1459/60. aasta talve lõpul, tähendab, vähem kui aasta pärast, tungisid Liivimaa ordurüütlid Ozolitsale ja põletasid kiriku maha. Kroonika teatab: «Sellesama aasta suure paastu aegu tungisid nemad, väärusulised ladinamehed,... tollesse tülipaika, Ozolitsale, püha Kolmainu maa peale ja põletasid maha püha Miikaeli kiriku ja põletasid ära 9 inimest.» Selle kiriku vundamenti näidati meile täna. Mis me siis teame, kui võtame kokku kroonikas sisalduvad andmed ja tänase sõidu tulemused? Laske kuulda, seltsimehed hüdroloogid.»

«Me teame,» kostis kõigi eest Tanja Tjulina, «aastaarvu, millal kirik maha põletati, ja selle paiga sügavust praegu.»

«Õige. Järelikult?»

«Tollest ajast on möödunud 498 aastat. Ütleme, ümmarguselt 500. Selle aja jooksul on veepind tõusnud üks meeter kaheksakümmend... Oi! Me võime ju nüüd kindlaks teha, missugune oli järvekitsus 700 aasta eest, kui Jäälahing aset leidis.»

«Õige. Ainult et ühele meetrile ja 80 sentimeetrile tuleb veel lisada kalda kõrgus, millel kirik seisis. Saar oli madal, lame. Ulatus üle veepinna umbes meeter-poolteist. Tähendab, vesi on selles järveosas 500 aasta jooksul tõusnud ligikaudu kolm meetrit.»

«Ohoh!»

«Teie ülesandeks on nüüd, kui olete järve ja eriti tema põhja reljeefi uurimise lõpetanud, püüda rekonstrueerida järvekitsuse endised piirjooned. See ongi praegu meie rühma töö eesmärk.»

Nii avanes võimalus koostada Jäälahingu-aegse Lämmijärve kaart. Sealjuures võis kõne alla tulla muidugi ainult järvekitsuse piirjoonte ligikaudne kindlaksmääramine.

Üks päev hiljem saabus õhtul kaks veoautot meremeeste-tuukrite ja nende varustusega. Tuukrid leidsid järve põhjast paekiviplaate, mis olid enamikus lagunenud ja liiva alla mattunud. Nende väljakaevamisel avastati

söestunud puutükke. Polnud kahtlust — need olid kroonikas mainitud mahapõletatud kiriku jäänused.

Järgmistel päevadel asusid tuukrid tööle «Paklari jälgedes».

Kõigepealt uuriti Paklari poolt legendaarseks Voroni kiviks peetud rahnu. Krivenko tundis seda paika hästi. Sõitnud ida poolt ümber Gorodetsi saare, jäi kaater peatuma siia seatud märgi juurde. Sogases vees ei õnnestunud midagi näha: vesi «õitses» parajasti, oli täis planktonit. Jossif Andrejevitš kinnitas, et rahn olnud suur. See lõhatud juba kahekümnendatel aastatel. Tuuker Motšalov, kes seda paika uuris, teatas telefoni teel:

«Rahnu tükid on plahvatus laiali pillutanud, need lamavad nüüd põhjas.»

«Uurige järele ja ütelge, kui suur võis see rahn umbes olla.»

Tuuker ei vastanud kohe. Veepinnale tõusvad mullid näitasid, kuidas tuuker mööda põhja liigub. Lõpuks kostis kõnetorus tema hääl:

«Väga raske on kivi suurust täpselt määrata. Vahest viie meetri ringis.»

«Ja kõrgus?»

«Üle inimese pikkuse. Kaks-kolm meetrit.»

«Kui leiate mõne väiksema tükikese, võtke kaasa ja tulge üles.»

Tuukri toodud graniiditükist võis järeldada, et rahn oli oli olnud väga suur.

See leid valmistas mõnevõrra pettumust. Paklar oli vististi eksinud, pidades rahnu kroonikas korduvalt mainitud Voroni kiviks.

Esiteks oli see liiga väike ja, mis eriti oluline, väga madal. Nii väike rahn ei võinud olla nii laialt tuntud orientiiriks nagu kroonikas mainitud kivi. Ja tõenäoliselt paiknes see kaldal, paksus metsas, kus ta hoopiski ei võinud hästi silma paista.

Kroonikas seisab, et selle kivi juurest aeti vaenlast taga «mööda jääd» Subolitši rannani, kuid siin oli põgenejatel takistusena ees esiteks sigoovitsa ja seejärel Ozolitsa saar.

Ekspeditsioon jätkas tööd Paklari leidude kontrollimi-

sel. Oma uurimuses rääkis Paklar mingi kindlustuse «parkunud müüridest». Ta oli neid järve põhjas näinud.

Järgmised päevad möödusid mainitud kindlustuse asjatu otsimise tähe all. Vesi oli niivõrd sogane, et silm ei seletanud selles midagi. Tuukrid töötasid sõna otseses mõttes kobamisi.

IV PEATÜKK

OTSINGUD JÄTKUVAD

Veealusest arheoloogiast vesipüksi ajal, Subolitši rannast ja muistse järvekitsuse piirjoontest XIII sajandil

Kord õhtul saabus telegramm, mis kutsus Bõhhovskit Leningradi. Hommikul jäi Bõhhovski Samolvasse, et minna Pihkvasse sõitvale «Joalale».

Ilm oli selge ja kaater jäi nagu tavaliselt kahel ankrul Suurde Väravasse. Hüdroloogid asusid sõudepaatidesse ja sõitsid järve põhja mõõdistama, et reljeefi kindlaks määrata. Tuukrid valmistusid vee alla minema.

Asjatute otsingutega kulus tund tunni järel. Tuuker Motšalovi vahetas välja Plakuštši.

Need kaks tuukrit olid oma välimuselt ja iseloomult vastandid. Motšalov oli blond, veidi flegmaatiline, aeglaste liigutustega. Plakuštši[1] ei õigustanud mingil määral oma nime — ta oli musta verd, vilgas, energiline.

Pärast tuukrite vahetust sõitis kaater Voroni saarele veidi lähemale. Mulje, et Paklar oli siiski eksinud ja pidanud kindlustuse jäänusteks midagi muud, leidis kinnitust. Seepärast otsustati Suur Värav läbi uurida ja sellega kindlustuse otsimine lõpetada.

Järsku juhtus see, mida keegi enam ei oodanud. Kostis summeri pikk signaal — Plakuštši kutsung. Tuukrite ülem Burjak võttis kõnetoru ja tardus üllatusest:

«Mis, mis seal on? Müür?»

Tema kõrval seisev Motšalov hüppas üllatusest õhku ja karjus:

«Müür! Plakuštši leidis müüri!»

---

[1] «Плакущий» — «nutja».

Kõik ruttasid telefoni juurde.

«Mis te leidsite?»

«Siin on müür, oleks nagu kividest laotud.»

«Missugustest kividest?»

«Mitmesugustest... Kõige rohkem lubjakivi.»

«Ja mis suunas see kulgeb?»

«Saare suunas...»

Kuid oma lauset lõpetada ta ei saanud. Lõunakaares oli ohutuna tundunud väike pilveke kiiresti mustaks tõmbunud ja suurema osa taevast katnud. Üks järsk tugev tuuleiil ajas teist taga. Järv lõi silmapilk keema. Hakkas vihma valama. Pimenes. Kaater rebis enese ankrutest lahti ja kandus avajärvele. Vee all olev Plakuštši lohises mööda põhja järele. Ahtri taga kostis hüdroloogide vali kisa: nende paat oli kummuli läinud...

Midagi ilmatu suurt ja hirmus jubedat lähenes ürgse jõuga lõunakaarest ja tuiskas koos paduvihmasambaga, välgu sähvides ja kõue kärgatades, kaatrist mööda. Kõik olid niivõrd ametis tuukri ja hüdroloogide päästmisega, et vaevalt sai keegi sel hetkel aru, mis õieti on juhtunud.

Madrused Juri Suvorov ja Vadim Livin tirisid hüdroloogе veest välja, tuukrid püüdsid Plakuštšit üles hiivata, Georgi Nikolajevitš pumpas vett välja, kapten aga tormas ruhvi, haaras tüürirattast kinni ja juhtis kaatri pillirootihnikusse Stanoki saare juurde. Nüüd õnnestus Plakuštši avariitrossi abil kaatri juurde tõmmata ja laevalaele aidata. Järvest väljaõngitsetud hüdroloogid olid läbimärjad ja uimased. Muide, ka kaatril viibinud meeste välimus polnud parem.

Lained kobrutasid ja paiskasid veel pritsmeid laevalaele, vihma valas nagu oavarrest viredate tuuleiilide saatel, kuid hädaoht oli juba möödas.

Varsti läks valgemaks, sadu lakkas ja päike vaatas välja. Veel rahutu järv lõi päikesekiirtes eredalt helkima. Ilmusid kajakad.

«Mis see oli?» päriti kaptenilt.

«Vesipüks läks mööda.»

«Juhtub seda siinkandis tihti?»

«Üpris harva ja enamjagu sügisel, et see aga ka suvel tuleb — seda sain täna esimest korda näha.»

«Kas olete kindel, et see oli vesipüks? Mustal merel juhtub seda muidugi, aga et Pihkva või Peipsi järvel — pole iialgi kuulnud.»

Kõik suhtusid pisut umbusklikult Jossif Andrejevitši sõnadesse, ent kahe päeva pärast tuli Leningradist Bõhhovskilt kiri, keda vesipüks oli tabanud Pihkva järvel. Izrael Adolfovitš kirjutas:

«... Ma ei saa teisiti, kui pean teile jutustama ebameeldivatest üllatustest mu reisi ajal, mis oleks peaaegu lõppenud minu enneaegse hukkumisega Pihkva järve vetes. Kell 14.00, kui ilm oli imeilus ja meie «Joala» liikus muretult Velikaja jõe suudme poole, kihutas äkki meie peale vesipüks. Ümberringi muutus kottpimedaks nagu öösel, järvel möllas torm, lained olid majakõrgused. Torm rebis juba laeva katust ja korstnat, mis olid valmis meid oma raskete rusude alla matma, laev oli vett täis ja ümber minemas. Mõni reisija kaotas meelemärkuse... Mina, nagu te teate, olen vana meremees, ent pole eluilmas midagi säärast näinud. Ainuke asi, mis pähe turgatas, oli soovitada kaptenile järsult kurssi muuta ja pöörata laevateelt ära, kas või madalikule sõita, et vaid pääseda selle samba tsentrumist, mis ähvardas kõike endaga kaasa kiskuda. Kapten nõustus, ta tegi järsu pöörde ja sõitis täiskäigul madalikule... Vesipüks kihutas edasi...»

Pärast seda tuli uskuda, et oli tõepoolest tegemist vesipüksiga.

Päevad möödusid pingelises töös. Eriti palju vaeva said näha hüdroloogid. Nad viibisid varavalgest pimedani järvel, kasutasid «kuiva paiukit» ja naasid Samolvasse ainult ööbima. Tuukrid uurisid endiselt müüri Suures Väravas ja järve põhja sigoovitsa piirkonnas. Hiljem selgus, et Plakuštši avastatud müür polnudki õige müür, vaid pigem lubjakivi, rahnude ja liivakivimürakate kunstlik kuhjatis. Selle üks ots toetus vastu järve põhjas olevat suurt lamedat tiheda liivakivi seljakut ja kulges sealt Voroni saare poole, kadudes pealekantud liivasetete alla. Et selle ehituse otstarbe üle selgusele jõuda, oleks tulnud veealuseid kaevamisi ette võtta, selleks aga ei olnud ekspeditsioonil ei aega ega tarvilikke tehnilisi vahendeid. Selgus

üks seik: Paklar oli pidanud just seda müüri kindlustuse jäänusteks.

Õhtuti jätkus Samolva ja naaberkülade elanike küsitlemine.

Kõik kinnitasid, et järvevete pealetung on alaline nähtus, et see kestab juba palju aastasadu. Jutustati külade ja heinamaade üleujutamisest, väinade ja saarte tekkimisest.

Kord õhtupoolikul tuli Kobõlje Gorodištšest 86-aastane Nikolai Ksenofontovitš Ksenofontov. Tugev, rässakas vanamees tiheda täishabemega mäletas väga hästi kõiki pika elu jooksul kuuldud jutte. Ka Aleksei Leontjevitš Salov oli kodus. Võeti istet muldrikul väikeses majaesises aiakeses, mis oli sirelipõõsaid tihedalt täis kasvanud. Jutt kaldus Jäälahingule ja paigale, kus see võinuks aset leida.

«Kroonikas seisab, et rüütleid aeti seitse versta taga kuni Subolitši rannani, aga kus niisugune rand võiks olla?»

«Ei tea,» kostis Nikolai Ksenofontovitš, mõelnud põrmukese aega. «Põle trehvand kuulma.»

«Minu arust aga,» lausus Aleksei Leontjevitš, «on lugu nii: kevaditi, kui jääminek läbi, ujuvad piki Eesti rannikut sihukesed pisukesed kalakesed. Kangesti ahvena moodi teised. Meie keeli nimetatakse neid «сущик», eesti keeli aga sobal ehk sobul. Räägitakse, et sellelt kalalt ongi rand oma nime saanud.»

«Aga kus see rand on?»

«Näh, eks vastas, üle järve. Sinna tuleb oma seitse versta ... raasike enamgi.»

«Mulle aga tuleb nüüd meelde, Rudnitsas kuulsin, et selle ranna nimi on teise päritoluga,» seletas Nikolai Ksenofontovitš. «Muiste olla siin põlismets kasvanud ja selles metsas, seal üle järve, elutsenud soobel. Tema järele pandudki rannale nimi.»

Nii ühel kui teisel juhul tuli välja, nagu Paklargi kirjutas, et muistse järvekitsuse Subolitši rannaks nimetati praeguse Lämmijärve kõige laiema, põhjapoolse osa läänekallast.

Selle kindlakstegemine oli väga tähtis, sest see vähendas järveala, kust Jäälahingu paika otsida. Selgus üha

enam, et kroonikatekstist lähtudes peab see paik olema kuskil Lämmijärve idakalda juures, põhja poolt Podborovje neeme ja lõuna poolt iidse Tšudskaja Rudnitsa vahel. Just siin oli Lämmijärv seitse versta lai, siin oli nõrga jääkattega sigoovitsa, kuhu ordurüütlid võisid sisse vajuda ja uppuda, ning siin nimetati ka järvekitsuse läänekallast tol ajal Subolitši rannaks. Kuid lõpliku otsuse tegemiseks tuli leida Voroni kivi.

Asjatult tiirutas kaater Podborovje neeme, Stanoki ja Ležnitsa saare ning Sigovetsi neeme ümber. Suurest graniitkaljust, millisena kujutleti Voroni kivi, polnud kuskil mingeid märke. Kõikjal vaid madalad, pooleldi järvevee all olevad rannikualad.

«Kuhu ta võis siis jääda?» uudistasid juba ei tea mitmendat korda ekspeditsioonist osavõtjad.

«Siit ei leia midagi sobivat. Tuleb vist jälle tagasi pöörduda tolle lõhatud kivi juurde,» kostis veidi nõutult Jossif Andrejevitš.

Ja kaater sõitis sinna, kus järve põhjas lamas lõhkamisel purunenud rändrahn.

Korduvalt vaeti kõiki «poolt» ja «vastu» fakte.

«Kui heita kõrvale muistend sellest, et Alaksander juhtis lahingut Voroni kivilt, kas võib siis seda kivi orientiiriks pidada lihtsalt sellepärast, et kuskil neis paigus polnud teist nii suurt rahnu?»

«Vist küll. Kogu Lämmijärvel ei leidu teist säärast kivi.»

«Kroonikas mainitud seitse versta vastab täpselt vahemaale, mis on siit Subolitši rannani. Ka sellega oleme nõus, et oli soodne lahingut vastu võtta otse selle kivi juures, sest lüüasaamise korral võis sõjavägi kinnikülmunud Želtša jõge pidi Novgorodi poole taganeda.»

«See kõik räägib poolt. Aga vastu?»

«Kuidas pääses siia Liivimaa rüütlivägi, kui sigoovitsa oli takistuseks ees? Kuidas võidi vaenlast «mööda jääd» taga ajada, kui Ozolitsa saar oli risti-põiki ees? Ei, siin ei võinud Jäälahing aset leida.»

«Ent kus siis? Teist paika pole ju!»

«Teist paika pole... Esialgu.»

Päevad möödusid asjatute otsingutega. Üliõpilaste-hüd-

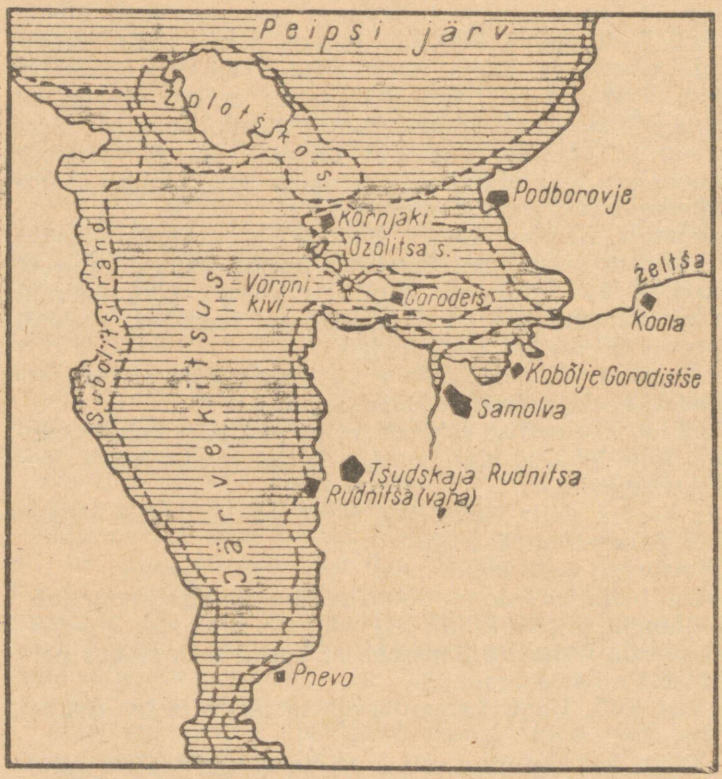

Lämmijärv, järvekitsus. Punktiir tähistab tema piirjooni XIII sajandil.

roloogide praktikaaeg oli lõppemas. Kord kutsusid nad kõik ekspeditsiooni liikmed kokku, et oma töö tulemused teatavaks teha.

Koguneti palgivirna juurde kooli lähedale. Suurele nelinurksele vineeritahvlile kinnitati rõhtnaeltega leht vatmanpaberit. Sellele olid peale kantud praeguse Lämmijärve ning muistse järvekitsuse piirjooned.

«Need on muidugi ainult esialgsed tulemused,» ütles veidi ujedalt Tanja Tjulina.

Selgus, et Gorodetsi saar oli muiste palju suurem kui praegu ja moodustas koos Voroni saarega ühe terviku. Seda näitas mõõdistamine isobaadi[1] järgi — miinus kolm meetrit. Võimalik, et kauges minevikus oli see avarate niitudega poolsaar olnud. Jäälahingu ajal oli Gorodetsi saar mandrist juba eraldunud ja välja kujunenud too sügav laht, mille kaldale hiljem ehitati Novõi Gorodets. Nüüd kutsutakse seda paika Kobõlje Gorodištše, — nähtavasti Kobõlka jõe järgi, mis siin järve suubub.

«Lubage, teie meelest oli Želtša suue märksa rohkem lääne pool kui praegu?»

«Jah. Ja mitte üksnes Želtša, vaid ka Samolovka jõe suue,» kostis Lida Jegudina, kes oli koos Nataša Smirnovaga skeemi joonestanud.

«Kuid siis polnud Paklari rahn ju isegi mitte rannas, vaid sellest tükk maad eemal, metsas.»

Skeemi kohaselt asetses kurikuulus rahn kaugel eemal järvekitsusest ja Suurest Väravast, kuskil Želtša jõe kaldal. Ja parimal juhul võisid seda näha ainult need, kes liikusid mööda Želtša jõge.

«Tähendab, veel üks punkt selle vastu, et pidada Paklari rahnu kroonika Voroni kiviks.»

Huvitav nägi välja ka see osa skeemist, kus asetses muistne Žolotšek. Gorodetsi saare taoliselt oli see kauges minevikus poolsaar olnud. Muide, Jäälahingu ajal oli see kitsa väinaga mandrist vist juba lahutatud.

«See on neil õigesti näidatud,» tähendas Krivenko. «Ka vanaätid räägivad, et Piirissaarel olla lõuna pool suur maanina olnud. Praegugi on siin madal vesi.»

«Mis see siis tähendab? Tuleb välja, et see maanina ulatus niinimetatud «jõeni». Ja «jõe» taga algas kohe Ozolitsa?» Karajev oli nii erutatud, et tõusis koguni püsti. «Järelikult polnud siin mingit lagedat jäävälja, mida mööda võinuks Subolitši rannale põgeneda.»

«See jõgi aga on praegugi järve põhjas hästi tähelda-tav. Siin ta on, üsna kitsuke,» näitas Lida.

«Tuleb välja, et kuigi XIII sajandil Pihkva järvest tule-

---

[1] Isobaat — samasügavusjoon, ühendab kaardil mere või muu veekogu ühesuuruse sügavusega punkte.

vad veemassid moodustasid Žolotšeki ja Ozolitsa juures väinad, liikus vesi põhiliselt ikkagi läbi Suure Värava.»

«See peab paika,» kinnitas Tanja. «Siin on kõige sügavamad kohad.»

«Siit läks Suure Värava kaudu kaubatee Pihkvast Tartu ja Balti merele. Seepärast ehitatigi Suure Värava juurde kindlustus, mille jäänused tuukrid avastasid.»

«Ja missugune nimi — Suur Värav,» lausus mõtlikult Krivenko. «See nimi on igipõline. Vahest kujutas see väin endast tõepoolest suurt väravat Peipsi järve...»

Laiali mindi hilja, tuliselt vaieldes ja häirides rahulikult magava küla vaikust.

«Leidsime palju huvitavat ja tähtsat, kuid peamine jäi ikkagi avastamata. Tööd on lõpukorral, peatselt tuleb ära sõita, Voroni kivi aga poleks nagu iialgi eksisteerinud. Ilmselt pole Paklari rahn Voroni kivi. Paklar ei teadnud ju, et XIII sajandi maismaa piirjooned tublisti erinesid praegustest. Ta ei teadnud midagi muistsest Ozolitsa saarest ega sigoovitsast. Nüüd selgus, et ta eksis Voroni kivi määratlemisel. Kuid ka teist kivi pole leitud...»

«Aga kust seda siis otsida? Oleme ju kõik võimalikud kohad läbi tuhninud.»

«Jah. Seda kivi ei ole. Ent arvatavasti leidis lahing aset ikkagi siin ja mitte mingis teises järveosas. Siis klapib kõik kroonikaga. Kõik peale ühe punkti — puudub Voroni kivi.»

«Aga ilma selle kivita ei saa ju...»

«Muidugi. See peab tingimata siin olema. Tingimata. Säärased suured kivimürakad ei kao jäljetult. Ja me leiame Voroni kivi! Ilmtingimata leiame!»

Kerge öelda — leiame. Aga kuidas?

Lämmijärve põhi tuleks hoolikalt läbi uurida. Järvekitsuse muistset rannaala varjab ju nüüd vesi. Veepind on seitsmesaja aasta jooksul tõusnud mitme meetri võrra, veetõus jätkub veel praegugi. Tarvis ekspeditsiooni koosseisu võtta mõni tubli geoloog. Tuleks selgitada selle sajanditepikkuse veepinna tõusu ja ranniku üleujutuse põhjused ja iseloom, leida seletus sigoovitsa salapärasele tekkele. Ja veel midagi — ekspeditsiooni tööle maksaks kaasa tõmmata akvalangiste. Nad on tuukritest liikuva-

mad ning suudavad kiiremini ja laialdasematel aladel järve põhja uurida.

Järgmisel suvel peab uuesti siia sõitma, järve mõistatus tuleb lahendada.

Taas kaovad vinesse tuttavate, koduseks saanud saarte piirjooned. Kaater lisab kiirust.

«Järgmise suveni!»

TARTU ÜLIKOOLI

V PEATÜKK

NOORTE UURIJATE JÄLGEDES

Siin ilmuvad esmakordselt õppurmatkajad, kes leidsid kaitseehitused «tülipaigas»

Järve avar taevarand. Kauguses, otse selle ääres paistsid vaevu madalate kallaste piirjooned. Vahel harva kostis järvel kihutava kaluripaadi mootori või meie vana tuttava — reisilaeva «Joala» mürin. Ja taas vaikus, millesse aeg-ajalt tungis veepinna kohal sööstlevate valgetiivaliste kajakate kilav häälitsus.

1958. aasta suvel häiris Lämmijärve veteavaruste rahu ja rannaäärsete külade elurütmi NSV Liidu Teaduste Akadeemia kompleksse ekspeditsiooni saabumine. Selgus, et 1957. aasta suvel ettevõetud otsingute tulemused äratasid Teaduste Akadeemias huvi ja uurimistööd otsustati jätkata.

Samolva külasse, ekspeditsiooni baasi, laskusid alatihti helikopterid. Hüdroloogid, akvalangistid ja tuukrid käisid iga päev järvel Voroni kivi otsimas, uurisid sigoovitsa tekkimise põhjusi. Arheoloogid tuhnisid muistsetes kalmetes ja linnustes. Keeleteaduse üliõpilased kogusid toponüümilisi ja rahvaluule materjale ümberkaudsetes kolkakülades.

Õhtuti, kui kõik ekspeditsiooni liikmed olid külasse naasnud, meenutas see ülesärritatud sipelgapesa.

Eriti suur elevus valitses harilikult Salovite majas. Nagu eelmistelgi aastatel, asus selles ekspeditsiooni staap. Siin kuulati ära ettekanded tööpäeva tulemustest, korraldati tootmisnõupidamisi...

Sel päeval naasis kaater «Sudak», millel viibis ekspeditsiooni juhataja, Samolvasse hilja. Kui ta Samolovka suudmesse sisse keeras, laskus päike juba silmapiirile ja maa peale langesid loojangueelsed varjud. Paiguti tõusis niiskete madalike kohalt valkjat udu...

Jutuajamine laevalael ei laabunud — kõik tundsid väsimust. Tuukrid panid paika kiivreid ja voolikuid, riputasid kuivama tuukriülikondi ja karusnahksukki. Akvalangistid seadsid korda oma aparatuuri. Juba mitmendat päeva tuhniti lõik-lõigult Lämmijärve põhja, ent kuskil polnud Voroni kivist jälgegi. Viimastel päevadel uurisid akvalangistid ja tuukrid järve põhjas seda osa, kus hüdroloogid olid avastanud murrutusastangu. Siin, piki seda astangut asetses ju ennemuiste kroonikas mainitud järvekitsuse kallas. Otsimine jätkus, ent endist viisi ei õnnestunud midagi Voroni kivi taolist leida.

Kalakuivatustehase sadamas, kuhu ekspeditsiooni laevad saabusid ööseks, saadi kokku arheoloog Pavel Aleksandrovitš Rappoportiga, kes oli äsja naasnud Želtša ülemjooksult.

«Noh, kuidas teil lood on?» päris Georgi Nikolajevitš.

«Matk kujunes väga huvitavaks,» Pavel Aleksandrovitš osutas võrdlemisi suurele pakile, mida ta käes hoidis. «See on kõik XII—XIII sajandi keraamika. Me avastasime selle Koola külast. Otse küla keskelt. Nähtavasti oli seal nendel aegadel olnud suur asula.»

«Ja sealses kabelis on mitu kiviristi,» lisas kaatri kapten. «Samuti igivanad.»

«Peale selle uurisime otse Želtša suudmes, jõe vasakul kaldal, läbi väikese kõrgendiku, mis näikse olevat kunstliku päritoluga. Selle jalamil on samuti XIII sajandi keraamikat, ainult palju vähem. Nähtavasti asusid slaavlased Želtša alamjooksul juba XIII sajandil, koguni pisut varem,» tähendas Pavel Aleksandrovitš. «Ja veel midagi. Otsustades maastiku ja võrdlemisi nappide keraamikaleidude järgi, võib oletada, et Želtša suudmes oli alaline valvepost ja selle juures väike asula.»

«Selle koha nimi on nüüd Starõje Grivki,» lisas Jossif Andrejevitš.

«Kui on olemas Starõje[1] Grivki, siis võiks ehk kuskil olla ka Novõje[2] Grivki?»

«Ei, Novõje Grivkist pole juhtunud kuulma.»

«Järvel aga tabas meid täna järjekordne ebaõnn. Ka seekord ei leidnud me mitte midagi.»

«Ärge laske tujul langeda,» kostis Rappoport. «Arheoloogilistel uuringutel juhtub hullematki. Vahel otsime aastate viisi. Oleme juba meelt heitmas, kui äkki leiame just selle lüli, mida nii kaua otsisime. Ja siis klapib kõik. Usun kindlasti, et nii juhtub ka Voroni kiviga...»

Juteldes läbisid nad küla ja jõudsid kooli juurde, kus kahes klassis elasid hüdroloogid ja Leningradi Ülikooli keeleteaduskonna üliõpilased. Õpetajatetoa olid muutnud oma baasiks akvalangistid. Välisuksest vasakul väikeses toas asusid lendurid. Tuukrite meeskond oli end sisse seadnud kooli naabruses asuvas internaadis, kus talvel elasid õpilased kaugematest küladest.

Õhtuti valitses kooli juures alati elevus. Nii Samolva lastepere kui ka täiskasvanud tulid ekspeditsiooni liikmetega juttu puhuma. Nad uudistasid Pihkva ALMAVÜ-lt saadud amfiibautosid, silmitsesid teraselt akvalange ja katsusid käega helikopterit, mis seisis lennuväljaks muudetud jalgpalliplatsil. Eriti huvitatud olid kõigest taadid, kes vahest kogu oma elu ajal polnud peale Mehikoorma või äärmisel juhul Tartu kuskil käinud. Vahel tekkis elavaid mõttevahetusi, mis pakkusid ekspeditsiooni liikmetele suurt huvi.

Nõnda oli ka seekord.

«Noh, kuidas Koola-reis läks?» päris kohe Aleksei Leontjevitš Salov.

«Hästi,» kostis Rappoport. «See küla on teil iidne. Mäletab veel Aleksander Nevskit.»

«Meil leidub vanemaidki külasid,» lausus nende juurde astunud Pavel Nikititš Jahnov. «Võtame näiteks Raskopeli küla Lahtinski lahe ääres, ta seisab seal juba vaata et kiviajast saadik...»

«Aga kust seda teatakse?»

---

[1] «Старые» — «vanad».
[2] «Новые» — «uued».

«Seal, kuulukse, käinud ekspeditsioon. Teinud kaevamisi. Leitud kivikirves.»

«Oleks huvitav neid paiku vaadata...»

Nende juurde tuli rühm filolooge.

«Me lõpetasime materjalide kogumise külades,» teatas Galja Šesterikova.

«Kas pärisite igal pool, mida vanad inimesed Jäälahingust mäletavad?»

«Jah, ja küsisime alati, mis nad lahingupaigast teavad rääkida.»

«Kas nad juhatasid mõne koha?»

«Juhatasid küll. See on päris põnev. Isegi skeemi koostasime Ingaga.»

«Olete väga väsinud?»

«Ei, pole viga...»

«Võtke siis Inga kaasa ja tulge koos kõigi materjalidega staapi. Kas tulete ka, Pavel Aleksandrovitš?»

«Tingimata.»

«Ka mina tulen, kui lubate,» sõnas Krivenko.

Salovite maja oli siinsamas.

Võeti istet toa keskel seisva laua ümber. Nendele, kellele ei jätkunud toole, tõi Darja Semjonovna pingi.

«Vaadake,» ütles Galja, laotades lauale paberilehe. «Siin on Samolva ja need on külad, mis me läbi uurisime.»

«Ohoo, te olete ju läbi käinud kõik külad Podolešjest kuni Verhovjeni!»

«Jah. Ja huvitav on see, et igal pool, kus ainult tunti Jäälahingu paika, nimetati siinseid kohti. Vaadake:

Podolešje küla — Nikolai Vassiljevitš Vassiljev vastas meie küsimusele nii: «Lahing leidis aset Voroni kivi juures Väravas, seal, kus seisavad riikliku laevanduse majake ja majakad.»

Rudnitsa küla — Ivan Dmitrijevitš Žurov ütles: «Lahing peeti Voroni kivi lähedal, mis on Sigovetsi saare juures,» ja Fjodor Nikolajevitš Romanov samast külast: «Jäälahing leidis aset Sigovetsi saare juures oleva Voroni kivi ja Izmenka vahel,» see tähendab, praeguse Mehikoorma küla vahel.

Kazakovtsõ küla — Fjodor Vassiljevitš Brassov: «Lahing oli otse Samolva taga, järvekitsusel.»

Pnevo küla — Ivan Nikolajevitš Svedtsov: «Aleksander Nevski lahing toimus Voroni kivi juures, mis asetseb Pnevost põhja pool väinas.»

Verhovje küla — Maria Aleksejevna Gavrilova: «Lahing peeti Teteritsa küla juures, mida nüüd enam pole olemas.»

Seega me näeme, et külade elanikud nimetavad peaaegu üht ja sedasama järveosa.»

«Kas te mingeid muid arvamusi ei kuulnud?» küsis Rappoport.

«Ei. Emb-kumb, kas nad ei teadnud midagi või nimetasid neid paiku, mis ma praegu mainisin.»

«Jaa, väga huvitav. Seda ei saa küll pidada kindlaks tõendiks, kuid...»

«Nad kõik nimetavad ju Lämmijärve põhjaosa,» lausus Krivenko.

«Jah, ning see kinnitab oletust, et lahing toimus just siin. Ainult et me ei suuda kuidagi leida Voroni kivi.»

«See peab tingimata kuskil siin olema. Ta ei võinud ju ära kaduda!»

«Mis seal's ikka! Eks otsime edasi...»

Järgmisel päeval ei lasknud tugev tuul järvele minna. Salovi majas oldi ametis töötulemuste kokkuvõtmisega. Laual seisis keev teemasin. Paljud väidavad, et teemasinas saab tee palju maitsvam kui gaasipliidil teekannus. Võib-olla on neil õigus. Matkalõkkel keedetud puder on samuti alati maitsvam.

Järsku kostis õuest valjusid hääli, uks avanes ja kambrisse astus keskealine mees, peas sonimüts ja seljas kulunud kuub, mis oli päikese ja vihma käes oma kunagise värvi kaotanud.

See oli Jevgeni Aleksandrovitš Nikolajev, ühe Leningradi keskkooli maateaduseõpetaja.

Ta oli Karajeviga tutvunud Leningradis, Ždanovi-nimelises Pioneeride Palees ja koos temaga koostanud matka kava. Matkagrupp sõitis Leningradist raudteel Oudovasse.

Sealt tuli minna jala piki Peipsi järve idakallast kuni Samolvani. Teel pidid õpilased otsima muistiseid ning üles kirjutama rahvapärimusi, eriti Aleksander Nevskist ja Jäälahingust, Samolvas laevale minema ja Pihkvasse sõitma. Sealt aga bussiga Puškini looduskaitsealale.

Nüüd olid nad Samolvasse saabunud.

Õpilased jäid laagrisse männikusse küla serval. Kõik olid terved ja väga rahul reisiga. Koos Jevgeni Aleksandrovitšiga tulid kaks noorukit ja üks neiu. Nad võtsid koolikottidest välja päevikud ning rääkisid üksteise võidu oma leidudest. Sellel võrdlemisi lühikesel teekonnal olid nad hoolikalt läbi uurinud järve idakalda. Selgus, et vanasti oli see tugevasti kindlustatud olnud, piki rannikut asetsenud valvepostid ja mõni kilomeeter järvest eemal linnused säärastes kohtades, kuhu oli raske ligi pääseda. Ühes neist, nimelt Retšitsa järve äärses, oli matkagrupp ise käinud ja teisest kuulnud. See asetses Oudovast viis kilomeetrit lõuna pool. Lahtinski lahest ida pool oli veel üks linnus — Gora-Gorodištše, kuid sinna puudus tee, seda ümbritsesid läbipääsmatud sood. Matkajad nägid vaid metsaga kaetud kupliharja. Karm ja ohtuderikas oli elu Novgorodi vürstkonna piirialadel.

Ühes Storoženetsi külas ülesmärgitud rahvapärimuses jutustatakse sellest nii:

«Raske oli meil vanasti, Aleksander Nevski ajal. Saksa rüütlid tungisid meile kallale, riisusid külasid, viisid loomad ära. Tol ajal pidasid rannikul valvet meie vägilased — Glebova Goral, Gora-Gorodištšel ja Knjažja Goral, Podborovje juures. Niipea kui saksa lodjad järvel nähtavale ilmusid, kihutas virgats kohe Aleksander Nevski juurde. Tema kutsus jalamaid maleva kokku ja peksis vaenlase puruks...»

«Väga huvitav,» tähendas Rappoport. «Ma arvan, et tasuks tutvuda lähemate linnustega Gora-Gorodištšel ja Retšitsa järve ääres, sest need võivad mingil moel Jäälahinguga seotud olla.»

«Arvan sedasama,» kostis ekspeditsiooni juhataja. «Lähemail päevil lendame helikópteriga Retšitsa järve äärde. Te mainisite vist, et seal on lage maa?» pöördus ta Jevgeni Aleksandrovitši poole.

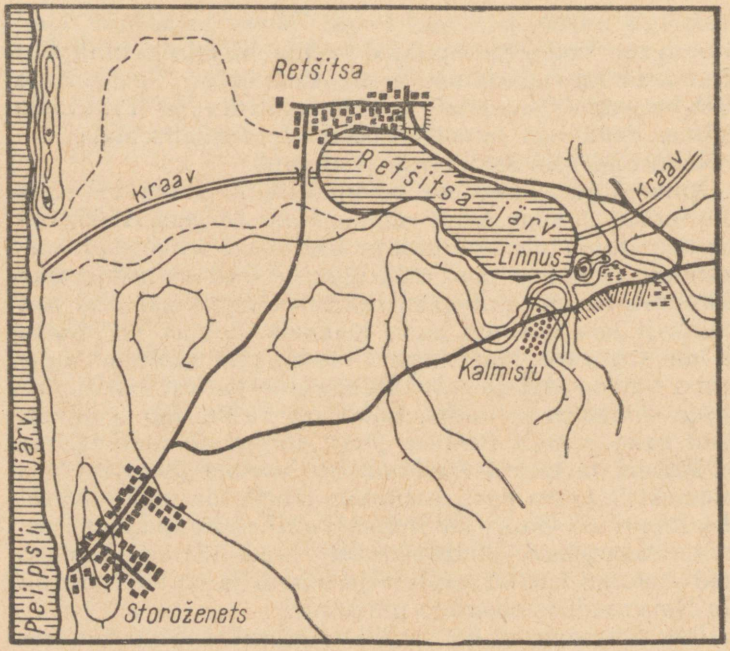

Glebova Gora linnus Retšitsa järve ääres.

«Nüüd küll, ennevanasti aga kasvas seal põlislaas.»

«Tore, tähendab, me pääseme otse linnuse juurde.»

Järgmisel päeval suutis helikopter vaevu mahutada kõiki, kes tahtsid Retšitsa järve ääres asuvale linnusele sõita.

Algul lennati Lämmijärve idaosa ja Podborovje neeme männimetsaga kaetud kõrgendike kohal. Ja juba paistsidki Lahtinski lahe rannikule laialipillatud külad ja heledad liivaviirud. Kaugel paremal pool vilksatas Gora-Gorodiščše metsamüts... Veel paar minutit lendamist ja, teinud väikese tiiru Retšitsa järve kohal, helikopter laskus sujuvalt linnusele.

Lage plats, kidur rohukamar. Kerge tuuleõhk, milles

veel pisut hommikuvärskust, puhus näkku põllulillede, künnimaa ja ammu äraõitsenud toomingate lõhna, seda meie põldude ja metsade meeldivat lõhna, mis sunnib teelist kuskil mäeharjal või selja taha jäänud metsa serval peatuma ja täie kopsuga hingama.

Ümberringi, kuhu sa ka ei pöördu, silme ees avar vaateväli. Põhja pool, otse mäejalamil, sinasid Retšitsa järve vaiksed veed. Idas ulatusid kaugele veerjad mäekingud, siin-seal paistsid külad, tumedad metsatukad. Lõunakaares piirasid taevaranda männimetsaga kõrgendikud ning eemal vinetasid Knjažja Gora ja Podborovje maanina. Läänes, nii kaugel, kui silm võttis, sulas silmapiiriga ühte Peipsi järve veepind. Sellel kaldal, umbes kolm kilomeetrit linnusest eemal, oli Storoženetsi küla, mille majad paistsid siia selgesti.

Ekspeditsiooni liikmed jagunesid rühmadesse. Rappoport asus kahe abilisega linnust ja selle ümbrust uurima. Teda abistasid õpilased Nikolajevi rühmast. Pärast instituudi lõpetamist hiljuti siia saabunud Tanja Tjulina ja koos temaga kaks üliõpilast-hüdroloogi tegelesid Retšitsa järvega seotud veesüsteemi uurimise ja topograafilise kaardistamisega. Kahte rühma jagunenud filoloogid läksid Retšitsa ja Storoženetsi külasse.

Esimestena võtsid sõna arheoloogid.

«Pole kahtlust,» sõnas Pavel Aleksandrovitš. «Me leidsime kogu linnuse pindalalt kultuurpinnase. Leitud keraamika põhjal võib öelda, et see oli asustatud juba XII sajandil, tähendab Aleksander Nevski ajal ja veidi varemgi.

See oli hästi kindlustatud linnus, mis sobis alalise garnisoni asupaigaks.

On säilinud valli jäänused ja sügav kraav, mis lahutas linnust naaberkõrgendikust. Koht on väga hästi valitud, siinsamas läheduses leidus ka vett. Kolhoosnikud rääkisid, et vanasti kasvanud siin põlismets. Seega polnud linnust Peipsi järve poolt näha, linnusest aga, eriti kui ronida puu otsa, paistis kogu järv suurepäraselt.»

Varsti tuli joostes üks õpilane Nikolajevi rühmast.

«Me leidsime kurgaanid.»

«Kus need on?»

«Seal, neid on palju.»

«Lähme, näita,» ütles Rappoport. «Kui need on tõesti kurgaanid, siis oli linnuses alaline elanikkond.»

Tõepoolest, tegemist oli muistse kalmistuga, mis koosnes paljudest väikestest kurgaanidest. Kolhoosnikutelt saadi teada, et hulk kurgaane on üles küntud.

Viimastena tulid tagasi hüdroloogid. Tanja Tjulina avas planšeti.

«Retšitsa järv on läbivoolujärv — ida poolt suubub temasse päris tilluke, lepavõssa kasvanud jõgi, peaaegu et oja. Siit, ülalt, paistab ta hästi silma. Kui siinmail veel mets kasvas, oli jõgi palju veerikkam. Järve läänenurgas on äravool. Me uurisime järele. Suubub Peipsi järve umbes kilomeeter maad põhja pool Storoženetsi küla. Nüüd on see tugevasti soostunud, muiste aga oli vist üsna sügav jõgi.»

«Nii et Retšitsa järvel oli selle kaudu ühendus Peipsi järvega?»

«Jah.»

«Suurepärane. Tähendab, meie filoloogid ei eksinud, kui nad teatasid, et rahvas seletab Retšitsa[1] küla nime sellega, et too asetses vanasti jõe kaldal. See klapib ka teie andmetega.»

«Nõnda see vist oligi.»

«Ja Storoženetsi nimetus tuleneb sõnast «valvama»[2]. Preguse küla asupaigas, see tähendab, jõesuudme lähedal, oli valvur, võimalik, et koguni valvepost.»

«Storoženetsist lõuna pool on samuti matusepaiku,» lausus Galja. «Need on rannaluidetel. Ja nende taga asetseva küla nimi on Zamogilje[3].»

Nõnda kerkis kate näiliselt jäljetult kadunud minevikust. Alalise sissetungiohu tõttu meie esivanemad ei saanud lihtsalt elama asuda meeldima hakanud paikadesse. Need tulid niiviisi valida, et oleks, kuhu varjule minna, kui Liivimaa ordu laevad järvele ilmusid. Jõge ja metsaradu pidi põgenes rahvas linnusesse ja viibis seal, kuni hädaoht

---

[1] Sõnast «речка» — «jõeke».

[2] «Сторожать» — «valvama».

[3] «Замогилы» — «kalmutagune».

möödas. Metsasügavusse saksa rüütlid ei söandanud tungida, seal varitseti neid ja tungiti ootamatult kallale. Pealegi ei olnud mõõgavennad jalameestena eriti osavad sõjamehed.

Lõunatund oli ammu möödas, kui asuti tagasiteele.

Sel päeval leiti üks lüli Novgorodi vürstiriigi läänepiiri kaitsesüsteemist. Ja see oli otseselt seotud Jäälahinguga.

Kroonika nimetab korduvalt Ozolitsa—Žolotško piirkonda «tülipaigaks». Antud nimetusest selgub, et see oli vaidlusalune paik, mille vallutamise pärast käis vihane võitlus. Seda rünnati alatihti ja seda tuli pidevalt kaitsta. Siin leidsid järjest aset kokkupõrked.

Võimalik, et Jäälahing ei toimunud siin juhuslikult, vaid aastasadu kestnud võitluse tulemusena.

Neis paikkondades ristusid kaubateed. Siitkaudu läks tee Pihkvast Emajõge pidi Tartu, Narva jõele ja edasi Balti merele; selles kitsas kohas kulges risti üle veetee ka maismaatee. Selle kohta on mõningaid nappe andmeid.

Selle maa-ala valdamine oli väga tähtis. Senikaua kui Aleksandri sõjavägi seisis siin, ei saanud rüütlid Pihkva poole liikuda, sest nende tiib ja tagala olid hädaohus.

Noorte matkajate leitud linnus oli kindlasti üheks «tülipaiga» kaitse lüliks. Nüüd tuli ka Gora-Gorodištšel ära käia.

Märkimisväärne on asjaolu, et valvepost kindlustatud Koola külas sulges sissepääsu Želtša jõele. Ja miks suleti pääs jõele? Sellepärast, et see on ainuke suurem ida poolt Peipsi järve suubuv jõgi. Želtša kujutas endast vee- ja talvel jääteed Novgorodi sisemaale.

Huvitav on ka kohanimi — Koola. Teatavasti armastasid meie esivanemad uutesse kohtadesse asudes neile anda mahajäetud paikade nimesid. Nii tekkis mitu Pereslavli linna, mitu Trubeži ja Lõbedi jõge, mis kordasid Kiievimaa jõgede nimesid, jms.

Selsamal XIII sajandil, täpsemalt 1262. aastal, ehitasid novgorodlased oma põhjapiirile Põhjamere rannikule Koola kindluse. Sellelt said oma nime jõgi ja hiljem ka kogu suur Koola poolsaar. Ja vaat siin, läänepiiril, leiamegi veel ühe Koola, mis samuti on kindlustatud. On niisugune väljend: «сесть колом», mis tähendab püsi-, surmkindlalt

paigale jääma. Võib-olla tuleneb nimi Koola ka vallikindlustusest — pistandtarast[1], mis koosneb püstloodis maa sisse taotud, ülalt teravaks tahutud palkidest, vaiadest. Kaks piirikindlustust ja mõlemad — Koolad.

Hiljuti saime ühest matkaaruandest teada, et Novgorodi lähedal suubub Volhovisse väike lisajõgi Koola. See voolab läbi järvede. Igaühel neist on oma nimi, kuid neid kõiki kokku nimetatakse Koola järvestikuks.

Selles paikkonnas tuleks ära käia: vahest leidub seal Koola-nimeline linnus?

Tuukrite leitud vallide jäänused vee all on samuti pärit linnusest selle kindlustatud piirkonna süsteemis. Kroonika jutustab, et 1461. aastal peaingel Miikaeli kiriku ehitamisel rajati Kobõlje Gorodištšesse Uus linnus. Uus! Tähendab, pidi kuskil olema ka Vana linnus. Ja üpris tõenäoline, et Vana linnus paiknes Gorodetsi saarel. Kivivared võisid olla selle linnuse valli jäänused...

---

[1] «Частокол» — «pistandtara».

VI PEATÜKK

MIDA JUTUSTASID KURGAANID

See peatükk ei anna täpset vastust, kellele nimelt kuulus maharaiutud pea, kuid see-eest saab lugeja teada, et Pihkvamaal on elusate asukatega kurgaane

Karmi Pihkvamaa mullakamar säilitab jälgi kaugest minevikust, oma rahva ajaloost.

Nagu Muinas-Venemaa idapiiride tunnimehed kõrguvad Pihkva ja Irboska, Porhovo ja Oudova, Ostrovo ja Jaanilinna kremlite müürid ja tornid. Ammugi juba maha jäetud, ent kunagi elava liiklusega järve-, jõe- ning maanteede ääres seisid neid kaitsvad võimsad linnused. Aastasadade eest olid need olnud tugevad kantsid. Nende vallid võiksid nii mõndagi jutustada.

Nendes elasid meie esivanemad, nad ei tunginud kellelegi kallale, ent kui olukord seda nõudis, võtsid nad odad ja taprid kätte ja lõid vaenlaste rünnakud tagasi.

Ajaloolased ja arheoloogid taastavad hoolikalt, sammsammult, ammu kadunud linnade piirjooni, elamute jäänuseid. Leiavad jälgi elust-olust, käsitööst, kultuurist.

Niisama suurt huvi pakuvad ka muistsed matusepaigad — kurgaanid ja kalmed. Neid leidub rohkesti hajusalt piki jõgesid, järvede liivastel randadel ja iidsete asulate juures. Ja kui palju neid on nüüd üles küntud ja hoonestatud!

Näib, et kogu see piiriäärne maa-ala on paljude-paljude põlvkondade verega niisutatud.

Kui palju siin on peetud taplusi ja lahinguid! Kuid kõige eredam neist on muidugi Jäälahing. Meieni jõudnud

kirjalike allikate, nii Vene kui ka Liivimaa kroonika järgi olnud see lahing eriti vihane, mõlemal poolel langenud palju sõjamehi.

Järelikult võib selle lahingupaiga üheks tähtsamaks tundemärgiks olla hukkunud malevlaste vennaskalm.

Algul näis, et seda kalmu pole raske üles leida. Juba siis, kui Karajev esimest korda Samolvas käis, näidati talle kalmeid küla põhjapoolse serva taga.

«Aleksander Nevski sõjameeste kalmud?» sõnas vana Salov. «Kui ma alles poisike olin, mäletan, käisid siin teadusemehed kaevamas. Leidsid väga suuri luid — inimesed olnud ju ennemuiste kõrget kasvu . . .»

Jutte suurtest luudest võis siin igal pool kuulda. Ja miskipärast räägiti tingimata sääreluust. Kui seda oma jala vastu asetades mõõdeti, ulatus muistne põlveluu vaata et oma neljandiku võrra kõrgemale, ja kogu inimese kasv näis olevat olnud hiiglaslik. Väljakaevamised aga näitavad, et IX—XIII sajandil olid inimesed kaasaegsetest väiksemad.

Ja Tšudskaja Rudnitsas nimetas taat Žurov kurgaanile viidates seda samuti Aleksandri sõjameeste kalmuks.

Hiljem leiti peaaegu igal pool järvekallastel muistseid kalmistuid, rahvapärimused sidusid neid Jäälahinguga.

Isegi kauges Raskopelis Lahtinski lahe ääres peetakse ebaloetavat kirja kabelis seisval kiviristil Aleksander Nevski lahingus langenud sõdalaste nimedeks.

Algul tundus see arusaamatuna ja äratas umbusku muistendite vastu.

«Mida rohkem sääraseid kalmusid, seda kahtlasem, et just antud kalm on see õige.»

Kuidas siis kõike seda kontrollida? Ainuke väljapääs — võtta labidad ja kaevata.

Otsustati, et kõigepealt asutakse uurima Samolvas leiduvaid kalmeid. Salovi jutu järgi asetsenud need kunagi metsalagendikul. Nüüd olid puud maha raiutud ja külamajad kalmistule lähemale nihkunud.

Kaevamistöid juhtisid arheoloogid Stankevitš, Rappoport ja Golunova; neid abistasid kohaliku kooli vanemate klasside õpilased.

Kivikirstkalmesse matmine, kusjuures suured raudkivid

asetati püstloodis pooleldi maa sisse, on nähtavasti hilisema võlvhauda matmise viisi prototüüp.

Kohe esimene kalm osutus üpris huvitavaks. Sellest naise matusepaigast leiti kalleid ehteid. Kõrvarõngaid, sõrmuseid, käevõru, traadile lükitud kullatud helmestest kaelakee, mille küljes rippus kümme münti. Need olid idamaa dirhemid aastaist 925—997 ja anglosaksi rahad aastaist 978—1016.

Ehkki see polnud sõjamehe matusepaik, oli see kummatigi tähtis leid, sest see kinnitas, et siitkaudu läks tee Lääne-Euroopasse ja Lähis-Idasse ning et nende paikkondade rahvas oli rikas. Sellega seletub Liivimaa ordu püüd vallutada «tülipaik».

Teistes kalmudes oli samuti mitmesuguseid ehteid ja tarbeesemeid, kuid need kuulusid varasemasse, Jäälahingu-eelsesse perioodi.

Lõpuks kaevati lahti XIII sajandist pärinevad matusepaigad. Need olid peamiselt meeste kalmud. Noil aegadel maetud meeste juurest ei leita tavaliselt üldse midagi või siis on leiud väga napid: vööpannal, tuleraud, peiete jäljed — savinõukillud.

Mõni luukere kandis vägivaldse surma jälgi.

Kivikalmes, mida piiras kaheksa suurt raudkivi, lebas pikakasvuline, ligi 190 sentimeetri pikkuse inimese luukere. Ta oli surnud noorena — kõik hambad olid veel terved. Vasakult poolt oli kolju terava relva tugeva hoobiga läbi löödud. Pealuu kõrvalt leiti väike tume, peaaegu musta värvi, peene liiva ja savi segust tehtud anum.

«Tugev mees on olnud,» tähendas Tanja Tjulina, joonistades luustiku asendit. «Võib-olla oli ta Aleksander Nevski sõjamees.»

«Aleksander Nevski sõjamees?» kordas küsimust Salov, kes tingimata igast kaevamisest osa võttis. «Ei, need olid tublisti pikemad.»

«Millal teie neid nägite?» päris Karajev.

«Kuidas millal? Siis, kui siin kalmeid lahti kaevati... Poisikesepõlves lippasin siia vaatama.»

«Kui vana te siis olite?»

«Seitsme aasta ringis... Täpselt ei mäleta.»

Samas tehti ligikaudu kindlaks, kui pikk võis noil aas-

tail Aleksei Leontjevitš ise olla, ja korrapealt selgus, miks luustikud tema mälestustes nii suured tundusid olevat.

«Tõsi jah,» kohmetus Salov. «Mina ise olin ju alles tilluke...»

«Noh näete. Selle kohta, et tegemist on Aleksander Nevski sõjamehega, tõendid puuduvad. Kuid ka ümber lükata seda ei saa. Savipoti järgi otsustades maeti ta umbes XIII sajandil. Väga tõenäoline, et see on kohalik elanik, kes langes mõõgavendada röövretke tagasi lüües. Aga vahest koguni Jäälahingust osavõtnu.»

Vennaskalm polnud veel leitud, kuid asjaolu, et suur hulk Aleksandri sõjameeste haudu leidus eri paigus, võis tõendada seda, et Jäälahingus hukkunud kohalikke elanikke matsid sugulased oma külades.

Tuli edasi kaevata.

Veel üks kalme. Neli raudkivi moodustasid korrapärase nelinurga. Ühe meetri sügavusest saadi täiesti ootamatu leid.

Pealuu.

Otsustades säilinud kaelalüli järgi, oli pea üheainsa tugeva mõõga- või kirvehoobiga maha raiutud. Pealuu vasakul küljel paistis veel üks vigastus.

Kellele võis see pealuu kuuluda? Missugustel asjaoludel raiuti inimesel pea maha?

Vastust ei olnud. Kuid peiete jäljed kalmukünkas jutustasid sellest, et sõjamees oli ausas võitluses hukkunud ja auavaldustega maha maetud.

Tuleb appi võtta kujutlusvõime.

...Vene sõjameeste hulgas võitles vabatahtlik Gorodetsi saarelt. Sellest kalurikülast läksid paljud mehed Aleksander Nevski lippude alla kaitsma oma kodukoldeid julma vaenlase eest.

Rüütli mõõk oli lambanahast mütsi läbi raiunud, veri voolas üle sõjamehe näo, kuid ta torkas, viimast jõudu kokku võttes, jahioda hobusele kõhtu, kes varises koos rüütliga jääle. Seltsimehed tegid otsa peale mahapaisatud vaenlasele, kuid nende hulgas ei viibinud enam see, kes oli vastase pikali löönud. Kui vapper maakaitseväelane

jahiodaga ettepoole sööstis, tabas teda teine hoop. Rüütli mõõk langes tema peale täie jõuga. Hoop oli niivõrd tugev, et mõõk raius mehel pea otsast. Keha vajus jää peale, kuna pea veeres eemale.

Taplus kestis edasi. Varisesid maha ratsud ja rüütlid. Kui lahing lõppes, ei suutnud keegi enam kehade hunnikust leida seda, kelle pea lebas maas, pooleldi lumme sõtkutud. Ega siis penirüütlite rasked mõõgad vähe uljaid päid maha niitnud ...

Oma küla inimesed tundsid sõjamehe pea vaevu ära.

Gorodetsi saarele tollal ei maetud. Saar oli niiske ja vahel ujutasid kevadveed selle ositi üle. Surnud viidi mannermaale ja maeti maha luidete taha aasale põlislaande.

Sugulased ja võitluskaaslased sängitasid siin mulda selle vapra mehe pea ning pidasid tema mälestamiseks peied ...

Võib-olla ei olnud kõik just nii või mitte täpselt nii. Kuid see võis ka nii olla.

Matusepaigad Samolvas kuulusid ehk lahingus langenud kohalikele elanikele. Kuid kus on siis vennaskalm?

Vahest ongi see suur kurgaan Tšudskaja Rudnitsa juures vennaskalm? Ta on ranna ja selle koha lähedal, kus vana Tšudskaja Rudnitsa vee alla kadus. Talvel kulges sealt mööda reetee. Nähtavasti läks Aleksander Nevski pärast Peipsi jääl saavutatud võitu sealtkaudu oma sõjaväega Pihkvasse. Rahvapärimused nimetavad seda kurgaani Jäälahingu vennaskalmuks.

Ühel kuumal juulikuu päeval sõitis sadamasse uus mootorlaev «Aleksander Nevski». Sellega saabus suur rühm Moskva 729. kooli vanemate klasside õpilasi. Viimasena astus sadamasillale kõrget kasvu turske mees, päikesekartlikes pilukil silmis lahke pilk.

«Slessarjuk,» esitles ta end lühidalt Karajevile. «Mina olen selle väesalga pealik,» viipas ta õpilaste poole, kes olid koondunud murule laotud pakkide ümber.

Õpilased olid sõitnud siia, et osa võtta ekspeditsiooni tööst, ja rõõmustasid väga, kuuldes, et neil tuleb hakata kurgaane lahti kaevama.

«On see alles vahva!»
«Millal lahti läheb?»
«Kas me sealt relvi ka leiame?»
«Ehtne kurgaan? Aga mitmendast sajandist?»

Õpilased ei jäänud enne rahule, kui neile oli ära räägitud kõik, mis Jäälahingust ja Aleksander Nevskist teada ning mis ekspeditsioon juba korda oli saatnud.

Selgus, et kaevamistöödele soovijaid on ülearu palju, seepärast tuli õpilased kahte vahetusse jaotada. Sealjuures algas äge vaidlus, igaüks tahtis esimesse vahetusse, et esimesena labîdas mulda vajutada.

«Just selles paigas on rohkesti luid,» osutas Žurov kurgaani veerjale lõunanõlvakule.

«Imelik, et see koht ei lange ühte kurgaani keskpaigaga,» tähendas Georgi Nikolajevitš.

«See asjaolu viitab sellele,» kostis Golunova, «et kurgaan ise on vanem kui matmine lõunanõlvakule. Nähtavasti maeti hiljem juba valmis kurgaani juurde, seepärast veniski ta lõuna suunas välja.»

Seal oli tõepoolest väga palju luid. Luukered avastati peaaegu otse rohukamara alt. Mida sügavamale, seda rohkem luid. Kuid leitud asjadest ilmnes, et kurgaan ei kuulu XIII sajandisse. Ühel pealuul oli hammaste vahel Pihkva vaskmünt XV sajandist. Leiti veel teisigi Pihkva münte. Kahe luustiku juures lebasid kööginoad. Üks asetses vöö juures, teine pea all. Mõnel luukerel oli vägivaldse surma tunnuseid, kuid maetud olid nad eri aegadel.

Kurgaani lahtikaevamine ei ole kraavikaevaja töö. Labidat kasutatakse üpris vähe, ja kui see tulebki appi võtta, siis soritakse iga mullakamakas mitu korda käsitsi läbi. Kui aga tulevad nähtavale luud või mingi muu leid, siis toimub kogu töö väikeste nugade ja pintslite abil. Hoolikalt, millimeeterhaaval eemaldatakse muld, puudutamata leidu. Sealjuures käib pidevalt mõõtmine, pildistamine, kirjeldamine ja joonistamine. Peale leidude avastamise kalmus on väga tähtis ka nende asukoha fikseerimine, mis edeneb väga aeglaselt ja nõuab piinlikku täpsust.

Kaevamised kurgaani keskpaigas tõid päevavalgele matmisi vanemast perioodist, kuid ka see polnud vennaskalm. Siia olid maetud nii mehed kui ka naised. Nähtavasti

kuulus kalmistu vadjalaste hõimule. Võimalik, et siia olid maetud mõned vabatahtlikud kohalike elanike hulgast, kes langesid Jäälahingus ja sugulaste poolt ära tunti. Vahest rajanebki sellel rahvapärimus vennaskalmust.

Kui ordurüütlid olid Ozolitsa saarel peaingel Miikaeli kiriku purustanud ja pihkvalased selle 1462. aastal uude linnusesse ümber paigutanud, tekkis sinna ka uus kalmistu, kuhu maeti nüüd koolnuid tervest kogudusest, neid ei viidud enam kurgaani Tšudskaja Rudnitsa juures.

Sellal kui õpilased kurgaani lahti kaevasid, uurisid akvalangistid veest üleujutatud vana Rudnitsat. Järve põhjast leiti kaevusid, majade ja aitade vundamente.

Vundamentide kivide vahelt püüdsid akvalangistid suuri lutse.

Asi ei läinud ka ilma viperusteta. Akvalangistid lõpetasid töö vaiksel soojal õhtul. Nende pargast teenindav meeskond palus luba jätta pargas randa ankrusse. Georgi Nikolajevitš kaalutles veidi aega, ent ei nõustunud siiski, ta tegi korralduse viia pargas ööseks harilikku kohta Voroni saare juurde varjule.

Leidub vähe kohti, kus ilm on nii muutlik. Öösel tõusis torm ja rebis isegi siin, tuulevarjus, pargase ankrust lahti ning ajas selle Sigovetsi neeme juurde.

Ja tööpaika jäänud suur kaater «Sudak» paiskus rannaäärsele madalikule. Tüür läks rikki ja tagaruum sai vigastada. Oma laevade kaasabil ei õnnestunud teda madalikult lahti päästa. Tuli Pihkvast abi kutsuda.

Põllutöödelt naasvad kolhoosnikud kogunesid sageli kurgaani ja vana Rudnitsa juurde kaldale. Nikifor Vassiljevitš Batanov jutustas oma küla minevikust:

«Meie küla seisab siin juba iidsest ajast. Kargeiks hüüti, esiti polnudki tal ehk üldse mingit nime. Küla oli ju pisuke, võib öelda, et esimesi siinkandis. Peatoidust saadi kalastamisest. Tihtilugu langes õnnetusi kaela — järv oli päriselt nuhtluseks, tema pärast tungiti aina kallale. Mitut puhku põletati meie küla maha. Kui jaksati, löödi kallaletung tagasi, teinekord aga mindi metsa rettu. Järv on nüüd üle ujutanud need kohad, kus me ennevanasti ela-

sime. Ja nõnna me siis kolisimegi vee eest kaugemale. Nime aga sai meie küla Jäälahingult. Tol ajal seisis küla veel oma endises paigas. Ja Voroni kivi oli üsna Voroni saare lähedal. Ilmatu suur olla teine olnud. Näete, seal, saare taga.»

Ent kus paiknes vennaskalm?

Prooviti kaevata kõrgendikul Putkovo küla juures, kus kunagi piirivalvepunkt olnud. Selle koha nimi on Mogilõ.[1] Seekord kaevasid Moskva 46. kooli õpilased. Samuti tulemusteta. Sinna oli maetud hilisemal ajal ja ainult lapsi. Mäekink aga oli looduslik.

Samasuguseks osutus Starõje Mogilõ mäekink Zahhodõ küla juures.

Pnevo küla kalmistu andis tunnistust matmisest XIV—XV sajandil.

Mida kauem kestsid otsingud, seda selgemaks sai, et Jäälahingu vennaskalmu rannikul ei ole. Ja see on ka arusaadav. Tõenäoliselt on kõrgemale tõusnud järveveed selle ammugi üle ujutanud.

Seda rääkisid ka vanataadid.

«Jäälahing leidis aset Voroni kivi juures,» jutustas Aleksandr Jegorovitš Jegorov Taborõ külast, «Nevski kalmud aga on nüüd vee alla maetud.»

Järv on ammugi kalmukünkad ära uhtunud ja peen liiv katab nüüd neid paiku, kus Vene relvamehed igavest und magavad...

Kurgaanid on mineviku tummad tunnistajad. Ehkki tummad, võivad nad siiski nii mõndagi jutustada.

Arheoloogid ei tee tühja tööd, kui nad kurgaane otsivad, arvele võtavad, üksikasjalikult kirjeldavad ja meie maa arheoloogilisele kaardile kannavad.

Kurgaanide lahtikaevamisega ei tohi kiirustada. Leitakse üha uusi kaevamismeetodeid. Leidude vanuse määramiseks rakendatakse nüüd radioaktiivseid isotoope. Kui neid mälestusmärke ei säilitata tulevikule, millal tekivad veelgi progressiivsemad meetodid, jäävad paljud kurgaanide saladused avastamata.

---

[1] «Могилы» — «kalmud».

Kuid mõnel pool suhtutakse üpris barbaarselt väga väärtuslikesse arheoloogilistesse muististesse. Kalmeilt võetakse sageli kive majade vundamentideks, teede sillutamiseks ja tammide ehitamiseks. Suurimat nuhtlust aga kujutavad enesest rahapajaotsijad. Mõnikord on need kohalikud elanikud, tihtilugu suvitajad. Nad mõtlevad, et igast kurgaanist võib leida kulda, mõõku, raudrüüsid...

Kui palju värskeid kaevamisjälgi leidis oma teelt 46. kooli matkagrupp. Päriti kohalike laste käest — vastus oli alati üks ja seesama:

«Suvitajad kaevasid.»

Õpilased pöördusid Pihkva ja Novgorodi muuseumi poole, teatades muististe hävitamisest. Pihkva Muuseumi direktor I. N. Larionov vastas:

«Pole midagi parata.»

Ootamatu vastus tuli Novgorodi muuseumi endiselt direktorilt T. M. Konstantinovalt:

«Meil on mõnikord rikutud koguni hooneid, mis on muinsuskaitse all. Me esitasime prokuratuuri avaldusi, kuid need saadeti sealt tagasi. On küll olemas muististe rikkumist ja hävitamist keelav seadus, kuid puudub seadus, mis nende kuritegude eest karistuse määraks.»

Muuseumid ei leia nähtavasti aega kurjategijate vastu võitlemiseks. Rajoonide miilitsaorganid, kelle poole matkagrupp pöördus, vastasid, et nendel puuduvad vastavad korraldused.

Proovisime ajalehtedele kirjutada, kuid ajaleht «Sovetskaja Rossia» ülistas ise «Mosenergo» pioneerilaagri «noori arheolooge», kes omavoliliselt kaevasid Moskva lähistel kurgaanidel ja keeldusid muistiseid Ajaloo Muuseumile loovutamast.

Strjokovo küla lähedal Pesji Mogilõ kurgaanide rühmas osutus üks asustatuks, jah, tal olid uks ja tabalukk ees.

Koputati, kuid «koolnu» ei vastanud.

Peatselt selgus, et tärpentini valmistamiseks vaigu kogujad olid kurgaani oma lao teinud.

Kureja külal on kurgaanide kalmistu otse külje all. Mitmesse kurgaanikünkasse on külarahvas keldrid teinud ja uksed ette pannud.

Molvotitsõ rajoonikeskuse lähedal asetseb Sopki küla. Oma nime on ta saanud siin hulganisti leiduvatelt kurgaanidelt. Novgorodi oblastis nimetatakse kurgaane sopkadeks.

Buldooserid hävitavad kurgaane halastamatult. Need masinad on tugevasti rikkunud erakordselt rikka kultuurpinnasega Molvotitsõ linnust.

Nii kestab väärtuslike muististe, meie rahva ajaloo mälestusmärkide hävitamine.

Suvitajad, kellel on palju jõudeaega ja ammendamatud energiavarud, ei tegele mitte ainult kurgaanide kaevamisega, vaid rüüstavad ka loodust: viidavad aega kalade röövpüügiga ja lindude salaküttimisega.

Peipsi järve Lahtinski lahe pilliroos uitas ringi üks suvitaja Leningradist, püss käes. Pardipojad ei lennanud veel, tema aga tappis emaparte. Õpilased koputasid tema südametunnistusele, kuid tulemusteta. Siis läksid nad külanõukogu esimehe jutule.

«Me oleme Moskvast, Teaduste Akadeemia ekspeditsiooni liikmed. Miks teil niisugune korralagedus valitseb?»

Esimees kinnitas, et ta ei tea, kes kütib.

«Muidugi ei ole teil endal, tööga koormatud inimesel, aega vaatamas käia, kuid küsige esimeselt poisikeselt külas ja ta ütleb teile, kes paugutab. Me jääme teie rajooni kogu suveks, ja kui küttimine edasi kestab, siis tuleb teil ja rajoonivõimudel suuri ebameeldivusi.»

Paugutamine lakkas korrapealt.

Meie maa noortele matkajatele antakse kõige mitmekesisemaid ülesandeid ja sageli täidavad nad neid hästi. Kuid on tingimata tarvilik, et nad kõigi teiste ülesannete kõrval hoolitseksid ka looduse ja muististe kaitsmise eest, oleksid selle tähtsa ürituse ühiskondlikeks inspektoriteks.

VII PEATÜKK

MÕISTATUS ON LAHENEMAS

Siin jutustatakse sellest, et Voroni kivi nagu oleks juba leitud ja samal ajal ei ole ka

Ilm oli soe, päikesepaisteline ja tihti jäädi hilisõhtuni järvele.

Nõnda oli ka sel päeval.

Pimenes, öövarjud langesid juba järvekallastele, kui oma baasi Samolvasse tagasipöörduv kaater jõudis Samolovka jõe suudmesse. Oli kuidagi eriliselt vaikne, nagu seda sageli juhtub suveõhtutel. Isegi mootori summutatud põrin ei häirinud vaikust, vaid justkui rõhutas seda.

Õhtuse kaste valvakas udu laotus madalalt põldudele, mille kohal küürutasid heinasaadude tumedad siluetid, meenutades mingite muinasmaailma imeliste hiidude selgi. Hiiud on välja surnud, kuid nende luid leitakse mõnikord siinmail. Seda muljet süvendas puhuti tekkiv tunne, et kaater seisab paigal, nemad aga, need tundmatud olendid liiguvad...

Oli saabunud öö, kui kõik randa said. Küla magas. Ainult klubi poolt kostis hääli. Ekspeditsiooni noored — akvalangistid, hüdroloogid, tuukrid — tõttasid kooli poole, et õhtust süüa, jõudis ehk veel tantsimagi minna.

Georgi Nikolajevitš kõndis aeglaselt. Ta oli väsinud. Ja mitte ainult selle põuase suve kurnavast palavusest. Mõttes tegi ta kokkuvõtteid päeva jooksul äratehtust ja võrdles seda tööde üldmahuga.

Veel üks päev oli möödunud, sarnane eelmistega. Täis huvitavaid otsinguid, täis lootusi, ja taas oli see toonud pettumust.

Tõsi küll, nii mõnigi asi on juba selgitatud. Leiti sigoovitsa tekkimise põhjus. Selles kohas pulbitsevad järve põhjas võimsad allikad.

Põhjast tõsteti üles rohkesti puude jäänuseid. See aga tähendas, et varem oli siin maismaa olnud — Ozolitsa ja Gorodetsi saar, et Jäälahingu ajal kasvasid saartel kuuse-, kase- ja männimetsad. Ja veepiiril tihe pajuvõsa.

«Mis see siis on?» esitas Karajev endale juba mitmendat korda küsimuse. «Kogu kallas on ju läbi vaadatud, vee all läbi tuhnitud kogu Lämmijärve idaosa, kus seitsmesaja aasta eest pidi kõrguma legendaarne Voroni kivi. Legendaarne? Kas see kivi ei ole siis tõesti midagi muud kui vaid muistend?

Muistend võib vahel, kuigi haruharva osutuda väljamõeldiseks. Kuid siin on peale arvukate muistendite ka kroonika tekstid, kus peaaegu protokolli täpsusega kõneldakse sellest Voroni kivist kui millestki üldtuntust, tavalisest, millega kõik on harjunud. Pole vähimatki kahtlust, et seitsme sajandi eest oli Voroni kivi olemas.

Kas selles sogases vees jäi tõesti midagi kahe silma vahele?

Varsti lõpeb tänavune tööde hooaeg, ent peab edasi otsima... Aga kus siis otsida? Uutes kohtades ei tasu. Kui see kivi eksisteerib, siis kuskil siin lähedal. Kas vaadata veel kord kõik kohad läbi? Selleks ei jätku enam aega.»

Karajev jõudis maja juurde. Jalgvärav kriuksus, ta astus aeda, avas tasa ukse. Vastu õhkus elumaja soojust. Kõik magasid.

Oma toas nägi ta laual savipotis piima ja leiba, mille hoolitsev Darja Semjonovna valmis oli pannud.

Mantlit seljast võttes tundis ta kuidagi eriti tugevasti väsimust. Asudes õhtueine juurde, märkas Georgi Nikolajevitš valget paberilehte, millel kivi vajutiseks peal. Selle kõrval mustendas väike pakike.

See oli kiri arheoloog Inga Konstantinovna Golunovalt.

«Georgi Nikolajevitš! Gorodetsi saare uurimisel leidsime lõunarannalt muistset keraamikat. Homme jätkame seal tööd. Palun saatke meile mõni noortest appi.»

Kirjale oli juurde lisatud väike riidest kotike leidudega.

Georgi Nikolajevitš heitis kiire pilgu kellale. See näitas kaugelt üle kesköö. Aeg oli hiline, kuid vahest polnud Pavel Aleksandrovitš veel magama heitnud.

Arheoloogide matkamajana kasutati veoautot. Siin tugeva presentkatte all sorteerisid ja säilitasid nad oma leidusid, pidasid tööpäevikuid, ööbisid.

Pavel Aleksandrovitš ei imestanud. Puistanud paberilehele saarelt leitud keraamikatükikesed, vaatas ta vaikides, väga tähelepanelikult need läbi ja pani mõne neist kõrvale.

«Meile võib õnne soovida. See keraamika kuulub XIII sajandisse.»

«Suurepärane! Leiavad kinnitust kohalikud muistendid. Tähendab, et Jäälahingu perioodil oli saarel mingi asula olemas?»

«Ilmselt küll. Kahjuks pääseb praegu hästi ainult lõunarannikule, saare ülejäänud osa katab vesi või see kujutab enesest tihedalt võssa kasvanud sood, kuhu on peaaegu võimatu pääseda, kaevamisest ei maksa rääkidagi.»

«Kui aga üks asula on leitud, siis võis nii suurel saarel neid kindlasti rohkemgi olla. Mis te arvate?»

«Täiesti võimalik. Inga Konstantinovna võttis täna kaks õpilast kohalikust koolist. Sellest kaevamistöödeks muidugi ei piisa.»

«Ma saadan talle hüdroloogid koos Tanja Tjulinaga.»

Et mitte segada päevakavas ettenähtud veealuseid töid, viidi järgmisel hommikul arheoloogide grupp Gorodetsi saarele helikopteriga. Sinna sõiduks kulus ainult mõni minut.

Helikopter lendas piki saare lõunarannikut, mis meenutas suurt keerdus ussi. Ülalt paistis eriti selgesti, et veest ulatub välja ainult kitsas lõunaranniku riba. Põhjapoolne saareosa oli täiesti vee alla kadumas. Põõsad olid juba vees või kõrgest soorohust sisse piiratud.

Inga Konstantinovna näitas kätte koha, kuhu maanduda, kuid lendur kartis raske masinaga niiskele, paiguti soostunud saarele laskuda. Kui maapinnani oli jäänud alla ühe meetri, hüppasid kõik kabiinis viibijad avatud uksest välja.

Koht, kus muistne asula avastati, asetses saare keskosas. Rappoport uuris tähelepanelikult rannikut.

«Asula paiknes lahe kaldal,» sõnas ta, lõpetanud uurimise. «Nüüd on suurem osa tema territooriumist järvevee all. Vaadake, siin, otse kaldal, on vesi kultuurpinnase juba ära uhtunud. See on kadunud. Sedasama märkasime näiteks Tšudskaja Rudnitsa külas. Õigupoolest on üle ujutamata ainult küla põhjaosa.»

«Kas dateerimisajaks jääb XIII sajand?»

«Jah,» ta kummardus ja tõstis üles äsja kultuurpinnasest väljavõetud savinõutükid, ühel neist oli pärjake, tähendab, see oli nõu ülaserv. «Need keraamikatükid pärinevad kindlasti XIII sajandist.»

Asula jäänused asetsesid kõigest kuuekümne sentimeetri sügavusel maapinnast. Kuid sügavamal kaevata osutus raskeks. Kaevandisse valgus kohe vesi.

Kui kahju, et ligemale tervet saart katab veeväli! Siin ei saa mingeid kaevamisi ette võtta, rääkimata kogu saarel käimisest. Ehtne džungel.

Asula on ikkagi saarel leitud, seega veel üks lüli «tülipaiga» asendi täpsustamisel. Nüüd oleks huvitav siia mõni taat tuua: vahest tuleb mõnel neist midagi meelde.

Järgmisel päeval kutsusid arheoloogid taate kaatriga sõitma. Tulid Jahnov, Romanov ja Salov. Kaater libises kergelt Samolovka peegelsiledal veepinnal, laevalael kapteniruhvi juures peeti jututundi. See paik oli valitud meelega. Siin võis sõna sekka öelda ka Krivenko, kes oli muutunud üheks kõige tähtsamaks kujuks otsimistöödel.

Selgus, et keegi polnud midagi kuulnud asulatest Gorodetsi saarel. Sellest aga, kuidas rahvas oli saarelt ümber asunud, jutustas Romanov. Fjodor Nikolajevitš töötas tislerina Samolvas kalakuivatustehases ja elas Rudnitsas. Teda huvitas väga ekspeditsiooni töö, sest ta armastas kõike muinasaegset, eriti aga oma kodupaiga ajalugu. Ta astus tihti ekspeditsiooni staapi sisse «teaduslikel teemadel» jutlema.

Keskmist kasvu vanamees, hõre pruun habe kortsudes näol, hakkas mälestusi heietama:

«Vanaätid rääkisid, et nende vanaisad olla siit saarelt ümber asunud. Nüüd on mälestus sellest püsima jäänud

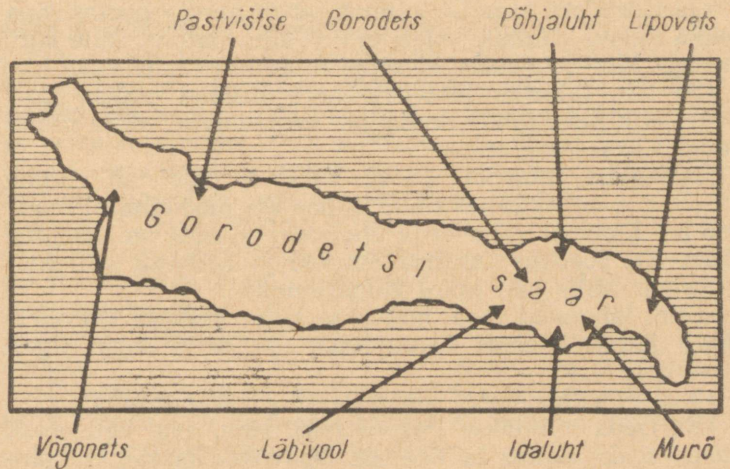

Gorodetsi saare kohanimed.

ainult külanimedes. Näiteks, kust sai oma nime Taborõ[1] küla? Inimesed tulnud, tähendab, randa ning asunud laagrisse, ja kui majad valmis saanud, jäänudki külale Taborõ nimi. Teised aga seadsid sammud kaugemale — samblamaa taha. Ja nii hakatudki küla hüüdma Zamošje[2]. Siis, kuulukse, tulnud veel rahvast randa ja jäänudki sinna asuma. «Nüüd («теперича») ehitame siia endile majad,» lausunud nad. Noh, hiljem saanud sellest sõnast Teteritsa — siin oli sihuke küla, aga sõja ajal põletas sakslane ta maha. Nüüd pole seda enam. Ja ka Samolva tekkis tol ajal. Tähendab, asunud nad sinna omavoliliselt[3]... Kuid räägitakse ka, et see paikkond olla väga kalarikas olnud. Kala läinud ise võrku. Nõnda hüütakse siis ka jõge Samolovka, samuti küla selle järgi — Samolva.»

«Gorodetsi saarel pidi palju rahvast elama, kui sellelt ümber asudes mitu küla rajati,» tähendas Rappoport.

---

[1] «Таборы» — «laager».
[2] «Замошье» — «samblatagune».
[3] «Omavoliliselt» — «самовольно».

«Ja Gorodetsi saar ise kannab mitut nime,» poetas sõna sekka Salov. «Näiteks, meie ees on siin Idaluht, selle kõrval aga Murõ. Ja saare idasoppi hüütakse Lipovetsiks...»

«Ja siin lahutab läbivool saare kaheks osaks,» lisas Pavel Nikititš Jahnov, kunagine paagivalvur. «Siin olnud vanasti kraav või oja.»

«Praegune läbivool, Pavel Nikititš, pole too endine kraav. See on nüüd tekkinud. Mõne aja möödumisel muutub see läbivool väinaks ja ühe saare asemel on siis juba kaks. Nii poolitus Ozolitsa Stanoki ja Ležnitsa saareks.»

Kaater sõitis piki saare lõunarannikut.

«Siin, läbivoolu taga, hüütakse saare keskosa Gorodetsiks,» jätkas Aleksei Leontjevitš, «ja selle taga algab Pastvištše...»

«Vist «Pastbištše»[1]?» küsis Pavel Aleksandrovitš.

«Ei, seda hüütakse Pastvištšeks. Noh, aga kaugemal, näete, seal,» näitas ta tihedalt lepavõssa kasvanud saare läänenurka, «on Võgonets.»

«Aga Põhjaluhast ei rääkinud sa mitte midagi,» sõnas Pavel Nikititš vahele.

«See on ju teisel kaldal,» kostis Salov.

Kuulad taatide juttu ja imestad: kui tihedalt pidi see saar asustatud olema, kui isegi sellel pooleldi veest üleujutatud saarejupikesel on tänini säilinud nii palju nimesid.

Kaater lähenes Voroni saarele.

«Ka sellest saarest on vanad inimesed jutustanud,» lausus mõtlikult Fjodor Nikolajevitš, justkui süüvides kaugetesse mälestustesse. «Käisin siin vanaisaga kalal. Taat ütles mulle: «Kas sa ka tead, missuguses kohas me praegu oleme? Siia vee alla on Voroni kivi maetud.» Ja näitas mulle kohta Suures Väravas, kus Voroni kivi lebab. Nüüd pandi siia kohta tähis. Näete, seal see paistab üle vee.»

Kõik kaatril viibijad tundsid hästi seda tähist. Selles paigas tabas ju ekspeditsiooni üle järve kihutav vesipüks. Siinsamas põhjas leiti ka mingi ehituse jäänused.

«Vaat mis mu vanaisa Voroni kivist pajatas,» jätkas oma juttu Romanov. «Tormisel Peipsi järvel on Voroni

[1] «Пастбище» — «karjamaa».

saar ja selle saare juures lamab Voroni kivi. Kõrge, kuulukse, olnud teine. Seesamune kivi ikka. Sellelt Voroni kivilt jaganud Aleksander Nevski oma vägedele käskusid. Aastad aga kadusid. Järvelained murendasid Voroni kivi ja ta vajus tasapisi vette puhkama. Ja nõnda lamabki ta tänini seal. Kuid ta seisab nagu muiste meie kodupaiga kaitsel. Vanasti proovinud vaenuväed korduvalt üle järve pääseda, et rajaäärsetele Pihkva maadele kallale tungida. Tõusnud siis järve põhjast hiiglane — Voroni kivi, saared nihkunud koomale ja nende vahel puruks muljutud vaenlased saanud otsa . . .»

Fjodor Nikolajevitš lõpetas. Laevalael valitses kaua vaikus.

«Kuidas sellega on, kas Suure Värava juures on tõesti suur rändrahn?» katkestas esimesena vaikuse Rappoport.

«Mõhnastik on seal,» kostis Jahnov.

«Seal, kuulukse, olevat päratu suur graniitlava,» seletas Salov.

Lava. Keegi justkui mainis juba seda. Kuid millal ja kes?

Nüüd tuli meelde kaasreisija «Joalalt», kes jutustas aaretest. Tema rääkis ka graniitlavast Voroni saare juures ja nimetas seda koguni Voroni kiviks . . . Rahvapärimustes esineb sageli suuri ebatäpsusi ning vahel põimib rahva kujutlusvõime nendesse üpris fantastilisi seiku. Kuid täna räägitakse taas Voroni kivist Suures Väravas. Imelik . . . Ja ikkagi on vaevalt usutav, et see kivi seal asub.

Romanovi jutustatud muistendi tuliseks pooldajaks osutus Jossif Andrejevitš Krivenko. Tema, kes oli Pihkvamaa põliselanik ja meremees, pidas täiesti võimalikuks seda, mis teistele näis väheusutavana.

«Ja oma nime sai Voroni saar ka sellest, et siin paiknes Voroni kivi,» toetas teda Tanja Tjulina, kes samuti kangesti tahtis, et muistend leiaks kinnitust.

Õhtul läksid Tjulina ja Krivenko Salovite poole.

«Vaadake,» sõnas Tanja, laotades lauale joonise. «Minevikus moodustasid Gorodetsi ja Voroni saar ühe saare. Kui uskuda rahvapärimust, siis asetses Voroni kivi Gorodetsi saare läänenukil. Ja see saar, nagu see meie kaeva-

mistest nähtub, oli asustatud. Kujuneb välja terve kompleks: külad, ja neid oli vist mitu, Voroni kivi ja selle juures mingi müüritis.»

«Mida kõike küll ei ole järve põhjast leitud!» sekkus jutusse Krivenko. «Leiti muistne ruhi, suure tammepuust rattaga vanaaegne sõiduk lamab Ležnitsa saare juures põhjas, tarvasarved toodi veest välja... Kuidas me siis säärast suurt kivi ei suuda leida?»

Tuletati veel kord meelde Voroni kivi asupaiga üpris üksikasjalikku kirjeldust kroonikas. Ka 1463. aasta kroonikas oli sellest juttu. Tollal oli saksa rüütlite salk Podolešje ja Ostrovtsõ külale kallale tunginud, mis on veel praegugi samas paikkonnas. Riisunud need paljaks, olid rüütlid kiiresti — kroonikas on öeldud «pilla-palla» — lidunud järve läänekaldale. Pihkvalased olid end kindlustanud Uues linnuses, seal, kus praegu asetseb Kobõlje Gorodištše küla. Nad ei saanud vaenlast kohe kätte ning tormasid teda taga ajama. «Ja jõudnud,» teatab meile kroonika, «Voroni kivi juurde, sõitis kogu Pihkva malev järvele.» Täiesti ilmne, et Voroni kivi oli kuskil Kobõlje Gorodištše külast lääne pool, sealjuures niisuguses kohas, et sellest möödumisel satub järve äärde. Järelikult pidi Voroni kivi olema kuskil Voroni saare lähedal.

«See kõik on väga tähtis,» võttis sõna Rappoport. «Mina arvan ka, et me seisame avastuse künnisel. Minu arheoloogipraktika kinnitab, et rahvapärimused rajanevad peaaegu alati tõelistel faktidel. Tuleb vaid osata lahutada poeetilised pealiskihid esialgsest reaalsest aluspõhjast.»

Järgmisel päeval sõitis kogu ekspeditsioon kaatril Suure Värava juurde. Tuukrid, akvalangistid ja hüdroloogid täitsid oma aparaatide ja varustusega kogu laevalae, luugid ja koguni kapteniruhvi katuse. Külas saadi teada eelseisvast suurest pealetungist Suurele Väravale ja Voroni kivi otsimisest, seepärast oli sinna sõita ja töid pealt vaadata soovijaid murdu.

Peatuti graniitlava märkiva tähise juures.

Sellal kui tuukrid askeldasid oma kohmaka varustuse kallal, kadusid akvalangistid vee alla. Sõitis minema

paat hüdroloogidega. Lõpuks lasti tuuker vette. Laevalael oodati kärsitult esimesi teateid. Need tulid üsna ruttu ja valmistasid paljudele pettumust.

Tuuker teatas, et jõudis kalju juurde. See oli lame ja ilmatu lai. Sogases vees ei saanud ta määrata kalju mõõtmeid ja liikus piki lava serva edasi.

Siis tuli vee alt välja Stukalov. Ujus kaatri juurde, ronis üles ja teatas, et kalju on päratu suur, kuid pole üldsegi graniidist, vaid mingist tumedast liivakivist. See teade tekitas hämmeldust nii ekspeditsiooni liikmetes kui ka kaatril viibivates Samolva küla inimestes.

«Ja räägiti, et see olla graniidist,» laiutas käsi Salov.

«Tuleb välja, et ära igat juttu usu,» lausus Jahnov.

Sel hetkel signaliseeris tuuker alt, et voolik ei võimalda tal edasi liikuda ja et kalju läheb veel edasi, aga tema ei näe selle lõppu.

Tuuker tuli üles tõmmata. Akvalangistid läksid kalju uurimist jätkama. Nad kinnitasid, et kalju või õigemini liivakivilasu juurest kulgeb tõepoolest Voroni saare suunas nagu mingi vall eri suurusega kividest. Põhjas leidus kunagi siin kasvanud puude jäänuseid.

Otsingud kestsid mitu päeva, lähenes uurimistööde lõpetamise tähtaeg.

Ühel õhtul tuldi klubisse kokku nõupidamisele, et kokkuvõtteid teha. Tuli ka külainimesi — otsingute entusiaste.

«Tänini arvati, et Voroni kivi on hiiglasuur graniitkalju. Nüüd aga võib äratehtud töö põhjal täie kindlusega öelda, et ei Suures Väravas ega mingis teises muistse järvekitsuse paigas ei ole säärast rändrahnu, graniitkaljut ega lubjakivi,» seletas Karajev.

See teade hämmastas külarahvast.

«Kuidas siis seda mõista?» ei suutnud end talitseda Aleksei Leontjevitš. «Teie sõnade järgi tuleb nii välja, et ka Jäälahingut ei peetud siinmail? See ei ole võimalik!»

«Ometi sunnib kõigi lahingust jutustavates allikates leiduvate andmete täpne kokkulangemine arvama, et see lahing peeti just nimelt Lämmijärve selles osas, neis paigus siin. Võib olla, et pisut lõuna või põhja pool, kuid

mitte kuskil mujal. Ent lõpliku otsuse saab ikkagi teha alles pärast Voroni kivi leidmist.»

Nüüd läks juba päris raskeks ennast vaos hoida.

«Aga teie arust pole ju seda kivi olemas!»

«Kus ta siis on, see Voroni kivi?»

«Kuidas see on võimalik, et Jäälahing leidis siin aset, Voroni kivi aga polegi olemas?» tõusis püsti Romanov. «See ei ole võimalik!»

Meie entusiastid — oma kodupaiga patrioodid — püüdsid kogu südamest ekspeditsiooni abistada, sest nad tundsid selle küsimuse vastu tõsist huvi.

Mida võis neile öelda?

Voroni kivi on kahtlemata olemas ja see võib juba leitudki olla. Võib oletada, et Suures Väravas leitud päratu liivakivipangas ongi legendaarsest kivist järelejäänud alus. Kuid see oli esialgu ainult oletus. Järgmisel suvel tuleb uurimist jätkata, ent lõpliku ja kindla otsuse saab teha ainult siis, kui mõni geoloog sellele tööle kaasa tõmmatakse.

Ja see oligi esialgu kõik. Voroni kivi oli justkui leitud, ent samal ajal jäi tema probleem endiselt lahtiseks.

VIII PEATÜKK

RETK GORA-GORODIŠTŠELE

Põtradest ja karudest, kes ujuvad järves, ning vaenlasele ligipääsmatuist paikadest

Veidi aega enne selle aasta tööde lõppu tuli Ostrovtsõ geograafiaõpetajalt kiri. Ta kirjutas, et nende naabruses leidub suur hulk kurgaane, ja palus, kui võimalik, neid vaatama tulla.

Varahommikul sõitis kaater Lämmijärvele. Oli vaikne. Ainult siin-seal libises üle taevasina peegeldava sileda järvepinna kerge virvendus. Hommikujahedus sundis kössi tõmbuma ja mantlihõlmu koomale tirima. Tavaliselt tühjal Gorodetsi saarel oli näha niitjaid — heinatööd olid alanud. Podborovje neeme juures tuli vastu puksiir «Iskra», palgilaadungiga lodjad slepis.

«Mis seal ujub?» pöördus kapteni poole Pavel Aleksandrovitš.

«Ei saa kuidagi aru. Kui oleme lähemal — jõuame selgusele,» kostis ta ja läks ruhvi.

Kaater muutis pisut kurssi ja lähenes tumedatele laikudele veepinnal.

«Need on ju põdrad!» hüüdis Krivenko, käes aukartustäratava väljanägemisega pikksilm.

Ja tõesti, väike põdrakari ujus üle Lämmijärve, suundudes läänekaldale. Kaater jõudis neile päris lähedale, kuid nad ei pööranud sellele mingit tähelepanu.

«Kas te juhtute nendega tihti kokku?»

«Jah, üsna tihti. Neid on siinkandis palju. Mullu aga juhtusime järvel isegi karu nägema. Üks kalur pidi

temaga peaaegu et kokku põrkama. Tuli välja, et neil oli sama tee. Karu kiikas aeg-ajalt kaluri poole, see aga sõudis ja vahtis silmanurgast otti. Ja nii nad jõudsidki kõrvuti liikudes randa. Siin ronis karu veest välja, raputas enese kuivaks ja kadus võserikku. Kalur aga ei kiirustanud eriti karu kannul maale minemisega.»

Möödusime Podborovje neemest, ja nüüd oligi kaater Peipsi ääretul avaveel. Siin loksus hiljukesi ammusest rajuilmast jäänud loid laine.

Podolešje taga terendas sinises metsavinas kõrge metsamüts.

«Näib, et see on seesama Gora-Gorodištše, millest Nikolajevi õpilased rääkisid,» tähendas Rappoport.

Madalvee tõttu oli raske Ostrovtsõ juurde pääseda. Nagu Lämmijärves, nii tungib ka siin vesi kaldale peale ning ujutab seda järk-järgult üle. Krivenko jutustas, et küla põhjapoolse neemiku saareks muutumist mäletavad praegu siin elavad inimesed.

Hoolimata oma väga väikesest süvisest, pidi lamedapõhjaline kaater peatuma poole kilomeetri kaugusel rannast. Talle tuli vastu paat, kuid ka see viis ainult raasuke rannale lähemale. Edasi tuli minna vees kahlates.[1]

Sorokini maja esine aiake oli järve poole.

«Kas te olete ekspeditsiooni juurest?» päris lahkelt noor kõrget kasvu mees, kes õues midagi meisterdas.

Kuulnud kinnitust, palus ta kõiki sisse tulla.

«Astuge edasi, siia, minu töötuppa,» sõnas Anatolî Jakovlevitš, lastes külalisi ees minna ja nihutas toole laua juurde, mis oli täis raamatuid, vihikuid ja kivimite näidiseid. «Selle kõik tassisid minu õpilased siia kokku.»

Jutt siirdus kirjale.

«Kurgaanid? Need pole siit kaugel. Kohe Ostrovtsõ taga, kooli lähikonnas. Seal on neid palju, mitukümmend. Keegi pole neid loendanud. Mets kasvab peal. Hiljuti käis siin üks arheoloog. Noor naine. Kaevas natuke ühes kurgaanis kooli naabruses, kuid ei leidnud mitte midagi. Ütles, et need olevat liivaluited. Ja sõitis minema. Meie

---

[1] Nüüd on Ostrovtsõsse kaevatud kanal ja kaluripaadid pääsevad otse küla juurde.

noored aga on uudishimulik rahvas. Kui õige prooviksime ise, mõtlesid nad. Hakkasid tolles kurgaanis edasi kaevama. Ja kujutage ette, leidsid odaotsa, üsna tillukesi vaskkettakesi, nagu helmed, ainult et lamedad. Kõik toodi kooli, meie kodu-uurimise kabinetti.»

Jutt kaldus iseenesest kurgaanidelt Gora-Gorodištšele.

«Seal on kõnnumaa. See pole kaugel, kõigest kaheksa kilomeetri ringis, kuid ta asetseb keset laant ja läbipääsmatut sood. Ainult see, kes tunneb teeradu, pääseb sinna. Ent keegi ei käigi seal.»

«Ei tahaks kuidagi uskuda, et meie ajal eksisteerib sääraseid paiku, kuhu inimjalg pole astunud.»

«Üsna paljugi. Meie noored pääsevad muidugi igale poole. Nad on käinud ka Gora-Gorodištšel... Täiskasvanutel aga on see raskem.»

«Ärge selle pärast muretsege. Mis te arvate, kui õige läheksime täna sinna? Kas teie tuleksite kaasa, Anatoli Jakovlevitš?»

«Mina olen alati valmis. Oleks väga huvitav seal ära käia. Ainult, teate mis, õpilased peaks kaasa võtma. Need, kes seal juba käinud. Nad on head teejuhid. Ega te ei vaidle vastu?»

«Muidugi mitte.»

«Muide, meie tee viib kurgaanidest mööda. Ja siis te näete neid. Sellal kui me enne teele asumist kehakinnitust võtame, kogunevad õpilased. Tarvitseb neid vaid hõigata, ja nad on jalamaid kohal.»

Varsti kogunes kuus noorukit maja juurde. Nad vaidlesid elavalt millegi üle. Ainult üks väheldast kasvu poiss, murumüts peas, ei võtnud vaidlusest osa. Näis, et see retk ei huvita teda põrmugi.

Küla serval, kahekorruselise koolihoone taga, keset välja, mida lahutasid rannast madalad liivaluited, oli mitu kurgaani. Ühes neist oli sügav tranšee.

Edasi läks tee metsa. Mõlemalt poolt piirasid seda kurgaanid. Neid oli palju. Mõned neist olid üsna lamendunud. Teest eemal olid muldkehad paremini säilinud. Tee pealt paistis ainult osa kurgaane. Kaugemad jäid puude varju.

«Väga suur kalmistu,» tähendas Rappoport.

«Kas need kurgaanid on väga vanad?» päris murumütsiga poiss. Ta sammus teiste ees, juhatades kindlalt teed.

«Väga vanad. Tõenäoliselt hakati siia matma juba enne Jäälahingut.»

«Tähendab, siin oli väga suur asula?»

«Vaevalt küll. Pigem toodi siia surnud paljudest väikestest küladest. Selles rajoonis me tunneme ainult ühte väga suurt kalmistut — Lahtinski lahe põhjapiirkonnas, Zalahtovje juures. Ja see on nüüd teine. Külad aga on sellel kaldal igipõlised. Mitmeid neist mainitakse korduvalt kroonikateski.»

Tujukalt loogeldes laskus tee läbi lodumetsatukkade allamäge. Kuskilt kostis rähni toksimine. Suur lind tõusis kahinal lendu ning kadus puude varju, enne kui õnnestus teda lähemalt silmitseda.

Mets muutus aina tihedamaks, kuid äkki tulid nähtavale ülesharitud põllud.

«Kust see künnimaa metsakolkas?»

«See kuulub Mda külale. Küla asub siit umbes kolme kilomeetri kaugusel, vasakul,» seletas õpetaja. «Lahtinski lahe rannikul.»

Salk oli pikaks veninud. Eespool sammuvad noorukid peatusid ja kukkusid tuliselt vaidlema.

«See on see puu. Siit peabki ära keerama . . .»

«Noh, ja lähed rappa. Ma räägin sulle selge sõnaga, et tuleb edasi minna . . .»

«Kuhu siis minna?» küsis nendelt Georgi Nikolajevitš.

«Asi on selles,» kostis Sorokin, «et Gora-Gorodištšele viib vaevumärgatav rada. Las noored lippavad ja otsivad selle üles, meie aga puhkame senikaua.»

Murumütsiga poiss ei läinud kuhugi. Olles kindel selles, et just siit tuleb ära pöörata, heitis ta demonstratiivselt murule pikali.

Oli mõnus istuda tormi murtud puu tüvel.

«Teate, ühes muistendis jutustatakse Gorast,» hakkas Anatoli Jakovlevitš rääkima. «Vanasti elanud sellel Goral röövlid. Nad riisunud järvel liikuvaid kaupmeeste voore ja kadunud siis nagu tina tuhka. Ja keegi ei suutnud neile jälile saada. Oma aarded, vaadi kullaga, lasknud nad

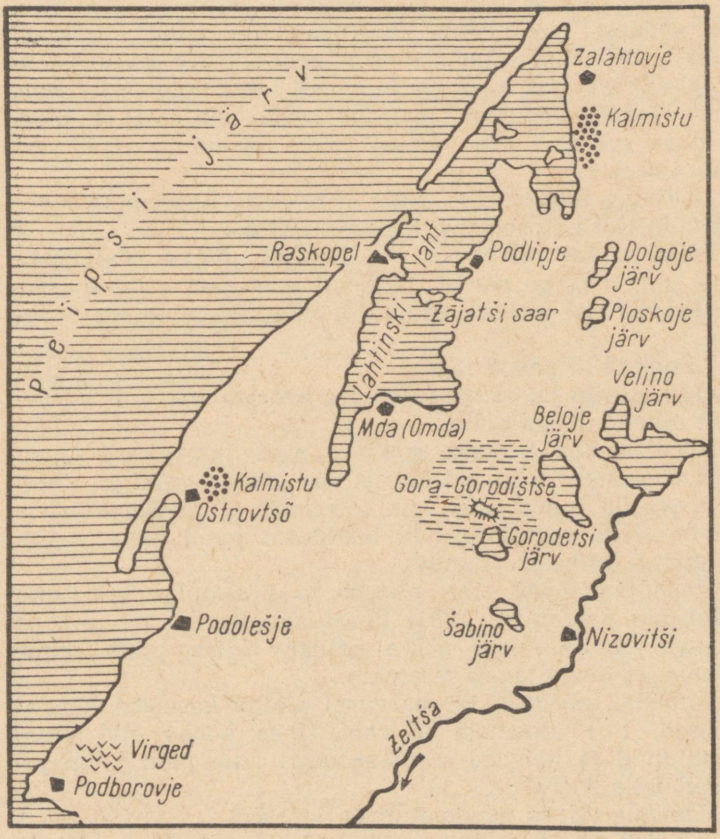

Gora-Gorodištše redupaiga asendi skeem.

Gora lähedal järve põhja. Oli möödunud aastasadu, rööv-leid polnud enam olemas, rahvapärimus nende aaretest aga elas edasi. Siinsed asukad otsustasid järve kuivaks lasta ning seal peituvad aarded välja tuua. Nad kaevanud kanali, mida mööda vesi järvest ära voolanud, ja vee alt ilmunud nähtavale põhjas lamav vaat. Nüüd astunud

kaevajate juurde Goral elav nõid ja pärinud, missuguse osa aardest tema saab. «Kas sa tööd tegid?» küsitud temalt. «Ei? Noh, mine siis oma teed . . .» Vihastanud nõid ja läinud minema, vesi aga hakanud tema manamise peale järve tagasi voolama, matnud aarde vee alla, ja keegi polevat suutnud seda enam leida. Ja nii lamabki see tänini seal.»

«Huvitav muistend,» kostis esimesena Rappoport. «See rõhutab Gora-Gorodištše ligipääsmatust.»

Päike kadus pilvede varju. Kuskilt puhus jahe rõske tuul ja mõne aja pärast langesid esimesed vihmapiisad.

«Peame vist laskma end veidi niisutada,» lausus Sorokin.

Samas tulid poisid tagasi.

«Ma ütlesin ju, et siit tuleb ära keerata!» hüüdis võidukalt murumütsiga poiss.

Kord laskus teerada soisesse madalikku, kord tõusis taas ülesmäge. Jalge all lirtsus vesi. Jutud vaikisid, keegi ei soovinud muud, kui vaid kiiremini Gora-Gorodištšele jõuda. Nagu sageli juhtub, taandusid puud äkki ja tuli nähtavale tume metsamüts.

Mäenõlva märg tihe padrik ja põlispuud takistasid mäetippu pääsemist. Jalad libastusid. Poolel teel mäkke avanes pilgule mingi nõlva palistav kitsas plats. Jäime seisma, et hinge tagasi tõmmata.

Lamedal, peaaegu ümmargusel platsil kasvasid kõrged kuused, tihe alusmets ja rohi. Ühes kohas olid puud taandunud ja paistsid sile Lahtinski lahe pind ja majakesed selle kaldal.

«Omda,» viipas nende suunas Sorokin.

«Omda?» kordas Rappoport. «Te nimetasite seda ju Mdaks.»

«Tõsi küll. Me nimetame teda tihtilugu niimoodi, et oleks kergem välja ütelda. Õige nimi on Mda.»

Piki platsi serva olid kohati säilinud vallijäänused.

«Ja siin elasid partisanid,» näitas üks õpilastest kuuskede all säilinud süvendeid. «Siin olid nende muldonnid.»

«Partisanid? Sõja ajal?»

«Jah. Minu onu Miša varjas end siin. Neid oli terve salk.»

Kindlustatud linnus oli nähtavasti võtnud enda alla kogu lameda mäeharja. Rappoporti katsed avastada siin kultuurkihti, läksid luhta.

«Imelik,» sõnas Pavel Aleksandrovitš. «Linnus oli kindlustatud, aga kultuurkiht puudub.»

Allpool, kagu suunas, oli mäejalamil lage plats. Sinna, kus mäeveeru piiras soo, oli kaevatud lai kraav, mis algas lähimast järvest ja kadus mädasohu.

«Kes kaevas selle kraavi? Kindlasti ammu kaevatud,» tähendas Rappoport. «Kuid milleks ja kellel oli tarvis sellega mäejalamit soost lahutada? Kas tõesti kaevasid selle aareteotsijad?»

Vahepeal oli sadu lakanud. Alumisel platsil süüdati lõke ja asuti riideid kuivatama.

Igaühel oli mõni töö käsil. Rappoport aga jätkas talle omase tahtekindlusega mitmes kohas prooviaukude kaevamist. Temaga ühines ka Krivenko. Varsti õnnestus neil üht-teist leida.

«Kultuurpinnas on siin üpris kasin,» astus lõkke äärde Pavel Aleksandrovitš. «Sellest hoolimata tunnistavad meie leitud keraamikatükid, et siin on juba X—XI sajandil inimesed elanud. Ja vaat need kaks tükki kõnelevad sellest, et linnust kasutati ka hilisemal ajal... Kuid erinevalt Retšitsa järve äärsest linnusest ei olnud siin nähtavasti alalist elanikkonda.

Neid kahte linnust kasutati erinevalt. Seal me nägime kindlustatud linnust, alalise elanikkonna ja veeteega järve juurde. Sealne rahvas elas arvatavasti osalt rannas, umbes Storoženetsi küla maa-alal, osalt linnuses. Siin, Gora-Gorodištšel aga oli tüüpiline linnus-redupaik. Kohalik rahvas ei elanud siin. Inimesed varjasid end siin ainult häda sunnil, ja sedagi lühikest aega. Kusjuures nad tõenäoliselt asusid laagrisse sellele küllaltki avarale platsile.»

«Jah, küllap see nõnda oli,» kinnitas tähelepanelikult kuulanud Sorokin.

«Vaadake, Pavel Aleksandrovitš,» Karajev osutas kaardile oma süles, «siin, nende soode taga, voolab ju Želtša

jõgi. Tuleb välja, et Gora-Gorodištše on umbes Lahtinski lahe ja Želtša jõe alamjooksu keskkohas. Järelikult võis see olla redupaigaks kogu elanikkonnale lahe ja Želtša jõe vahelisel maa-alal. Eks ole nii?»

«Täitsa õige. See mägi on tüüpiline näidis linnusest, mis kujutab enesest kogu ümberkaudse rahva redupaika.»

«Meil on vist õnnestunud teada saada, mis oludes siin, «tülipaigas», elasid meie esivanemad, kellele ordurüütlid alalõpmata kallale tungisid.»

Kellaosutid lähenesid juba kuuele, kui asuti tagasiteele.

«Aga mis oleks, kui läheksime Mda külast läbi?» tegi Rappoport ettepaneku. «Oleks huvitav sellega tutvuda.»

«Tõepoolest, lähme sinna. Mitu kilomeetrit sinna on, Anatoli Jakovlevitš?»

«Kolme-nelja kilomeetri ringis.»

Umbes kilomeetri kaugusel külast märkas Rappoport tee kõrval väikesi kurgaane. See oli samuti kalmistu. Varem olnud ta suurem, kuid, nagu külas seletati, enamik kurgaanidest küntud üles.

«Juba kolmas suur kalmistu neis paigus,» tähendas Pavel Aleksandrovitš, kes oli seisma jäänud. «Selle maanurga asustatus paneb lausa imestama.»

«Ja selle põhjus?»

«Kaubateede ristumine ning kaubalaevade ja talvel vooride elav liikumine mööda neid teid. See andis kohalikule elanikkonnale hea võimaluse turustada oma saadusi: vilja, nahka, lina, karusnahku . . .»

«Ja seepärast käiski nii äge taplus «tülipaiga» pärast,» järeldas Karajev. «Kõik muutub selgeks, kui oma silmaga järele vaatad.»

Mda küla paiknes kõrgel kaldal. Tugevad majad, milles olid üles kasvanud mitmed-setmed kalurite ja maaharijate põlvkonnad, sõstra- ja tikripõõsastega vanade õunapuuaedade rohelus.

«Kui siin natuke kaevaks, leiaks vist kergesti kultuurpinnast XII sajandist ja varasemastki ajast,» lausus Georgi Nikolajevitš küla silmitsedes.

«Tuleb välja, et nüüdsete kolhoosnikute esiisad on selle linnuse ehitanud,» ütles Krivenko.

«Küllap vist.»

Päev kaldus õhtusse, kui kõik tublisti väsinult ja näljastena Ostrovtsõsse tagasi jõudsid.

Taevas lõõmas veel loojang, järvele laskusid õhtuvarjud. Siginenud videvikus mustendas rannariba, kaugemal paistis Gora-Gorodištše kõrge okasmüts. Varsti kadusid Ostrovtsõ ja Podolešje tulukesed. Podborovje maanina tume massiiv varjas ära Gora-Gorodištše...

Sel soojal õhtul polnud tahtmist laevalaelt ära minna ja oli kahju lahkuda pimedusse kaduvast salapärasest rannikust.

«Jah, omapärane maanurk karmi ilmastiku ja kehva mullaga, pealegi oli elu siin raske... Seepärast on ka küladel siin hoopis teine ilme kui rahulikumates sisemaa piirkondades. Majadel ei ole kunstipäraseid aknaliiste ega nikerdisi. Kõik on karm, range, tagasihoidlik, väga arukas. Ka inimesed näevad siin teistmoodi välja. Pikad kitsad näod nagu ikoonidele maalitud. Aeglane kõne, sujuvad rahulikud kindlad liigutused.»

«Pealegi ammendamatute arheoloogiliste leidude piirkond,» lisas Pavel Aleksandrovitš.

Eespool tuli nähtavale saarestik. Põhjamaiselt heledal taeval paistsid tumedad pilved. Oli saabunud öö...

IX PEATÜKK

VÕI NIISUGUNE ONGI SIIS VORONI KIVI!

Lugeja saab veel teada ka seda, kuidas töötasid veealused kunstnikud ja missugune oli ilm XIII sajandil

«Miks pandi sellele kivile nimeks Voroni kivi?» Nikolai Ksenofontovitš silus oma tublisti hallisegust lopsakat täishabet. «Teadagi, mispärast. Kivi oli ju kõrge, ulatus üle metsa. Eks varesed armastanud selle peale koguneda. Iseäranis õhtuti tiirutanud selle kohal parvedena. Ja nii saigi ta oma nime — Voroni kivi.»

«Minu meelest aga oli see asi teistmoodi,» sõnas Aleksei Leontjevitš Salov. «Kui olin alles poisipõnn, kuulsin vanaättidelt, et vaenlased tunginud meile ühtelugu kallale tollelt kaldalt, järve tagant. Saksa rüütlid ja roots ja orduvend... Nagu tigedad varesed sööstnud nad siia. Ja nii hakatudki kivi hüüdma Voroni kiviks, sest siin, kivi juures, tunginudki nad meile kallale.»

See kõnelus leidis aset 1959. aasta juulis meile juba tuttava kaatri pardal.

Kaater sõitis Voroni saarele. Seekord võttis uurimismatkast osa geoloog Veera Sergejevna Kuznetsova. Kõrget kasvu, sale, pisut hallisegused, siledalt üle pea kammitud juuksed. Ta tuli siia Leningradist Oudova kaudu, et teel tutvuda Peipsi idarannikuga ja Kunesti jõe kallastel uurida punakaspruuni liivakivi avamusi.

Lämmijärvel nägi ta vaid madalaid, pooleldi vee all olevaid kaldaid, mida varjasid kõrge pilliroo tihnikud. Kuskil ei olnud isegi vihjet liivakivi võimalikele avamustele.

«Tasane lage maa, kuidas võiks siin leiduda liivakivi?»

«See ei tähenda midagi,» naeratas Veera Sergejevna. «Liivakivilasumused ei sõltu maastiku reljeefist.»

«Aga ütelge, palun, miks vesi need paigad üle ujutab? Iga aastaga üha rohkem.»

«See nähtus on häsi tuntud,» Veera Sergejevna pööras vestluskaaslase poole oma kõhna näo, pruunides silmades terane pilk. «Paljude aastasadade jooksul toimub Baltimaade põhjaosa aeglane tõus. Seepärast muudavad Peipsi veed pikkamööda oma asupaika ning ujutavad järve lõunaranniku üle. Samal põhjusel on muistne järvekitsus muutunud suureks Lämmijärveks. Ja ka praegu kestab vee juurdevool.»

Järsku nägi Veera Sergejevna kellegi poolt kubriku sissekäigu juurde jäetud liivakivitükki.

«Kust te selle saite?»

«Selle? Tuukrid tõid vist eile Voroni saare juurest järve põhjast,» vastas mehaanik.

«Kuidas tõid järve põhjast? Kes tõi?»

Selgus, et see oli tükike punakaspruuni keskdevoni liivakivi, mille avamused huvitasidki Veera Sergejevnat. See leiti Suurest Väravast tollesama lava juurest, mida Voroni kivi jäänuseks peeti.

Veera Sergejevna oli väga erutatud.

«Äkki koosnevad mõhnad, mida me kavatseme uurida, sellestsamast liivakivist? Hüdroloogid kinnitavad, et Voroni ja Gorodetsi saar moodustanud ühe saare ja et seal, kus praegu on need mõhnad, olnud maismaa. Nüüd tuleb selgusele jõuda, mis mõhnad need on.»

Vahepeal oli kaater peatunud Suures Väravas ning heitnud ankru tähisega märgitud paigas.

Otsekohe sukeldusid järve akvalangistid. Kõik ootasid kannatamatult nende tagasitulekut.

Tanja Tjulina osutus kõige kärsitumaks. Heitnud kähku tormiülikonna seljast, hüppas ta vette.

«Liivakivi!» hõikas ta rõõmsalt. «Täpselt samasugune!» Ta ujus kaatri juurde ja viskas laevalaele väikese tumeda tükikese.

Nüüd oli kindel: Suures Väravas, Voroni saarest loode

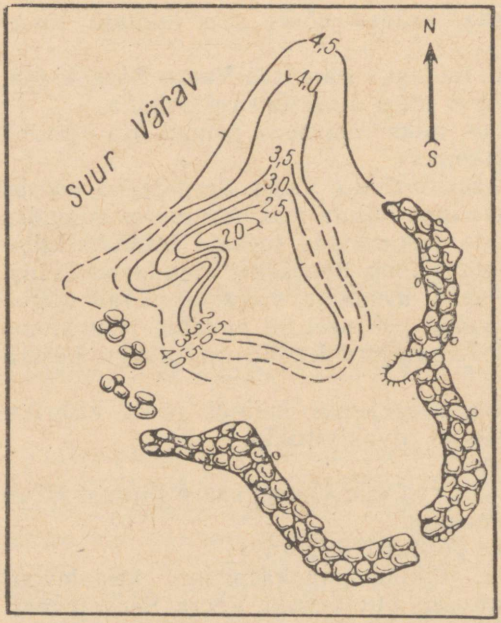

Voroni kivi jäänused koos kivivarega Lämmijärve põhjas.

pool, oli punakaspruuni keskdevoni liivakivi avamus. Tjulina järel ilmus veepinnale akvalangist Kepkalo. Haaranud kinni kaatrilt allalastud laevatrepist, ulatas ta pardale veel ühe liivakivitüki. Kõiki haaras rõõmus elevus — iga hetk võis selguda, et just siin ongi Voroni kivi.

Kuid see oli alles algus. Veera Sergejevna nõudis, et vee all võetakse ette topograafiline kaardistamine. Sellele kulus mitu päeva. Hüdroloogid ja akvalangistid töötasid väga innukalt, unustades söömise ja puhkamise. Neid abistas tõhusalt kogu kaatri meeskond. Suures Väravas oli tõepoolest keskdevoni liivakivi võimas avamus.

«Nüüd on kõik selge,» sõnas Veera Sergejevna. «Muistsetel aegadel võis see jäänuk ilmatu suur olla. Tõenäoli-

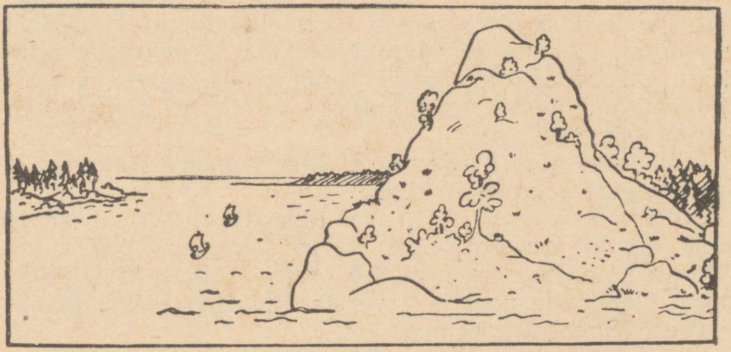

Voroni kivi. V. S. Kuznetsova rekonstruktsioon.

selt oli ta järskude nõlvadega, kohati võsastunud ja rohtunud kõrge mäekink. Liivakivi avamused, mida ma nägin Kunesti juures, on kaheksa meetri kõrgused, kuna Peipsi järve läänerannal, Kallaste juures, on liivakivikingu kõrgus ligi kaksteist meetrit. Ma arvan, et aluspõhja siinne avamus oli kaksteist kuni viisteist meetrit kõrge ja seetõttu suurepäraseks orientiiriks. Suuri graniidirahne aga, niisuguseid, nagu teie otsite, leidub ainult märksa rohkem põhja pool, näiteks Karjala maakitsusel.»

«Kas see rahn võis tõesti nii kiiresti mureneda?» küsis keegi.

«Kahtlemata. Liivakivi porsub ju kergesti. Eriti tugevasti mõjusid kivile tema jalamile valgunud järvevesi ja jääminek kevaditi. Eile lõpetasime Tanjaga selle jäänuki aluse plaani,» jätkas Veera Sergejevna. «Ja vaadake, mis välja tuli.» Ta laotas laiali korralikult tehtud joonise. «Kivi pikkus ja laius on peaaegu võrdsed. Pindala ligi nelikümmend tuhat ruutmeetrit. Kivil on selgesti näha järvevete toime jälgi. Võib julgesti väita, et seitsekaheksasada aastat tagasi oli kivi aluse pindala veelgi suurem...»

Niisugune on siis Jäälahingu muistne tunnistaja, tema kaasaegne!...

Oli juba öö, Salovite majas aga helendasid aknad kaugelt üle kesköö. Ikka uuesti loeti Jäälahingu kirjeldust kroonikas, ikka uuesti võrreldi muistse järvekitsuse piirjooni ekspeditsiooni tehtud rekonstrueeringuga, arutati teadlaste hüpoteese, kes kinnitasid, et Voroni kivi asetseb Voroni saare juures.

Juba 1899. aastal ütles A. I. Bunin oma ettekandes X arheoloogide kongressil Riias:

«Voroni kivi eksisteerib ka tänapäeval Voroni saare nime all ja asetseb Peipsi[1] järve lõunaosas, 400 sülda Oudova kaldast põhja pool, 5,5 versta Kobõlje Gorodištše kalmistust loode pool ja 7 versta kaugusel Peipsi läänepoolsest (Subolitši)[2] rannast.»

1951. aastal ühines Bunini arvamusega sõja-ajaloolane N. I. Beljajev. Ta esitas sealjuures üpris tähtsaid argumente:

«Sõjalisest seisukohast on saare (kõne all on Voroni saar)[2] asend ise juba väga soodne. Ta kaitseb suundi Derptist (nüüd Tartu)[2] nii Novgorodi kui ka Pihkva poole. Esimene suund kulgeb Derptist Voroni saare kaudu ning seejärel viib mööda Želtša ja mitmete sellega ühenduses olevate jõgede Novgorodi. Teine suund läheb Derptist lõunasse piki Peipsi rannikut, seejärel mööda Lämmijärve ning viib Pihkva järve kaudu Pihkvasse välja ... Seega, kuhu ordurüütlid ka poleks otsustanud liikuda, kas Pihkva või Novgorodi peale, oleks neil tahes-tahtmata tulnud murda Vene vägede vastupanu Voroni saare juures.»

— Lahing leidis aset Voroni kivi juures, mis paiknes järvekitsuses;

— Voroni kivi seisis järvekitsuse idakaldal, sest Vene sõjamehed jälitasid purukslöödud vaenlast «jääd pidi», ja ta võis ainult läände põgeneda;

— vaenlast jälitati seitsme versta kaugusele;

— Saksa rüütliväe jäänused pääsesid Subolitši rannale, mis nähtavasti asetses ligikaudu lahingupaiga vastas.

---

[1] Mõeldud on Peipsi põhjapoolset osa — Suurjärve.
[2] Autorite seletused.

Kõrge sünge järsak. Nagu ilmatu suur kalju seisis see Suurde Väravasse ulatuva neeme tipul. Igaüks, kes sellest põlismetsaga rannikust suvel mööda sõudis või talvel piki seda jääd pidi sõitis, nägi juba kaugelt kaljutippu.

Suures Väravas... kõige elavama kaubatee kohal, mis noil aegadel kulges just siitkaudu, läbi Suure Värava.

Jaa, kahtlemata on meil õigus, see ongi kroonika Voroni kivi. Lõpuks ometi jõudsime eesmärgile!

Sõnum sellest, et on õnnestunud avastada Voroni kivi, levis kiiresti ümberkaudsetes külades. Mingil moel olid sellest teada saanud Lämmijärvel kurseerivate mootorlaevade ja puksiiride meeskonnad. Juba järgmisel päeval, kui GK-201 ja «Sudak» seisid tööde paigal Suures Väravas, tervitas ekspeditsiooni möödasõitva mootorlaeva «Lermontov» kapten.

«Soovime edu!» hüüdis ta ruuporisse ning piki parrast seisvad reisijad lehvitasid rätte ja mütse.

Ent asjatoimetusi, pealegi väga kiireid, oli veel üpris palju. Varavalgest õhtupimedikuni valitses Suures Väravas enneolematu elevus.

Oli tarvis koostada põhjas leiduvate vallide jäänuste plaan. Akvalangistid olid selleks kõige vajalikuga varustatud: hermeetiline kompass, spetsiaalselt veealuseks pildistamiseks kohandatud fotoaparaat boksis ja kõrge tundlikkusega filmid, mõõdulint, veealused prožektorid, poid, kerge teodoliit ja palju muud...

Ja sellest hoolimata näis, et otse esimestest sammudest alates tekivad ületamatud raskused.

See algas Vladlen Ivanovitši katsest pildistada Voroni kivi juures säilinud vallide jäänuseid. Vesi oli niivõrd sogane, et see tundus võimatuna. Veealuste prožektorite võimas kiir põrkas jõuetult vastu planktoni umbseina.

«Jah, see pole Must meri...» lausus Jagunov, ALMAVÜ Leningradi Klubi allveespordisektsiooni esimees.

«Aga mis oleks, kui pildistamise asemel joonistaksime,» tegi pisut kõheldes ettepaneku Rem Stukalov.

Ta oli Nõukogude Liidu tšempion, akvalangistid arvestasid tema arvamusi, kuid praegu tundus tema ettepanek absurdsena.

«Joonistada vee all? Ons seda keegi kunagi teinud? Ja mismoodi seal joonistada?»

«Kuidas vee all joonistada?» kostis Rem. «Väga lihtsalt. Paberi asemel tuleb võtta vineeritükk. Mingeid prožektoreid pole tarvis — need pimestavad. Sellest tuleb muidugi päris vabalt tehtud visand... Teisiti ei saa. Kõike tuleb ju ikkagi pigem kompida kui silmadega uurida. Seal on peaaegu pime, isegi pliiatsit hoidvat kätt näeb hädavaevu. Niisugustes tingimustes ei joonista eriti palju. Noh, ja hiljem, õhtul, võib need visandid paberile kanda, ühtlasi muidugi täiendada üksikasjadega, mis õnnestub meeles pidada...»

Oli täiesti vaikne, kui kaater järgmise päeva hommikul peegelsiledat järvepinda lõhestades Voroni saare poole suundus. Valged pilvesagarad peegeldusid sinises vees. Ent ainult kaugem järvepind paistis sinisena, lähedal aga oli vesi endiselt rohekas-sogane, põhja polnud üldse näha.

Juba õhtul lõikas Rem mitu vineeritükki valmis. Pliiatsid seati kompassirihma alla. Keegi soovitas kasutada vee all hariliku pliiatsi asemel tindipliiatsit. Kõik pidasid seda hiilgavaks mõtteks.

Ja siin see oligi — Voroni saar. Kaater sisenes aeglaselt Suurde Väravasse ja heitis ankru Voroni kivi kohal. Parda juurde, sinna, kust laevaredel alla lastud, tuli peale akvalangistide ka kaatri meeskond. Stukalov oli valmis sukelduma. Aega viitmata kadus ta vette...

Ent ei möödunud kahte minutitki, kui veepinnale ujus Remi vineer ja seejärel kerkis üles ka Rem ise.

«Asi ei ole mul veel käes,» seletas ta naerdes. «Laud on ju puust, kogu aeg rebib end lahti. See tuleb nööri külge siduda, et ta minema ei lippaks.»

Umbes poole tunni pärast ilmus Stukalov jälle nähtavale, ujus kaatri juurde ja ronis laevalaele. Kõik olid kobaras tema ümber.

«Siin see on,» lausus ta, ulatades Karajevile märja vineeritüki.

«Siit ei saa ju midagi aru,» sõnas Georgi Nikolajevitš. «Siin on vaid mingid tindiplekid ja tagaküljel... tagaküljel... mina ei taipa sellest mõhkugi.»

«See on ainult algus — küll te veel näete. Vaadake, sellel küljel on tõepoolest ainult tindiplekid, ma proovisin tindipliiatsit kasutada. See ei kõlba üldse vee all. Valgub laiali, vaevalt jõuad vineeri puudutada, lahustub imekiiresti vees. Sellest tekib koguni suitsujoake nagu paberossist. Ainult peenem muidugi. Teisele küljele aga sirgeldasin ma tavalise pliiatsiga enda jaoks üht-teist. Võin kas või kohe maha istuda ja joonistuse paberile teha.»

Vee all sai, teadagi, ainult vallide üldkujust ja nende materjalist visandi teha. Ent kogu nende asetusplaan tuli «veepinnale välja tuua».

Akvalangistid ja tuukrid märgistasid poide ja tähistega ära vallide tugipunktid. Seejärel aga oli hüdroloogidel juba kerge paatides teodoliidi ja mõõdulindi abil viia läbi kaardistamine nagu maismaal.

Kui Stukalovi joonis valmis sai, olid algul kõik pettunud. Korraliku müüritise asemel, mis ekspeditsiooni «maismaa»-liikmetel miskipärast silme ees seisis, oli joonisel rändrahnude, lubjakiviplaatide ja liivakivimürakate korratu kuhjatis, mis üpris nõrgalt meenutas valli. Selgus, et vee all polnud säilinud vallid, vaid ainult nende kivialus. Ja ka sellest oli suurem osa lagunenud. Sääraseid valle ehitasid novgorodlased kindlustatud linnade rajamisel. Valli koostisosaks oli neil samasugune kivialus nagu see, mis oli Voroni kivi juures säilinud. Ehitajad kühveldasid sellele mulda ja liiva peale ning püstitasid teritatud palkidest tugeva pistandtara. Nii oli see tõenäoliselt olnud ka antud juhul. Tundus tõenäolisena, et ekspeditsioon avastas vana linnuse jäänused, mille olemasolu Paklar aimas. Niisuguses väikelinnuses võis asuda väikese piirivalvepunkti garnison või alaline vahipost. Voroni kivi tipult sai täielikult kontrollida laevaliiklust Suures Väravas ja Želtša jõe suudmes ning teraselt silmas pidada järvekitsuse läänepoolse, Subolitši ranna veeteid. Tahtmatult tuli meelde muistend Voroni kivist kui Novgorodi- ja Pihkvamaa piirialade valvurist. Valveteenistust, mida Voroni kivi juures pidasid Vene sõjamehed, hakati poeetilises vormis omistama Voroni kivile endale.

Päev päeva kõrval sõitsid kaatrid GK-201 ja «Sudak» akvalangistide ja tuukritega välja. Järk-järgult ilmus

paberile Voroni kiviga külgneva muistse ehitise plaan. Sellel olid kinnise ebakorrapärase seitsenurga piirjooned, mille üheks küljeks oli Voroni kivi alus. Üha selgemaks sai, et valli ehitamise eesmärgiks ei olnud mitte ainult riigikaitse, vaid ka Voroni kivile pealetungivate järvevete tõrjumine. Aasta-aastalt ujutas vesi üha rohkem üle Gorodetsi saare kaldaid, ähvardades tema läänepoolsest osast moodustada uue saare. See võis sündida umbes XV sajandil, tähendab siis, kui Voroni kivi mainitakse viimast korda, 1463. aasta kroonikas. Sinna, kus praegu asub Kobõlje Gorodištše küla, ehitati uus linnus ning toodi ühtlasi Ozolitsalt ära peaingel Miikaeli kirik.

Filoloogid selgitasid Voroni saare nime päritolu. Nad jõudsid järeldusele, et Voroni saar sai oma nime tema neemel seisnud Voroni kivilt. Kivi pole ammugi enam olemas, selle aluski järvevee all, saarel aga, mille rannal kivi oli kunagi seisnud, on säilinud Voroni saare nimi. Tuleneb ju Kobõlje Gorodištše nimi ka külast möödavoolavast Kobõlka jõest; Podborovje — männisalust, mis kasvas kõrgendikel, kuhu rajati küla; Samolva jõe suudmes tekkinud laid sai nimeks Samolovets, ja kui Sigovetsi neemiku põhjatipu oli läbivool maismaast lahutanud, sai niiviisi tekkinud laid nimeks Sigovets.

Veealused kunstnikud lõpetasid skitseerimist.

Tähisele, mis asetses Voroni kivi kohal, kinnitasid meremehed-tuukrid suure plakati kirjaga: «Voroni kivi on siin!!!»

Töö kestis edasi. Oli veel üks probleem — Voroni kivist lääne pool, tema vahetus läheduses oli sigoovitsa, nii et Voroni kivi juures ei saanud ükski sõjavägi lahingukorras laiali hargneda.

See sigoovitsa tegi palju tüli, Tanja Tjulina käis siin vaatlusi tegemas isegi talvel, kui pakane paukus.

Kord aga juhtus niisugune lugu. Tuuker, kes oli Stanoki saarest lõuna pool väga sügaval põhja uurinud, vajus eneselegi ootamatult, nagu ta hiljem jutustas, mingisse auku. Enne kui ta taipas, mis temaga on juhtunud, paiskas mingi jõud ta üles, ja ta oli korrapealt veepinnal. See-

järel sukeldus ta uuesti, kuid toda kohta järve põhjas, kus temaga see lugu oli juhtunud, ei suutnud ta enam leida. Alles hiljem selgus, et tuukri paiskas üles tugev pinnasevee juga.

«Mina sõidan siin juba mitu head aastat,» imestas Krivenko, «ja mul polnud aimugi, et selle järve põhjas peaaegu et jõed voolavad. Nüüd ma mõistan, miks oli vesi põhjas nii külm, kui ma eile sukeldusin...»

«Suvel on see järve põhjas külmem kui veepinnal,» seletas Tanja Tjulina, «talvel aga vastupidi. Üleskerkiv pinnasevesi takistab jää moodustumist. Vool kannab selle Suurde Väravasse. See paistab väga selgesti sigoovitsa piirjoontest aerofotodel.»

Hüdroloogid tegid kindlaks, et sigoovitsal nõrga jää moodustumisele aitavad peale pinnasevete kaasa kiire vool Suures Väravas ja nendes paikkondades sagedaste sügis-talviste põhjatuulte toimel tekkiv niinimetatud pealevoolu nähtus.

Kuid kas XIII sajandil sigoovitsa oli olemas või polnud teda tollal?

Sellele küsimusele vastamiseks tuli selgitada, missugune oli tol ajal kliima. Kas nüüdisaegsest karmim või, vastupidi, pehmem?

Ons võimalik teada saada, missugune kliima oli muiste Peipsi järve piirkonnas? Neil kaugetel aegadel ei vaadeldud ega registreeritud kuskil maakeral süstemaatiliselt ilmastikku, õhurõhku, temperatuuri... Juba talvel oli Tanja Tjulina jõudnud otsusele, et Jäälahingu aegu ei erinenud talv Peipsi järve piirkonnas kuigi palju tänapäeva talvest. Nende andmete järgi, mis leiduvad vene ajaraamatutes ja välismaa kroonikates, võib järeldada, et 1230. aastal «25. märtsist 20. juulini sadas ööd-päevad läbi vihma»; 1237. aastal oli Põhja-Euroopas «pehme talv»; 1246. aastal oli Poolas «talv väga lumerikas» ja 1253. aastal Novgorodimaal «ei pääsenud edasi, sest lumi oli sügav». 1242. aasta talve kohta pole midagi erilist märgitud, mis laseb oletada, et see oli parajalt külm ja nagu tavaliselt lumerikas. See võimaldas Vene sõjaväel ja ka saksa rüütlitel ohutult järvekitsusest üle minna. Ent

sigoovitsa säilitas oma eripära — jää oli sellel urbne ja väga habras, pealegi õhem kui ülejäänud järveosal.

«Aga kas sigoovitsa oli üldse olemas Jäälahingu aegu?» selle küsimusega pöörduti Kuznetsova poole.

«Põhjavee väljumine järve põhjas,» kostis Veera Sergejevna, «eksisteeris kindlasti ka tuhande aasta eest, sest mingeid geoloogilisi katastroofe vahepeal Baltimaade piirkonnas pole toimunud.»

Sellest, et sigoovitsa on juba ammu olemas, räägib ka järvekitsusele rahva poolt antud nimi: Lämmijärv. Sedasama kinnitab ka Vene kroonika, teatades, et rüütliväe jäänuste põgenemisel «uputas vesi nad ära». Ja Laptevi kroonika joonistel on rüütlid kujutatud vajumas jää alla.

Kuna nõva oli märksa kitsam, oli ka vool sigoovitsa piirkonnas praegusest tugevam, järelikult selle jääkate veelgi ebakindlam.

Sigoovitsa olemasolu sunnib kroonika seletust «Voroni kivi juures» tõlgitsema mitte sõna otseses mõttes — Voroni kivi kõrval, vaid selle lähikonnas. Kindlustatud linnus Voroni kivi jalamil ja asulad Gorodetsi saarel asetsesid sealjuures Vene sõjaväe lähimas tagalas. Sõjamehed aga leidsid soodsa laagripaiga tihedas metsas, mis kasvas Sigovetsi neemikul ja saartel.

Seal, puude ja võseriku taga, tuulevarjus lõkete ääres, olid aset võtnud Aleksander Nevski sõdalased. Neemiku taga põhjani kinnikülmunud rannaäärsel madalveealal võtsid nad vastu lahingu Liivimaa ordu rüütlite ratsaväega, keda peeti võitmatuks ja kes oli hirmuäratav oma tugeva rammimisjõuga.

Kuid mida oleks Aleksander Nevski ette võtnud lüüasaamise korral? Kas tal jäi taganemistee Novgorodi poole lahti?

Ainuke suurem järve suubuv jõgi oli Želtša. Kuid mõned ajaloolased arvavad, et kui jõgepidi oligi veetee olemas, siis ainult mõnikümmend kilomeetrit Polnani. Edasi, ida pool, laiusid läbipääsmatud metsad ja sood, kus kevaditi oli võimatu liikuda.

Kerkis üles uus ülesanne. Oli tarvis kindlaks teha muistsed Novgorodimaa liiklusteed. Tuli läbi uurida tohutu suur maa-ala.

X PEATÜKK

SÜSTADEL

Seregerski teest, jõesängi rajamisest Verdugal ja lõpmatutest küsimustest «miks»

Kivid. Aina kivid. Ei ühtki hingelist...

Jõgi. Siin-seal mõni süvasäng, milles peegeldusid mõtlikult kaldaid palistavad lepad. Veepinnal jäikuhked valged liiliad, nende laiade lehtede kohal tantsisklesid sinised kiilid.

Leidus põikmadalikke. Siis ahenes jõgi. Üle kivide vulises lõbusalt läbipaistev vesi, milles siuglesid sulglehise ja kanada elodea pikad väädid. Pajud seisid otse veepiiril, oksad katusena rippumas rohelise koridori kohal. Ilm jahenes. Sellisest paigast polnud tahtmist ära minna, kuid isegi südapäeval tungisid siin suured sääsed kallale, tuletades matkajatele meelde, et päeval tuleb sääskedest puhata.

Päeval leitsak, õhk tulvil päikeselõõska, suurte parmude ja hobusekiinide parvi.

Kuid siis muutus jõgi järsult. Jõesäng läks mitu korda laiemaks ja sileda veepinna asemel turritas seal kivirüsi. Kivide peal ja vahel paistis silma palju põhjavajunud, pooleldi pehastunud palke, mida oli kunagi siitkaudu parvetatud. Vesi oli peaaegu kadunud, olles kivide vahel mööda avarat jõesängi laiali valgunud. Ülalt vaadates nägi vett enamasti iga kivi juures, kui aga külje pealt vaadata, paistsid ainult kivid, näis, et jõgi on täiesti ära kuivanud.

Põõsad ja puud olid kaldast eemaldunud. Milleks neile säärast jõge tarvis? Ka rohi ja lilled puudusid kallastel.

Isegi mulda polnud näha. Ikka needsamad kivid, ainult väikesed, nagu kokku pressitud, helehallid.

Ei ühtki hingelist. Ja see on ka arusaadav. Normaalsetel inimestel pole säärasel jõel midagi pihta hakata.

Kuid noored matkajad püüdsid visalt muuta jõe sajandite vältel väljakujunenud ilmet. Nad sõitsid ju süstadel, süst aga vajab vett, ja vee jaoks peab olema jõesäng.

Ja matkajad ehitasidki jõesängi. Ilmatu suured kivimürakad liikusid paigast kolme-nelja inimese üksmeelsel jõupingutusel, kiviklibu visati kõrvale. Nii sündis mõni meeter kitsavõitu kanalit.

Kuid sellest ei piisanud veel. See tuli veega täita. Suurte rahnude vahed topiti mõlemal pool kanalit kiviklibu täis. Kui need olid liialt suured, täideti nad parvetuspalkidega.

Lõpuks tekkis jõesängi mõni sentimeeter vett, millel sai raske laadungiga süsti edasi tirida.

«Jõudsime veel mõne meetri edasi!»

Ja siis algas jälle kõik otsast peale. Päike kõrvetas küürus selgi, parmusid oli parvede viisi, polnud kuskil end vette kasta.

Nii oli see eile olnud, samuti täna kogu päeva, võimalik, et homme pole lugu parem.

Mis see on, kas matkasport? See, mida tavatsetakse nimetada parimaks puhkuseks?

Tulid meelde «plaaniliste» matkajate lööksõnad: matkamine on parim puhkus, kuid puhkamine on matkamisest etem.

Jah, need noored olid matkajad. Ühe Moskva kooli õpilased. Kuid see polnud lihtsalt oma lõbuks ettevõetud matk, vaid uurimismatk. Noored pidid süstadel mööda jõgesid sõitma ja otsima muistseid veeteid.

Süstadesse pandi poolteise kuu toidumoon, telgid, rõivad, nõud, lahtivõetud aerud ja palju, palju muud.

Ja mida raskem teelõik, seda valjemini kostsid jõel laulud, naer, kisa, naljatamine.

Eks olnud ka, mille üle rõõmu tunda: enamasti iga päev tõi endaga kaasa uusi leide, avastusi.

Aga peas keerlesid aina uued, piinavad küsimused «miks».

Mispärast matkasid siis noored ja mida nad otsisid?

Kord sai kirjastus «Fizkultura i Sport» kirja Leningradist, adressaadiks olukirjelduse «Mööda muistset veeteed» autor. Almanahhis «Turistskije Tropõ» avaldatud olukirjelduses jutustati Moskva 46. kooli noorte matkast mööda muistset Seregerski teed Seligeri järve juurest Novgorodi. See matk oli olnud ränkraske. Mitmed täiskasvanute matkagrupid olid proovinud seda sooritada, kuid olid kohe alguses marsruudilt lahkunud ning Seligeri tagasi pöördunud. Õpilased aga said sellega hakkama, kusjuures matka juht, vana kogenud matkasportlane A. S. Potressov arvas endamisi, et neil ei õnnestu kogu trassi läbida. Marsruut oli ilmselt süstade jaoks kõlbmatu: lausa kivid, ummistusrusud ja veenappus. Kuid kõik kümme süsta jõudsid õnnelikult Novgorodi.

Leningradist tulnud kirjas seisis:

«Teile meeldib läbida raskeid marsruute, muistseid veeteid. Kas te ei taha osa võtta meie uurimismatkast?»

Algas kirjavahetus, ja siis istuski Moskvas lugejale juba tuttav Tanja Tjulina. Ta jutustas ekspeditsioonist, visandas skeeme, lausudes alatihti:

«Millest ma nüüd rääkisingi?...» ning hõõrus hajameelselt ninajuurt.

Teda kuulati tähelepanelikult.

Kogemata poetas ta lause:

«Sellest on palju aega möödas. Ma käisin siis alles instituudis...»

«Kas te ammu lõpetasite instituudi?»

«Jah. Möödunud aastal...»

NSV Liidu Teaduste Akadeemia arheoloogiaekspeditsioon palus noori matkasportlasi väga huvitavas ürituses kaasa lüüa.

Üldjoontes nägi see välja nõnda:

On antud: Vološovo küla Verduga jõe ääres ja Vološnja küla Želtša jõe ääres.

On tarvis tõestada: muistse veetee olemasolu Novgorodi ja Peipsi järve vahel.

Kroonikates ja teistes allikates seda teed ei mainita. Kuid Georgi Nikolajevitš Karajev otsis vastust küsimusele: miks Aleksander ei võidelnud ordurüütlitega tugevasti kindlustatud Pihkva müüride all, vaid Peipsi järve

suubuva Želtša jõe suudme lähikonnas? Mis ta oleks teinud lüüasaamise korral? Mitukümmend kilomeetrit jääd mööda taganeda polnud võimalik: malev oleks viimseni maha notitud. Võib-olla tundis ta teed, mis viis Želtša kaudu Novgorodi?

Nagu matkasportlasi, nii vaevab ka ajaloolasi igavesti küsimus «miks».

Matkajatele pandi ette järgmine marsruut: liikuda Luuga jõge pidi, millest oli teada, et Mšaga ja Šelon ühendavad seda Novgorodiga. Edasi mööda Vrevka jõge Tšeremenetsi järvele, sealt Bõstritsa kaudu Vrevo järvele. Edasi ülesvoolu mööda Obla jõge läände, otsida seal üles lohistustee Lubeti jõkke, siirduda sealt Verduga jõele ning siin Lubeti suudmes asetsebki Vološovo. Sõita siis Verduga ja Pljussa jõge pidi alla Ljuta jõe suudmesse. Seejärel minna Ljutat mööda ülesvoolu ja otsida üles lohistustee Želtša jõkke, mille ääres asetseb Vološnja küla. Mööda Želtšat sõites pääseb Peipsi järvele.

Ennemuiste kasvas neis paikkondades läbipääsmatu mets ja peamisteks liiklusteedeks olid jõed. Suvel sõideti rumpadel ja lotjadel, talvel — mööda jääd.

544. kooli noored matkajad uurisid üksikasjalikult marsruuti. Tuli luua enesele selge pilt sellest, mis jõed need on, missugune on maastikureljeef.

Tehti otsus: sinna ei lähe.

Obla ja Lubet on päris pisikesed jõed. Nende vesikond on tühine. Nad voolavad eri kanti ida-lääne suunas Lipovõje mägede kõrgelt veelahkmelt. Ülemjooksul ei ole need mitte jõed, vaid väikesed ojad. Süstadel ei maksa sinna oma nina pistagi.

Sellest kirjutati Georgi Nikolajevitšile ning pandi ette oma marsruudivariant.

Mööda Luuga jõge Saba jõe suudmesse. Seejärel Saba, Tšornaja ja Sjaberka jõge pidi ülesvoolu Sjaberka järvele. Rajada lohistustee Verduga järve juurde ja Verduga jõge kaudu edasi, nagu esimeses marsruudivariandis. Siis ei lange välja Vološovo ja Vološnja küla. Äärmisel juhul võib Vološovo juurest ette võtta jalgsiretki.

Saba jõe ääres asetseb Perevoloka küla. Nimes kõlab justkui sõna «volok», kuid selles paigas pole kuskilt ega

kuhugi midagi lohistada. Võib-olla on nimi juhuslik, kuid niisuguste juhuslike nimede olemasolu äratas ka mõnevõrra kahtlust veelahkmel paikneva Vološnja, eriti aga Vološovo küla suhtes, mis pole veelahkmega seotud.

Kuid kõik see polnud esialgu sugugi kindel. Tuli kohapeal selgusele jõuda. Ja abinõud — kohalike muistendite ja rahvapärimuste, toponüümiliste andmete ja vanavara kogumine.

Georgi Nikolajevitš kiitis uue marsruudivariandi heaks. Ülejäänud osa talvest kulus tavalistele ettevalmistustele matkaks. Vanade süstade remontimine ja uute ehitamine. Varustuse muretsemine ja kordaseadmine.

Valmistati end ette ka ülesannete täitmiseks. Toponüümia osutus kavalaks viguriks.

Selgus, et kohalike elanike häälduse järgi kohanimede ülesmärkimiseks ei jätku vene keele tähestikust. Peale selle saadi teada, et sama kohanime hääldavad naised teisiti kui mehed; noored teistmoodi kui vanad. Ja nii mõnigi kord võib tühine erinevus sõna kõlas ilmsiks tuua või peita väärtusliku leiu. Saadi teada, et peale asustatud punktide, mägede, jõgede ja järvede nimede võib ühes külas leida peaaegu et mitusada kohanime: külaservade, soo, saare, metsaserva, aasa, oru, kõnnumaa, loodusliku piirimärgi nime ja veel palju, palju teisi kohanimesid. Aga kuidas saab siis tervet seda tohutut materjali koguda ja marsruudist kinni pidada? Niiviisi võib ju suve läbi ühes külas istuda.

Lõpuks leiti lahendus: külainimeste üksikasjaliku küsitluse võib ette võtta ainult veelahkmetel, seal, kus tuleb otsida lohistusteid.

Õpiti ära ka topograafiline kaardistamine. Teekonnal ei tulnud ju registreerida mitte ainult lohistusteid, vaid ka kõiki arheoloogilisi muistiseid: kalmeid, linnuseid... Peale selle tuli teha matkaala geograafiline kirjeldus.

Oli väga huvitav ja veidi kõhe — kas tullakse toime? Noortele usaldati ju tähtis ülesanne ja see tuli täita.

1959. aasta juunis sõitis peaaegu kogu 544. kool telklaagrisse Moskva-nimelise kanali Pestovo veehoidla juures.

Kõigepealt ehitati üksmeelselt valmis laager, korraldati

seminar matkaspordi alal, käidi mitmes huvitavas paigas jalgsi-, paadi- ja süstamatkal.

Märkamatult saabus juunikuu lõpp. Algasid kibekiired ettevalmistused reisiks ja lõpuks asus matkagrupp rongile.

Kalinini jaamast saadeti ekspeditsiooni staapi Samolvasse Georgi Nikolajevitšile teade, et matkagrupp on asunud teele.

Reis oli alanud!

Leningrad kell 4 hommikul. Rong väljub Tolmatšovosse mõne tunni pärast.

Juhuslikul autol viisid õpilased oma rasked pakid Varssavi vaksalisse. Võis linnas veel pisut ringi lipata.

Nevski prospekt. Admiraliteet. Neeva. Peetri mälestussammas. Iisaku peakirik. Ja oligi kõik.

Oleks turismitraditsiooni jäme rikkumine, kui ei lasta ennast pildistada malmlõvi ees Admiraliteedi vastas.

Lõpuks oli ka see formaalsus täidetud — kiiremini jaama.

Noil aastail käis Luuga vahet kohalik rong, mis koosnes «noaaegsetest» väikestest vagunitest plekkahjudega keset vagunit ja vaguni eeskojast lähtuvate kitsaste sissekäigulabürintidega. Seljakotid viidi vagunisse tavalisel viisil, kuna suured pakid ja lahtimonteeritud süstad toimetati sinna akende kaudu.

Kui rong hakkas Tolmatšovosse jõudma, siis selgus, et ta peatub seal üks minut. Varakult paigutati kogukas pagas akende juurde piki vaguni vasakut seina. Reisijad aitasid maha laadida. Eriti agar oli üks noor polkovnik: ta juhatas mahalaadimist ja aitas õpilastel akendest välja ronida. Ainult tüdrukud lahkusid vagunist ukse kaudu.

Mitte kaugel jaamast oli Luuga jõe kallas. Hakati süstasid kokku monteerima, paar inimest läks mitmepäevaseks teekonnaks leiba ostma.

Kõik oli valmis, ja siis tuli äkki joostes ning õhku ahmides miilitsamees — telefoni teel oli teatatud: neid mahalaadimisel abistanud polkovnik visanud ka oma seljakoti aknast välja.

«Oodake, polkovnik tuleb kohe esimese rongiga tagasi!»

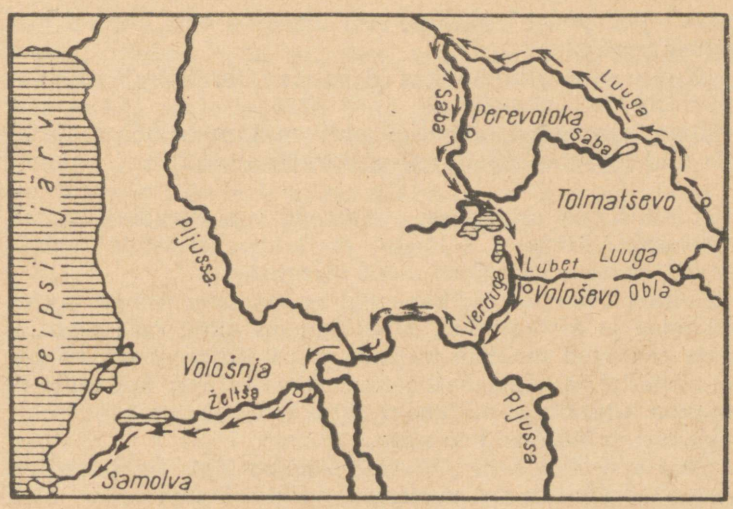

Skeem marsruudist Luuga—Saba—Verduga—Pljussa—Ljuta—Želtša—
—Peipsi järv.

Lõpuks võis teele asuda. Kuid enne tutvustame lugejale matkagruppi.

Juhatajad: Aleksandr Sergejevitš Potressov, ligi kuuskümmend aastat vana; Mark Aleksandrovitš Lvov, vene keele õpetaja, umbes 30-aastane, tunneb suurt huvi ajaloo ja matkaspordi vastu.

Matkarühma komandör Oleg. Harukordse keharammuga noormees. Raskejõustiklane. Hommikvõimlemisel võttis õlule kõige suurema poisi ja sooritas kakskümmend kükki.

Dima oli suur jutumees.

Ülejäänud poisid olid Volodjad. Neid oli kolm, ja et oleks hõlpsam vahet teha, nimetati neid nii: Volodja-Suur, Volodja-Keskmine ja Volodja-Väike. Väike oli kõigest kolmeteistkümneaastane, Aleksandr Sergejevitši poeg, kuid tal oli juba palju kogemusi süstamatkade alal.

Kaks tütarlast Galja ja Niina. Aleksandr Sergejevitš rääkis tihtilugu poistele, et tüdrukud on elu ehteks. Näh-

tavasti jäid poisid uskuma, sest ükskord võis kuulda niisugust repliiki:

«Kuule sina, elu ehe, kas sa hakkad korralikult sõudma või mitte?»

Kogu ekspeditsioonirühm pidi mahtuma nelja süsta, mis olid toidumoona ja varustust täis tuubitud.

Tolmatšovost allpool on Luuga sügav ja veerikas, voolab imeilusate liivaste kallaste ja lehtpuumetsade vahel. Ainult haruharva esines mõni männisalu.

Kolmel esimesel matkapäeval ei saa teha mingit koduuurimise ja otsingutööd. Matkajad on liialt vaimustatud, liialt haaratud muljete uudsusest, edasiliikumisest kergetel süstadel ja kogu matkaelust. Alles hiljem, kui muljete teravus tuhmub ja matkaelu rütm muutub argipäevaseks, saab tõsine töö õige hoo sisse.

Seda arvestades on marsruut koostatudki. Teadlased on Luugat küllaldaselt uurinud, nüüd alustab oma tööd matkagrupp.

Esimesed tuleristsed sai grupp poolteist kilomeetrit pikal Saba kärestikul. Siin tormavad Luuga veed tohutu kiirusega üle kivirüsi.

Lõpuks jõuti Saba suudmesse. Algas reis ülesvoolu. Jõgi nagu jõgi ikka — enamasti aerutati, madalas vees aga veeti süsti edasi köiega. Oli aeg tööle asuda. Kuid kohapealsed inimesed ei rääkinud esialgu midagi huvitavat.

Kangesti taheti kõrget kalmistuga mäekinku rajooni-keskuses Osminos pidada muistseks linnuseks XIII sajandist, kuid see ei läinud läbi. Kohalik rahvas soovitas lugeda pealkirju ristidel, need aga kuulusid kõik XX sajandisse.

Kõrgemal laienes jõgi vähehaaval ja muutus veevaesemaks. Kui märgati tammi Psojedi[1] (küll on aga nimi leitud!) küla juures, läks kõigil meel rõõmsaks. Tavaliselt on ülalpool tammi vesi mitme kilomeetri ulatuses sügav, ilma vastuvooluta. Kuid otsekohe tammi taga avastati pikk kärestik, mis oli niivõrd tihedalt munakaid täis, et täislastis süstade käsitsi edasitirimisest ei võinud juttugi olla. Päev kaldus õhtusse. Otsustati kavalusega jõest võitu

[1] «Псоеди» — «penisöödjad».

saada: jääda ööseks laagrisse, viia hommikul tühjad süstad ja seejärel kogu laadung kärestiku algusse ning seal see uuesti peale laadida. Suur aja kokkuhoid.

Kuid Saba osutus noortest matkajatest kavalamaks. Kui nad olid hommikul kraami süstadele toimetanud ja kümmekond meetrit edasi sõitnud — läks tants lahti...

Kivid. Aina kivid. Ei ühtki hingelist...

XI PEATÜKK

ESIMESED LEIUD

Muistsetest lohistusteedest, sellest, mida säilitab rahva mälu, ning samuti sellest, mis on toponüümia ja dendrokronoloogia

Kolm päeva ränka tööd kivide vahel, aga edasi jõuti vaid üksteist kilomeetrit.

«Kes meid küll sellele Sabale ajas? Kas siis säärasel jõel sai olla mingit veeteed? Nõnda oleks võinud ka mööda Oblat ronida.»

Õhtuti murdis väsimus nad maha ning, unustanud uurimistöö, vajusid kõik surmaunne. Ja mis uurimistööst sai juttu olla, kui matkagrupp ilmselt ei liikunud mööda veeteed? Kadus igasugune huvi Perevoloka vastu, see ununes täiesti.

«Kui vaid kiiremini saaks Vološovosse Verduga äärde, seal teemegi algust oma ülesande täitmisega, esialgu aga tuleb muudkui edasi rühkida, nii et nahk leemendab.»

Viimased jõupingutused. Läigatas vaba vesi, milles peegeldus loojuv päike. Vasakul kaldal oli küla. Randuti paremale kaldale — kähku sööma ja magama.

Järgmisel hommikul anti äratus hiljem: täna lõpuks võis sõudes edasi liikuda, ent kui kaua?

Teele asuti hilinemisega: Niina sünnipäeva puhul piduliku hommikueine korraldamiseks saadeti majandusjuhataja süstal külasse piima ja värske köögivilja järele.

Süst tuli tagasi, kõik läksid kaldale sellele vastu. Volodja-Keskmine, majandusjuhataja, osutas sõrmega külale ja sõnas paljutähendavalt:

«Perevoloka!»

Sõideti Perevolokasse, et teada saada, miks seda nii kutsutakse. Matkajad olid selle ära unustanud, nüüd aga sattus küla ise neile teele ja jutustas endast.

Perevoloka asetses üheteistkümne kilomeetri pikkuse kärestiku alguses. Kui jõgi oli laevatatav, siis sellest kohast alates lohistati veesõidukid edasi.

Pidulik hommikueine möödus eriti tujuküllaselt: esimene leid, esimene avastus. Nad polnud asjata vaeva näinud. Kolumbused!

Ja veel midagi: kui Perevoloka on selja taga, on eespool korralik jõgi, kus saab sõudes edasi liikuda.

«Kui me viibime nüüd veeteel, siis tuleb kiires korras uurimistööd alustada.»

Lauldes jõuti Nikolskoje külasse ja mindi taate otsima.

Muistendeid ja rahvapärimusi ei leitud, kuid saadi teada, et parempoolsel kaldal, Gusli külast pisut edasi, on üks kurgaanide rühm ja selle taga, samal kaldal, veel teinegi.

«Kähku süstadesse!»

Süstad kihutasid nii, et vesi vahus. Ja siis oligi Gusli küla. Süstad aeglustasid käiku. Kaks karjapoissi istus jõe ääres.

«Hei, poisid, kus siin kurgaanid on?»

«Tulge siin maale.»

Randuti. Kuid kõigepealt tuli välja otsida millimeeterpaber, mõõdulint ja joonlaud, kuna kompass, päevik, pliiatsid ja fotoaparaadid olid alati käepärast.

Tõepoolest, ümmargused madalad kurgaanid. Osa neist oli hästi säilinud, mõned aga täiesti maadligi vajunud. Ilma igasuguse taimkatteta. Kolm kurgaani oli püstloodis lahti kaevatud. Kokku oli ligi kaksteist kurgaani.

Ümberringi vedeles valgeid luid.

Kõik uurisid teraselt liiva — on ehk mingisuguseid leide, noh, ütleme, mõõku, kilpe, raudrüüsid, halvemal juhul kas või odaotsi. Kerge pettumus.

Karjused seletasid:

«Need on hobuseluud. Hobuseid ei maetud küllalt sügavale — maa oli külmunud, hundid aga kraapisid luud välja ja närisid need paljaks. Ja seda paika siin hüütakse Zasobskaja Mogilaks. Rootsi sõja ajast jäänud.»

Teisel pool teed oli veel kolm kalmu, kuid eriskummalise kujuga: pikad nagu kolm paralleelset peenart, ja igaühe ümber raudkivid. Üks kalm oli osaliselt lahti kaevatud. Ettevõetud puhastamine näitas, et see on ühishaud, kusjuures koolnud olid asetatud ridamisi. Leiti pealuu sellesse löödud auguga ja keraamikatükike joonornamendiga.

Siinsamas korraldati näitlik õppetund, kuidas registreerida vanavara ja teha topograafilist kaarti.

Kaks kilomeetrit allavoolu uuriti veel üht kaunis suurte kurgaanide rühma. See kandis nimetust «Koloda»[1].

«Miks «puupakk»? Võib-olla sellepärast, et maeti õõnestatud puupakk-kirstu? . . .»

Ühel kurgaanide rühmal oli hoopis veider nimi: «Sudbištše»[2], ning jällegi jäi arusaamatuks, miks.

Nüüd valitses suur elevus: lõpuks oli selge, et see matk polnud pelk tuuletallamine.

Kaua ei mindud magama. Ööd olid siin üsna valged — päris pimedaks ei läinud üldse, kuigi see paikkond on kõigest viie kraadi võrra Moskvast põhja pool. Kiiruga paberile visatud märkmed kirjutati puhtalt ümber. Otsustati millimeeterpaberile teha suuremas mõõtkavas teekonna skeem ja märkida sinna leiud — nii oli näitlikum.

Kolumbused!

Imelised on need valged ööd! Siin polnud ka Moskva ümbruse ööjahedust. Noored jäid magama telkide juures otse murul, vattkuub või tekk külje all. Mark Aleksandrovitš kirjutas hilisööni ja uinus, prillid ees.

«Seda teeb ta meelega, et paremini unenägusid näha,» arvasid noored.

Õpilaste märkmed olid napisõnalised. Päevikutes seisis enamasti lakooniliselt: «Matk edeneb normaalselt.»

Iga asja kohta ütlesid nad «normaalne».

«Täna hammustavad sääsed normaalselt, eile aga, soo juures, õgisid nagu metsalised . . .»

Volodja väänas jala välja.

«Kas valutab kõvasti?»

---

[1] «Колода» — «puupakk».

[2] Sõnast «суд» — «kohus».

«Ei, normaalselt.»

Teise Volodja süst sõitis puurondi otsa ja kate läks katki.

«Kas lekib kõvasti?» tundis Aleksandr Sergejevitš muret.

«Ei, normaalselt, võib edasi sõita...»

Tuli leida Tšornaja jõe suue, see aga ei õnnestunud kohe. Saba voolas siin loogeldes mööda soostunud madalikku, kitsas ja sügav, kuid jõesilmused olid enamasti igal pool õgvendatud, et palgiparvetust hõlbustada, piki jõesängi sisselöödud vaiad ei lasknud palke jõe laiale uhtlammile suurvee ajal.

Vahel ristus jõesängiga kuhjevall, mis moodustas kunstlikke soote, ja ühte neist suubub kuskil Tšornaja jõgi.

Päev kaldus õhtusse. Soostunud kaldad ei meelitanud siin ööbima. Süstad olid igaüks ise kanti läinud, otsides jõesuuet.

Pealtnäha väheldases soodis, kuhu polnud tahtmistki süstaga minna, näis vesi olevat tumedam kui Saba jões. Kellelegi tuli meelde, et Paustovski jutustab «Meštšerskis» tumeda, sealse keelepruugi järg «karmi» veega jõgedest, mis voolavad läbi turbamaa. Võimalik, et jõge ei nimetatud asjata Tšornajaks.[1] Aleksandr Sergejevitš juhtis oma süsta sellesse sooti. Varsti see ahenes, ilmus vastuvool ja vesi muutus veelgi tumedamaks.

Matkagrupp liikus ülesvoolu Tšornaja jõe soostunud kallaste vahel. Mõne aja pärast märgati, et jõgi on kahevärviline: piki parempoolset kallast voolas puhas läbipaistev vesi.

Sjaberka!

Kitsal maasäärel, võrdlemisi kuivas kohas, jäädi laagrisse. Sääsed aga ei andnud asu ja seepärast võtsid kõik peale õhtusööki valmistava köögitoimkonna osa temporikkast jalgpallivõistlusest. Võistlus lõppes sellega, et pall lendas tihedasse võssa, kust seda videvikus oli võimatu üles leida. Palli otsimine jäeti hommikuks, hommikul aga

[1] «Чёрная» — «must».

oli see meelest läinud. Ja nii lamab pall tänini seal ja on võimalik, et selle leiavad tulevaste sajandite arheoloogid.

Hommikul anti esimestel süstadel sõudjatele kaart ning tehti ülesandeks jõuda välja põliskaldale ja sealt minna matkagrupile vastu Sjaberka järvele. Süstadesse jäänud kaptenid asusid jõge forsseerima.

Kas võib jõeks nimetada kitsast, vahel alla meetri laiust veesoont, mis on iga liiki veetaimi, eriti aga vesikatku täis kasvanud? Vastuvool, ja küllaltki kiire. Aerud tehti poole lühemaks ja neid kasutati nagu suusakeppe. Nii liiguti aeglaselt edasi... Alalõpmata vahetati suunda... Päike paistis igalt poolt. Kõrge rohu tõttu oli nähtavus ainult kaks-kolm meetrit.

Pardid tõusid kahinal õhku juhtsüsta nina eest, puistates sõudja veepritsmetega üle. Kiilu all aga turritas vastuvoolust mahasurutud vesikatk, sundides vahel süsti paigale jääma. Siis ei aidanud mingisugune punnitamine — süst edasi ei läinud. Kuid appi tuli seesama vastuvool, mis ajas vesikatkukorgi süsta alla ja sõit võis jätkuda.

Vesikatk. Üks akvaariumihuviline tõi selle möödunud sajandil Kanadast. Taim hakkas vohama ja selle ülejäägid loopisid kalasõbrad jõgedesse. Nüüd on vesikatk stiihiliselt võsunud kõigis Euroopa veehoidlates, paljud neist on hoopis umbe kasvanud. Nii see taim saigi oma nime.

Ent kõik lõpeb ükskord, ja pärast mõni tund kestnud pingelist tööd avanes järsku järvepind.

Laagrisse jäädi järve lõunapoolsele, veelahkmekaldale imeilusasse männisalusse. Siin polnud parme ega sääski, see-eest aga tohutu palju marju ja seeni. Laager rajati pikemaks ajaks — siit pidi algama veelahkme uurimine.

Ülejäänud osa päevast otsustati puhata ning pühenduda maasikatele, mustikatele ja muudele maistele hüvedele. Igaüks suundus ise kanti, kuid marjakorjamise asemel läksid kõik õhinal siinseid elanikke otsima. See polnud raske: lähedal oli suur Sjabero küla ja poole kilomeetri kaugusel laagrist kulges võrdlemisi elava liiklusega autotee.

Külainimeste, eriti taatide jutud olid nii huvitavad ja tähtsad, et osa õpilasi jooksis laagrisse kuuldust teatama,

osa aga läks tutvuma paikadega, millest vanainimesed rääkisid.

Kui lõpuks kõik õhtusöögile kogunesid, oli üldine arvamus:

«Me oleme õigel teel.»

Hommikul vaieldi kaua, millest alustada. Kaalukamaid ettepanekuid oli kolm:

uurida veeteed;

koguda muistendeid ja rahvapärimusi;

registreerida vanavara.

Kavandati marsruudid ja lepiti kokku, et salgad kohtuvad Verduga külas postkontori juures kell kolm päeval.

Kella viie paiku õhtul tuli üks salkadest süüdlasliku ilmega külasse, teine salk aga jõudis kohale tund aega hiljem. Hilinemise pärast vabandust paluda ei tulnud. Selle asemel näidati millimeeterpaberit plaanide, skeemide ja märkmetega, jutud ei tahtnud lõppeda.

Jah, selle pärast tasus hiljaks jääda.

Ent kaugeltki mitte kõike ei jõutud registreerida. Igal salgal oli oma plaan järgmiseks päevaks, nii palju leidus veel uut. Otsustati kogu matkagrupiga minna Sjabero külasse taatidega juttu puhuma.

Siin järvede vahel pidanukski Vološovo küla paiknema, aga see oli kümme-kaksteist kilomeetrit lõuna pool.

Jälle küsimus «miks».

Vana õpetaja, pensionär, seletas, et küla serval, nüüd on see koht saareks muutunud, olnud Sjabero klooster. Kloostris peetud ajaraamatuid, pärast kloostrite kaotamist antud kroonikad kirikule, kolmekümnendail aastail viidud need Luuga muuseumi, kuid sõja ajal põles muuseum maha ja kroonikad hävisid. Õpetaja oli neid lugenud. Mõningaid üksikasju ta mäletas: 1461. aastat, millal kloostri purustasid leedulased (võimalik, et ka ordurüütlid); kloostri kaotamist Katariina ajal; aaret hanejala kujutisega kivi all. Sjabero elanikud otsivad tänini kloostri varandusi.

Teed järvest läände hüütakse veel nüüdki vanaks Leedu maanteeks. Nähtavasti ristusid siin vee- ja maismaateed, ja klooster-kants kontrollis neid.

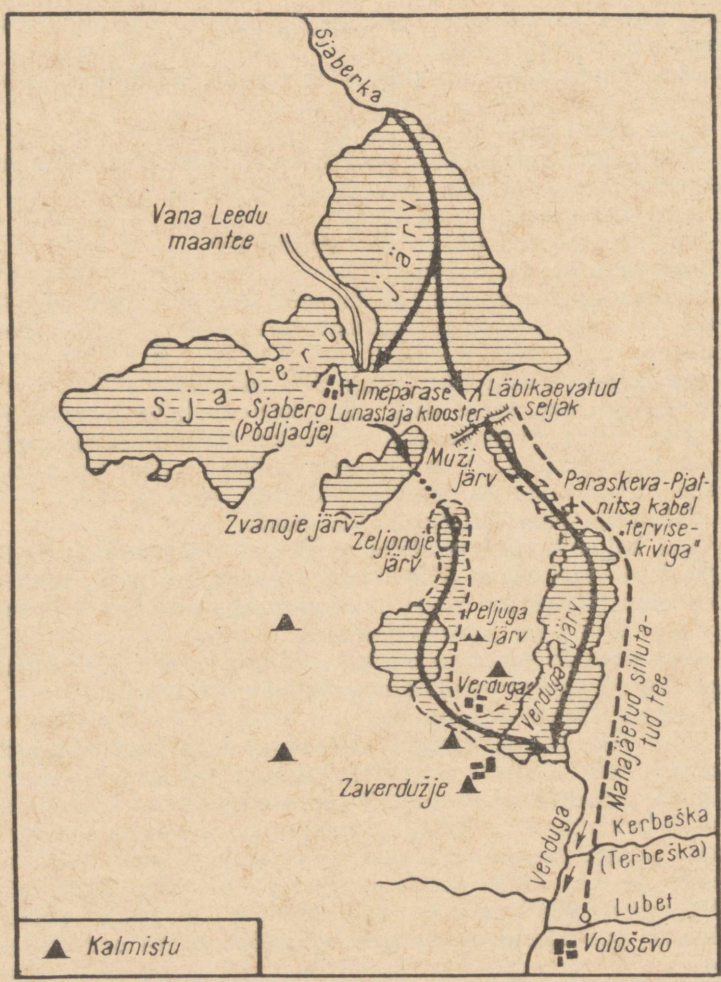

Kaks varianti muistsest lohistusteest Luuga jõgikonnast Pljussa jõgikonda.

Kuid seda, miks Vološovo asetseb lõuna pool, kus pole midagi kuhugi lohistada, ei teadnud keegi.

Õpetajal leidus selle rajooni kaardi koopia mastaabis 200 meetrit sentimeetri kohta. Ta lubas selle kalkale üle kanda, kuid kalka oli jäänud laagrisse.

Laagrisse jõuti tagasi väsinute ja näljastena. Volodja-Keskmine palus kalkat ja tahtis õpetaja juurde tagasi joosta. Ta ei tahtnud lõunat oodata. Äkki heidab õpetaja vara magama, ja mis siis saab, kui ta homme kuhugi ära läheb?

Enne kui tütarlapsed jõudsid Volodjale võileibu kaasa panna, oli ta kadunud.

Ta tuli tagasi hilja õhtul, väsinud, näost ära langenud, kuid tõi kaasa matkagrupile tähtsa kaardi koopia.

Järgmine päev andis rikkalikult uusi leide.

Veelahe Sjabero ja Verduga järve vahel sõna otseses mõttes kubises kurgaanide rühmadest, mis kõneles selle piirkonna asustatusest. Ent kuidas siin ikkagi veesõidukid liikusid?

Uuriti üksikasjalikult läbi meie uus kaart. Suuremate järvede vahelt leiti veel üks väike järv — Muž. Kummalgi pool Verdugat oli kaks suurt soostunud «keelt». Üks nendest ühines Muži järvega.

«Aga mis siis, kui need soostunud «keeled» kuulusid kunagi Verduga järvele ning hiljem kinni kasvasid, sooks muutusid?»

Uuriti Verdugat. Selgus, et järv oli välja suremas, kinni kasvamas, põhja kattis vägev mudakord, paljudes kohtades ei ületanud vee sügavus 10—20 sentimeetrit. Ja kaldale ei pääsenud kuskil ligi — kõik ümberringi soostunud.

Polnud kahtlust, et ka soostunud «keeled» olid kunagi olnud osa järvest.

«Ja siin ongi selle tõend: ühel pool sood on Verduga ja teisel pool Zaverdužje[1] küla. Selge, et nende kahe küla vahel oli järv ja Zaverdužje küla seisis järve taga, teisel kaldal. Ent kui Muži järv oli Verdugaga ühenduses, õigemini, oli selle osa, siis pidi ka lohistustee üsna lühike olema, mitte üle neljasaja meetri.»

---

[1] «Завердужье» — «Verduga-tagune».

«Kähku veelahkmele!»

Veelahe kujutas enesest võrdlemisi kõrget moreenseljakut. Siin olid nähtavasti olnud liustikujärved ja lohistusteeks kõige sobivamas paigas oli seljak... läbi kaevatud. Tranšee läks risti üle seljaku. Kummalgi pool tranšeed paistsid selgesti mullapuistangud pealekasvanud männikuga.

Jälle läksid noored taate kimbutama. Kes kaevas? Millal kaevas? Milleks kaevas?

Püüti taatidele esitada oletusi tranšee tekkimise põhjuste kohta.

«Võib-olla veeti varem siitkaudu metsa, sellepärast kaevatigi tee läbi.»

«Milleks seda! Siin ümberringi metsa küll ja küll.»

«Võib-olla käidi nootadega Mužist kala püüdmas?»

«Mužis pole ju peaaegu üldse kala. Kes läheb sinna kala püüdma? Ja keegi polegi siin kaevanud, see on lihtsalt alati nõnda olnud.»

Läbikaevatud seljaku juures oli kabel. Seda võinuks ka mitte tähele panna, kuid:

«Miks ei ole kabel külas, vaid seisab üksikuna veelahkmel?»

Taas taatide juurde. Selgus, et kabelis on «tervisekivi», mis ravib kõigist tõbedest terveks, ja et kabel ise on üpris iidne, see on mitu korda ära lagunenud ja uuesti üles ehitatud.

Tervisekivi osutus tavaliseks punase graniidi rahnuks, mille siia moreenseljakule oli kandnud liustik. Võimalik, et see oli kunagine paganausuliste ohvrikivi nagu «Sinine kivi» Pleštšejevo järve ääres — merja hõimu palvetuspaigas. Kuid kabel?

Ristiusu levitamisel ehitati ju alati palvetuspaigale kirik või kabel või koguni klooster, et palvetuspaika ei taastataks ja et koos hoida koguduse liikmeid, kes olid harjunud siia tulema. Nõnda oli tekkinud Perõn Perunovaja Gorkal Novgorodis ja ka Avremi klooster Rostovis.

Kõige märkimisväärsem aga oli kabeli nimi: Paraskeva-Pjatnitsa. Seda pühakut peeti muiste kaubanduse kaitsjaks ja kõigis vanaaegsetes linnades rajati talle kirik alati kaubahoovi lähikonnas.

Siin seisis talle pühendatud kabel kaubateel, kohas, kus peatuti enne lohistusteele asumist, et kaupmehed võiksid tema poole palvetada.

Leidis kinnitust arvamus, et seljakusse kaevatud tranšee on muistse lohistustee jäänus.

Kuid miks asetses Vološovo küla mujal, mitte siin, vaid mitu kilomeetrit allpool, Verduga jõe ääres?

Uuriti teraselt kaarti. Näiliselt üsna lihtne: tirisid sõiduki seljakust üle, istusid sisse ja sõitsid edasi.

Raske on öelda, kes esimesena taipas:

«Kui aga Verduga lähtel oli napilt vett? Veekogunemisala on üpris väike — üksainus järv, Vološovo juures aga suubub Verdugasse kolm harujõge, neist on kaks — Ljubeti ja Terebeška jõgi — päris suured.»

Ja jälle kukkusid kõik läbisegi rääkima:

«Selge, et tühje veesõidukeid võis edasi toimetada ka mööda Verduga ülemjooksu, veoseid aga tuli vist Vološovosse hobustel viia.»

Aga jällegi, ei tea mitmendat korda, ütlesid kõikteadvad taadid:

«Otsige õige üles Sjabero järve juurest Vološovosse viiv mahajäetud maantee. Seda pole raske leida: ta on tehtud palkidest, mõnes kohas üheksa katet.»

Üheksa katet! Täpselt nagu Novgorodis väljakaevamistel Artsihhovski juures. Imelik, et seda teed ei kasutata enam.

Kui palju kurgaane ka kirja ei pandud, alati seisid need maanteede või koguni teeristide ääres. Aastasadu ei muuda maanteed oma suunda. Ja siin äkki ei kasutatud maanteed enam, pealegi nii head maanteed.

Mitmes kohas õnnestus tõesti leida maantee, mis kulges järvede vahel palkkattel.

Sai selgeks Vološovo positsioon: siit algas lohistustee veesõidukitele, mis tulid Pljussa jõgikonnast mööda Verduga jõge, ning lõppes sõidukitele, mis tulid Luuga jõgikonnast Saba jõe kaudu.

Lohistusteed kontrollis muistne Sjabero klooster, mille kivivundament on tänini hästi säilinud. Kloostrid olid tugevad kantsid.

Kuid Verduga jõge pole enam olemas. Tema säng pais-

tab veel selgesti, ent ilmatu suurt, ligi kahekümne kilomeetri pikkust turbamassiivi kuivendatakse nüüd. Kaevati magistraalkraav Pljussasse ja laialdane väikekanalite võrk. Ka Verduga järv elab oma viimaseid eluaastaid: järvest juhitakse kanali kaudu vesi Luuga vesikonda, Sabitsa jõkke.

Kümneid kilomeetreid soomaad muudetakse turbaks ja seejärel viljakaks põllumaaks.

Ja mida säilitab rahva mälu?

On tore, kui õnnestub külast leida kaks-kolm vanataati. Tõsi küll, nendele peab oskama läheneda.

Kord laskus helikopter Vološnja külasse Želtša jõe ääres. Maandumisel paiskas ta mootori võimsa õhujoaga segi heinasao ning ajas rahulikult söövale karjale surmahirmu peale.

Kabiinist tuli välja Tanja Tjulina ja pöördus kokkujooksnud inimeste poole aega kaotamata range küsimusega:

«Noh, näidake, kus teil oli siin muiste lohistustee.»

Segadusse sattunud külainimesed kinnitasid jumalakeeli, et mingit lohistusteed pole neil olnud ja et ka praegu ei tee neil keegi sellega tegemist.

Tuleb taadi kõrvale istuda, teha juttu ilmast ja viljasaagi väljavaadetest. Rääkida talle enesest ja reisi eesmärgist, juhtida siis kõnelus ajaloolisele teemale ja tingimata rääkida ise midagi huvitavat. Siis tuleb ka taadile, kes vahepeal on jõudnud mõtteid koguda, meelde, mida vanal hallil ajal «vanaätid pajatanud».

Ja jutukera hakkab aegamisi veerema... Kõik kuuldu tuleb kindlalt mällu vajutada, siinsamas üles kirjutada aga ei tohi midagi. Paberit ja pliiatsit nähes jääb taat vait — «äkki tuleb veel mingi pahandus» —, või muutub tema elav, kujundirikas keel kuidagi võõraks, sellesse sigineb rohkesti uusi, raamatu- ja kantseleiväljendeid, mida ta rajoonikeskuse oraatoritelt on kuulnud. Taadi sõnade üleskirjutamine erutab teda, teeb ta rahutuks, juhib tähelepanu kõrvale.

Aga nad teavad nii mõndagi...

Meenub ühe vanaäti jutt Kironova Gorkas sellesama Verduga jõe ääres.

«Tõsi jah, Aleksander liikus küll mööda meie jõge. Kuid ta läks enamjagu mööda Kureikat, minge parem sinna. Meie ise sõitsime ka veel hiljaaegu, nii kaks-kolmsada aastat tagasi, kellel tarvis oli Novgorodi minna, Kureika, Sitnja ja Šeloni jõe kaudu Ilmeni järvele, sealt aga on Novgorod juba käeulatuses.»

«Meie» — need ei olnud muidugi tema ja tema naabrid, kes umbes kakssada aastat tagasi sinna reisisid, vaid tema küla rahvas. Küsimusele, kust ta on kuulnud Aleksandrist, vastas ätt:

«Meile pajatasid meie vanaisad, nendele jälle nende vanaisad.»

Ja tõepoolest, peeru- ning kirjaoskamatuse ajastul kuulati pikkadel talveõhtutel, kõrvad kikkis, vanataatide jutustusi. Neid kuulati korduvalt, ega neid olnudki eriti palju, nad jäid meelde ja anti edasi lastelastele.

Nüüd on kultuuritase kõrge. Üldine kirjaoskus. Ajalehed, raamatud, raadio, kino. Elu on põnev, huviderohke, sisukas. Taatide rahvapärimusi enam ei kuulata: need on nii kauged, kaasajale võõrad...

Ja taatide jutustused on koos nendega välja suremas. Kui lähimate aastate jooksul ei koguta ajaloolist folkloori, ei kirjutata üles «muistse põlve pärimusi», siis lähevad väärtuslikud andmed, faktid, sündmuste ja nähtuste seletused tulevastele uurijatele alatiseks kaduma.

Tõsi küll, kui mitte muistendid, siis üksikud sõnad elavad veel kindlalt rahva mälus. Need on kohanimed. Vahel võib nende põhjal teada saada, kes on antud paigas elanud, millega tegelnud.

Mõnikord ei oska kohanimesid koguvad inimesed neid tõlgitseda. Kuid toponüümia kaasabil võivad nad koos teiste leidudega valgust heita kauge mineviku sündmustele, mida senini ei tuntud.

Me kasutame iga päev mitmesuguseid kohanimesid, mille tähendus on meile tume. Vahel pärinevad need vanadest keeltest, mis on nüüd juba kadunud ja meile tundmatud.

Kui palju seletusi on välja mõeldud jõe ja sellest tuletatud linnanimele «Moskva»! Kuid mida rohkem igasuguseid tõlgitsusi, seda väiksem õige seletuse tõenäosuse protsent...

Ja ikkagi on tarvis koguda kohanimesid. Tuleb paberile panna sõna täpne hääldus ja tingimata ära märkida rõhk. Kuigi õigekirja huvides tekib tahtmine mõnda sõna «kohendada», ei tohi seda teha.

Kuuldes näiteks kohanime Pskov, kirjuta nii, nagu see kõlab: BSKOF ja mitte Pskov!

Säärastele lihtsatele sõnadele nagu Vološovo ja Perevoloka, Bolšoi Volotšok ja Vološnja[1] leiab kergesti ise seletuse, vahel aga tuleb sõnastikud appi võtta. Ja kui see ka ei aita, las siis teadlased klaarivad.

Matkal juhtus niisugune lugu.

Uuriti veelahet Pljussa lisajõe Gorodonka ning Luugaga ühenduses oleva järvesüsteemi Vrevo—Tšeremenetskoje vahel. Jõgede geograafiline asend oli lohistusteeks soodne. Suur arv kurgaanide rühmi tunnistas, et see maanurk oli kauges minevikus asustatud. Kaks muistset linnust veelahkme vastasnõlvadel, Gorodetsi ja Gorodištše külas, olid vanaaegsed kindlustatud punktid, mis kontrollisid veeteed.

Ja siis avastati veelahkmel Kreni küla. Erinevalt jalgsi matkamisest saab süstaretkele kaasa võtta raskeid, kuid vajalikke asju. Ja noortel uurijatel oligi kaasas mitu kilogrammi kaaluv neljaköiteline V. Dali sõnastik.

«Крени — saan, regi, kelk.»

See ei ütelnud mitte midagi. Taheti juba sõnastikku kinni lüüa, kui keegi üle õla nõudis:

«Aga крень, mis on крень?»

Loeti:

«Крень — jalas.»

Noh selge: крени — saan ja крень — saanijalas. Kuid veel edasi:

«Крень, põhjaalal, — kaitsekiil ehk aluspalk, mis lüüakse veesõiduki alla selle lohistamiseks üle jääpankade ja -rüsi.»

See sobis! Võimalik, et novgorodlased-reisijad olid selle sõna põhjapoolsetelt aladelt kaasa toonud ja pannud nimeks külale, mille elanikud neid lohistamisel abistasid: lõid novgorodlaste veesõidukitele kaitsekiilud alla.

---

[1] Kõik tuletatud sõnast «волок».

Uurisime kiiresti ümbruse läbi. Krenist idas, järvesüsteemi pool, kasvas nõlvakul lehtpuumets. Metsasihil kulges tee läänest itta. Keskpäevane päike ei küta seda kunagi soojaks. Rühm matkas põuasel suvel, kõikjal oli liiva ja tolmu, metsasihil aga märg savi, pori. Kui novgorodlaste kergete lotjade alla löödi kaitsekiilud, siis võidi isegi maad niisutamata neid kergesti edasi lohistada. Pealegi palju kiiremini kui veerikutel.

Teatasime oma leiust Karajevile ja varsti tuli vastus: «Mis Krenisse puutub, siis olen teie teatest vaimustatud. See ei ole üksnes võimaliku lohistustee kaudne kinnitus, vaid seletab ka, mismoodi novgorodlased oma sõidukeid lohistasid. Senini arvati, et seda tehti veerikutel. Teie leid on küll väike, kuid sellegipoolest avastus.»

Lohistusteed pole enam ammugi olemas. Kaitsekiilusid ei kasutata. Küla elanikud ei tunne isegi sõna «крень», ei saa selle tähendusest aru.

Habras sõna aga on sajandeid edasi elanud ja kõlab külanimes.

Mööda turbamaad oli väga raske liikuda. Kraavid polnud veel valmis: paiguti kasutati Verduga jõesängi, paiguti tassiti süstasid mööda kraavide püdelat turvast ja vahel ka oma turjal.

Enamasti veeti paate köiega. «Burlakid» aga võisid käia ainult mullavallidel piki kraave — ainukesel kuival kohal.

Kui sellele lisada põleva turba suits, siis on selge, et sooränn ak pole «meelakkumine».

Igalt poolt on võimalik midagi leida. Stai külas sai rühm teateid Mostištše looduslikust piirimärgist.

Rahvasuu pajatab, et Aleksander Nevski käskinud siia ehitada tammepuust silla vägede toimetamiseks üle Verduga jõe ning tapelnud parempoolsel kaldal vaenlasega. Seda kinnitavad ka kroonikad — sõjaretkele asudes käskinud vürstid: «Kutsuge malev kokku, ehitage sillad.»

Tammed neis paigus enam ei kasva, kuid drenaažikraavidest leitakse päratu suuri kunagi jõepõhja vajunud tammepalke.

Seal, kus külainimeste tunnistuse kohaselt lahingut

peeti, on kaks suurt kurgaani. Üks on osaliselt lahti kaevatud.

Kaevas kohalik õpetaja. Leidis mõõga ja «teravkaarega raudkübara» — võimalik, et vene kiivri. Neid leide säilitati koolis, kuid sakslaste aegu põletati kool maha, asjad aga läksid kaotsi.

Sild oli siin nähtavasti kiiruga, üheks korraks ehitatud sõjaväe tarvis. Seetõttu polnud aega kõrget ja keerulist silda teha. Lihtsam ja madalam aga takistas laevaliiklust jõel. Laevatatavale jõele niisuguse silla ehitamise fakt oli nähtavasti nii erakordne, et see püsis rahva mälus seitsme sajandi jooksul, ja kohta, kus sild oli kunagi olnud, nimetatakse tänini Mostištšeks.

Sõna «мостище» ei tähenda päratu suurt silda, nii nagu sõna «пожарище» ei kõnele suurest tulekahjust, vaid ainult kohast, kus tulekahju on aset leidnud.

Nii kinnitab sõna «мостище» kaudselt seda, et Verduga oli muiste laevatatav.

On huvitav kirja panna leide, koguda rahvapärimusi, avastada kohanimesid, mis valgustavad ajalugu. Veel huvitavam on fakte kõrvutades järeldusi teha. Lõkketule ääres mõtteid mõlgutada, ägedas sõnasõjas puruks lüüa mõned varaküpsenud teooriad, otsida uusi seletusi. Tõde sünnib vaidluses, kummatigi... kõike ei oska ette näha.

«Kas te proovisite otsida silla jäänuseid?» küsis pärast matka Karajev.

«Ei, ei proovinud.»

«Miks?»

Kes seda teab, miks! Nii palju oli neid küsimusi «miks», ja see oli kahe silma vahele jäänud.

«Aga kas te vähemalt võtsite seal nähtud tammepalkidest ristlõikeid?»

Ka see oli tegemata jäänud, ehkki seda olnuks lihtne teha. Veealused palgid olid tihti risti-põigiti süstadel ees, need saeti raamsaega katki. Kuid milleks võtta palkidest näidiseid?...

Radioaktiivse süsiniku meetodi abil võinuksid teadlased kindlaks määrata, kui kaua puu on vees lamanud. Noored

matkajad oleksid ka ise saanud puude kasvuaega kindlaks määrata, pealegi võrdlemisi täpselt.

On olemas nn. dendrokronoloogiline meetod. Enne selle mõiste piiritlemist jutustame ühest väga huvitavast leiust, millel justkui poleks midagi ühist uuritava ajastuga.

Želtša jõe alamjooksu piirkonnas leidub mitmeid järvi. Dolgoje ja Velino järve vahelises kitsas läbivoolus on säilinud muistse Pokrovi kloostri varemed.

Vanal kloostrikalmistul köitis matkarühma tähelepanu veidra välimusega kabel. Selle kaheviilulise katuse kohal kõrgus väga jämedast ümarpalgist trumm[1], mida kroonis ümmargune sindlikatus kupliga.

Selgus, et kabelis seisab hiiglamänd, mille latv on ära saetud, ja et männi ülaosa kujutabki enesest kabeli kohal olevat trummi. Männisse õõnestatud avaras orvas asetsesid ikoonid ja ikoonilambike.

Vanaätid rääkisid, et selle orva teinud männisse 1470. aastal erakmunk Illarion. Seal olnud tema palvepaik. Varsti ehitatud samale kohale klooster, mille eestseisjaks Illarion saanud.

Mainitud legendile leidis matkagrupp kinnitust 1687. aastal ehitatud naaberkirikust. Ühel ikoonil seisid daatumid:

1470. aasta — rajati klooster.

1476. aasta 28. märts — suri Illarion.

1764. aasta — likvideeriti klooster.

Ja hiljem, olles juba matkalt naasnud, lugesid grupi liikmed raamatust:

«Ozerski mungakloostri Želtša jõe ääres rajas auväärse Pihkva Jefrosini õpilane auväärne Illarion, kes suri 28. märtsil 1476.»[2]

Kabelis leidus ka kaks ikooni, mis kujutasid Illarioni muistse puuseinte ja -tornidega kloostri taustal. Üks neljal postil seisev torn oli väga kõrge.

Kindlus-klooster kontrollis veeteed kitsas läbivoolus

---

[1] Trumm — kirikuhoone osa, mis kannab kuplit.

[2] «Rossia», Semjonov-Tjan-Šanski toimetusel, 3. kd., lk. 314.

kahe järve vahel. Torni vajati selleks, et juba kaugelt näha järvedel liikuvaid sõidukeid.

Need vanaaegsed ikoonid võimaldasid tutvuda aegade jooksul hävinud puuehitustega, XV sajandi arhitektuuri mälestusmärgiga.

Ent ilmnes, et kõige tähtsam oli... Ja siin me tuleme tagasi dendrokronoloogia juurde.

Eksisteeris dateeritud puu, antud juhul mänd, millesse oli õõnestatud orv ja mis seetõttu lakkas 1470. aastal kasvamast.

Mänd oli tohutu jäme ja vähemasti 250—300 aastat vana. Puu vanust oli üpris kerge ära lugeda aastaringidelt orvas või ülemises ristlõikes. Viimane, välisring pärines 1470. aastast.

Selgub, et kui täpselt ära mõõta iga aastaringi paksus või need ringid pildistada ning tugevasti suurendada, siis võib nende erineva paksuse järgi koostada ilmastiku kalendri, alates männi kasvu algusest ja lõpetades 1470. aastaga. Põua-aastatel on puidu juurdekasv väiksem, soodsatel kasvuaastatel aga suurem.

Kui dateeritud männi aastaringe oleks võrreldud nende tamme-ristlõigetega, mida grupp ei taibanud kaasa tuua, oleks võinud täpselt dateerida ka need puud.

See kõik on väga huvitav, seepärast maksaks seal veel kord ära käia.

Hilisõhtu. Väike kuiv maalapike Verduga turbarabas. Siin oli raske leida ohutut lõkkepaika: turvas võib kergesti põlema minna.

Kuskil läheduses hõõgus maa-alune tulekahju: udusegune suits laotus maha. Tulekahjukollet oli raske kindlaks teha.

«Elame nagu tulemäel!»

Maapind aga oli külm ja ka matkajatel hakkas külm. Udu tihenes.

Kuivenduskraavi vallilt leiti liiva, sellest tehti lõkkease. Kiiremini õhtust süüa ja siis magada, magada... See tundus nüüd kõige tähtsamana pärast ränka päeva, kus süstasid ja kogu laadungit tuli oma turjal tassida.

Ent puhkamisest ei tulnud midagi välja.

Köögitoimkonda kuulunud Dima komistas ja kukkus koos pangetäie kuuma kohviga maha. Ta kõrvetas endal tublisti ära rinna ja kõhu. Kindlasti tundis ta põrguvalu, kuid ta käitus väga mehiselt. Juba esimesel sidumisel tarvitati ära kogu sidemete tagavara. Tambiti pulbriks kõik streptotsiiditabletid, et seda puistata kohtadele, kust nahk maha koorunud. Teda sunniti hästi palju kodeiini alla neelama, see oli ainuke narkootikum esmaabipakikeses. Dima topiti magamiskotti.

Kodeiin ja väsimus tegid oma töö. Valust hoolimata uinus poiss otsekohe ja magas hommikuni.

Hommikul väljasaadetud luuresalk tegi kindlaks, et mõne kilomeetri kaugusel on Stai küla ja veel kaugemal Zapolje, kus leidub medpunkt. Sealt anti sidemeid ja Višnevski salvi ning soovitati haige nende juurde tuua edasisaatmiseks rajoonikeskuse Ljadõ haiglasse.

Magamiskotis lebav Dima asetati süsta. Süstad liikusid piki vähese veega kitsast kraavi, kuid varsti sigines ette tõkketamm. Selle taga oli kraav kuiv ja veel kaugemal töötasid ekskavaatorid. Tuli meelde Verduga vana, mahajäetud jõesäng. Ettevaatlikult kanti süsta õlgadel edasi.

Ka ilma kandamita on rabamaastikul sant liikuda: hüppad künkalt künkale, ja kui arvestad valesti, vajud põlvist saadik sisse. Nüüd aga, kus Dima igas ebatasasemas kohas oigas, oli see äärmiselt raske.

Lõpuks ometi Verduga, kuid mis jõgi see ka on! Lodukaldad, jõgi ise taimeräga täis, laius paiguti alla meetri ja arvutu hulk taranguid.

Tarangud — need on põiki jõesängi rammitud vaiad, mille ümber pajuvitsad põimitud nagu taral. Neid kasutati kala röövpüügiks. Nüüd olid need maha jäetud, kuid paljud vaiad võtsid juured alla ning läksid kasvama, ja kõiki neid rajatisi lammutada selleks, et süstad läbi pääseksid, oli väga vaevarikas.

Iga kilomeeter nõudis palju aega ja keharammu. Matkasalk liikus edasi, ehmatades üles partide pesakondi.

Hilisõhtul jõuti viimaks Staisse.

Mitmes majas süttis tuli. Sellal kui käidi põllult hobust

püüdmas, tõid kolhoosinaised vankrile värsket pehmet heina.

Öö kulus sõites, liiguti edasi üpris aeglaselt. Hommikul pidi Dima medpunktist autoga Ljadõsse viidama. See asetses Pljussa jõe ääres. Matkagrupp lootis mõne päeva pärast sinna jõuda, ja kui Dima on siis juba pisut paranenud, saab ta gruppi tagasi tulla.

Noored tahtsid küüdi eest maksta, ent brigadir solvus: «Oleksite hobuse lõbusõiduks võtnud, oleksite ka maksnud. Teie aga võtsite haige edasitoimetamiseks, mis maksmisest saab siis juttu olla.»

Ja jälle venisid süstad läbi turbaraba. Nüüd oli see magistraalkanal, kuid kõlavast nimest hoolimata leidus selles üpris kasinalt vett. Alalõpmata tõkestasid edasipääsu vettinud tammepalgid. Need tuli katki saagida. Jalgealune oli tüma, porine.

«Vesi! Vesi!»

Nõnda karjus vist kauaoodatud «Maa! Maa!» madrus karavelli «Santa Maria» marssraal.

Veel raasuke pingutamist, ja süstad libisesid ehtsal jõel, ehtsa vaba veega, ehtsate kuivade kallastega, millel kasvas männimets. Imeilus liivane rand, siin polnud isegi inimjälgi näha.

Pljussa. Noored nimetasid ta kuurordijõeks, mitte suvitajate rohkuse pärast, vaid arvestades jõe ilu, läbipaistvust, süsti pärivett kandvat voolu ja tõkete puudumist.

Liikumine Pljussal oli teenitud puhkuseks pärast kõiki vintsutusi Sabal ja Verdugal.

Pesti maha turvas ja pori. Oleks pidanud telgid üles panema ja puhkama, kuid majandusjuhataja Volodja nõudmisel liiguti edasi: polnud leiba.

Jõuti Igomeli külasse, kuid pood oli kinni, müüja oli sõitnud Ljadõsse kauba järele.

Juhuslik auto viis kaks poissi naaberkülasse, kus oli pagaritöötuba. Kui nad täis kottidega matkagrupi juurde tagasi jõudsid, tehti Igomeli pood lahti ja hakati leiba müüma.

Mis parata, juhtub...

Õpilased tahtsid võimalikult kiiremini Ljadõsse jõuda, et teada saada, kuidas Dimaga lood on, kuid nad kuulsid

taatidelt Dvoretsi külast ja mingisugustest vallidest seal lähedal.

Lootes leida linnust, mindi seda otsima. Dvoretsi küla asetses kuue kilomeetri kaugusel jõest ja kindlustus veel paar kilomeetrit edasi.

Vall oli väga suur, üle kahe kilomeetri pikk, paiguti üheksa meetrit kõrge, kulges ida-lääne suunas, Pljussa jõega paralleelselt, ning selle otsad ulatusid sohu, kust vaevalt läbi pääses. Vall lõikas läbi terve maakitsuse, ainult ühes kohas leidus läbikaevatud koht — värav.

Nähtavasti oli vall tehtud selleks, et tõkestada ja kontrollida ligipääsuteid Pljussale, tähtsale veetuiksoonele.

Kuid selle kindlakstegemine jäägu ajaloolaste ülesandeks, nüüd aga seisis grupil ees üksikasjalik topograafiline kaardistamine, valli ristlõigete mõõtmine ja kirjeldamine. Siinsamas pandi kirja kaks suurt kalmistut. Ühes neist leiti üle kahesaja kivikalme. Siin oli nähtavasti suur asula olnud.

Terve päev nähti kurja vaeva, ent edasiliikumine veeteed pidi Ljadõ poole oli vaevalt märgatav.

Ka järgmisel päeval ei jõutud Ljadõsse välja, kuid maakuulajad lippasid sinna ja nägid Dimat — ta oli paranemas.

Lõpuks — Ljadõ. Kuid oli pühapäev, arsti polnud, tema loata Dimat välja ei lastud.

Ljadõ on rajoonikeskus. Maantee. Suur sild üle Pljussa. Postkontor. Kirju Moskvast ja Samolvast — ekspeditsiooni staabist. Seal oodati matkagruppi.

Ent ees seisis veel palju matkakilomeetreid. Lohistustee. Nähtavasti tuleb Ljuta jõel ja Želtša ülemjooksul end tublisti pingutada. Arheoloogiline uurimistöö. Praegu aga pealesunnitud tegevusetus: puudusid taadid, muistendid ja ajaloolised mälestusmärgid.

Tõsi küll, jutustati hiiglasuure luukere leidmisest: pealuud tulnud traktoriga vedada, kuid lugu oli ebausutav, ja mis peaasi — kõigest sellest polnud midagi säilinud.

Hommik. Arst keeldus kategooriliselt haiget välja kirjutamast:

«Oodake veel neli-viis päeva, siis ehk kirjutan ta välja.»

Rühma liikmed vandusid, et loovad Dimale süstas sanatooriumitingimused, kuid arst ei andnud järele.

Lõpuks leiti väljapääs: Dima kirjutatakse viie päeva pärast välja ja ta sõidab bussiga rajoonikeskusse Jammi Želtša jõe ääres. Seal asub ta kolhoosnikute võõrastemajja elama ja ootab matkagruppi järele.

Liigutav hüvastijätt. Dimat varustati konservide ja rahaga. Teaduste Akadeemia nimel saadeti Jammi kolhoosnikute võõrastemajale range korraldus ekspeditsiooni liige vastu võtta, ning asuti taas teele.

Ilus häärber mäe peal. Park laskub jõe äärde. Ja kui huvitav nimi on mõisal — Log. Maja on üle saja aasta vana. Kummalise kujuga vanaaegne tiibklaver, gravüürid seintel, dagerrotüüpiad, möödunud sajandi mööbel.

Maja kuulus kirjanik Jamštšikova-Altajevale. Nüüd elab selles tema tütar Ljudmila Andrejevna.

Vahest kipub igavus kallale niisuguses kolkas, kaugel linnast, kaugel raudteest? Selgus, et ei kipu. Ljudmila Andrejevna lõpetab ema poolelijäänud töid; ta on vaimustatud oma kodukandist: tunneb hästi ja armastab oma rajooni ajaloolisi ja arheoloogilisi mälestusmärke. Oma leidudest on ta korduvalt kirjutanud Moskvasse ja Leningradi, paludes saata uurijaid, kuid teadlased on tegelnud teiste probleemidega, nad pole mahti saanud Logi tulla.

Teadagi oli Log noortele uurijatele suureks avastuseks. Otsekohe, kui esimene tutvus tehtud, viis Ljudmila Andrejevna koos oma sõbratari Olga Konstantinovna Gorinevskajaga õpilased Pupkini mäele, hoolimata äikesest ja paduvihmast.

Tõenäoliselt oli see muistne paganausu palvepaik. Maastiku üle valitseva mäe harjal oli seitse paksu okastekihi alla mattunud ja sammaldunud kiviastet, iga aste ligi kaks meetrit. Ülal rohmakalt tahutud kivide lasu. Selle all mingi kelder või koobas. Pikk latt vajus kivide vahelt kitsasse prakku mitme meetri sügavusele.

All, mäejalamil, asetses suur kalmistu kivikalmetega. Logi lähikonnas leidus ühtekokku neli vanaaegset kalmistut, mis viitab selle paikkonna tihedale asustatusele ennemuiste.

Kõige eriskummalisem kalmistu oli Lossitsõ küla juures. See algas mitmekümne kurgaaniga, seejärel tulid kivikalmed ja lõpuks kaasaegne surnuaed. Sinna maetakse juba ligi tuhat aastat. Lai läbisõidukoht, ühtlasi karjatanum, on samuti haudade all. Mitmes kohas, kust on liiva võetud, paistavad tuhakihid, põletusmatuste jäljed. Kaasaegse kalmistuosa piirdeaed on laotud suurtest raudkividest. Võib arvata, et need on võetud kivikalmetest.

Logist allpool suubub Pljussasse Ljuta jõgi — äärmiselt kiirevooluline, ligi kümme meetrit lai ja harukordselt ühtlase sügavusega, igal pool kakskümmend—kolmkümmend sentimeetrit.

Vastuvoolu sõuda oli võimatu. Köiega vedades sai üpris vaevaliselt edasi liikuda, sest kaldad olid tihedalt pajuvõssa kasvanud, veorada puudus ja jõepõhja kattis õõtsliiv.

Pärast seda kui paari esimese kilomeetriga oli kurja vaeva nähtud, leiti väljapääs: süstad köideti kokku. Üks burlakk kahlas põlvini vees keset jõge. Vahetus oli iga kümne minuti tagant. Teised kõndisid piki kallast ja materdasid rästikuid.

Ljuta voolab laias jõelammis ja, nagu ütles Aleksandr Sergejevitš, meandreerib tugevasti, teise sõnaga — lookleb. Põliskaldad on taandunud mitme kilomeetri kaugusele jõesängist.

Heinaniitjate ja -riisujate heledate riiete eredad laigud kirendasid niitude roheluses. Heinatöö mürast põgenema ehmatatud rästikud roomasid jõe poole. Matkajad liikusid kaldal hanereas, esimestel olid kummikud jalas.

Esimene rästik püüti kinni juba Pljussa ääres ja seda veeti mitu päeva kaasas. Kui nähti, et rästikuid on külluses ja pole mõtet neid koguda, hakati neid maha lööma. Esimesel rästikul aga lasti rahus ära minna. Hakkas teisest kuidagi kahju: oldi temaga harjunud, ta kuulus justkui oma perre.

Ent rästikud, keda heinaniitjad olid vihale ajanud, muutusid agressiivseteks. Harukordselt terase kuulmisega Mark Aleksandrovitš märkas kahel korral rästikut, kes hiilis Aleksandr Sergejevitši ja Volodja-Väikese poole, ning hoidis ära kallaletungi.

Ja ikkagi salvas üks rästik Aleksandr Sergejevitši jalga, kuid mürk jäi nähtavasti presentpükstesse pidama, veri pigistati haavakesest välja, pealegi on rästikud juulikuus vähem mürgised. Kõige ohtlikum on ussihammustus maikuus.

Liikudes säärasel «lustlikul» moel edasi, käidi ühe päevaga ära ligi kakskümmend kilomeetrit ja pandi kirja veel kaks kalmistut. Tähendab, siin olid samuti inimesed elanud.

Järgmisel päeval jõudis matkagrupp Zapolje külasse. Kuskil läheduses voolas Žeľtša jõgi mööda ja selle ääres asetses Vološnja küla. Veelahkmel paiknes Strekovo küla. Dali sõnastiku kohaselt tähendab «стрекаться» «kohtuma», «kokku puutuma». Kas see ei rääkinud kohtumisest lohistusteel? Kõik tuli välja uurida. Mindi luurele.

Esimene, mis kaldal silma torkas, oli üksik kurgaan. Seejärel tuli neid hulganisti. Edasi olid kivikalmetest ja kurgaanidest koosnevad kalmistud. Studjonõi oja ja Strekovo küla juures paiknevate kurgaanide välimus oli üpris ebatavaline: need olid pikad, üks isegi T-kujuline, ümarate kuhjatistega otstel. See kõneles vennaskalmistute olemasolust ja ka nende paikkondade püsivast asustatusest juba ennemuiste.

Jäädi jõekaldale laagrisse.

Veelahet Ljuta ja Žeľtša jõe vahel läbib kuue kilomeetri pikkune, osalt soostunud madalik. Mõlemal pool seda asetsevad ridamisi külad, kummalgi pool kolm. Selles piirkonnas on vähe külasid. Tugevasti lõhestatud maastik ei sobi hästi maaharimiseks. Suured metsamassiivid. Mõnda kaardil märgitud punkti ei eksisteerinud üldse. Need olid kas mahajäetud talud või sakslaste poolt purustatud ja taastamata jäänud külad. Oletatava lohistustee piirkond aga oli nüüdki veel tihedalt asustatud.

Miks siis Strekovo ja Vološnja ei asetse selle trassi ääres, vaid pisut rohkem läänes?

Vastuse sellele järjekordsele küsimusele «miks» pidi andma väljasaadetud luurerühm. See läks päeval välja ega tulnud ööseks tagasi. Hilisõhtul oli vihm ta heinasao alla ajanud, hommikul aga otsustati pärast lühikest nõupidamist edasi liikuda. Ja kuidas võiski laagrisse tagasi minna, kui matkatee pakkus nii palju huvitavat?

Strekovo juures asetseva suure kurgaanide kalmistu nimeks pole ei rohkem ega vähem kui Pesji Mogilõ[1]. Vahest maeti siia penirüütleid, orduvendi, kes Novgorodi poole tungides leidsid tihti sellel võõral maal surma?

Uuriti läbi ka teine lohistustee variant: Vološnja—Strekovo—Zapolje. See on kuiv, kõrge, võrdlemisi tasane tee. Jõuti järeldusele, et väikesi sõidukeid lohistati mööda lühimat teed, läbi tihedalt asustatud paikkonna Zapoljest Juhnovosse, suuremaid sõidukeid, mille lohistamiseks vajati veerikuid, aga mööda kuiva teed Strekovo kaudu Vološnjasse — jõgi oli seal veerikkam.

Lohistusteede uurimist segasid ka looduslikud «takistused» — mustikate ja sinikate tihnikud ning maasikateküllus. Ja vaarikad hakkasid samuti valmima. Kõik see röövis tohutult palju aega, ning kõige selle tõttu tuli osa rühmast, kes oli veelahet uurima läinud, laagrisse tagasi alles järgmise päeva õhtul, sellele retkele kulus tal ligi kolmkümmend tundi. Luurerühma teine osa, kes oli kalmete registreerimiseks Strekovosse ööbima jäänud, tuli tagasi alles järgmisel hommikul ja päevikusse ilmus niisugune sissekanne:

«Hakkas hirmsasti sadama, kuid õnneks saime silla alla varjule. Seal polnud vihm nii tugev, kuid väga must ja me tulime sealt välja kirjeldamatult räpastena.»

Nüüd, kus Luuga ühendus Pljussa ja Želtša jõgikonnaga oli selgitatud, võis matkagrupp oma peamise ülesande täidetuks pidada. Tuli kiirustada Jammi Dima järele ja Samolvasse — ekspeditsiooni staapi.

Kuid kõigepealt lohistustee Želtšasse. Otsustati minna lühimat teed kaudu Juhnovosse. Süstad võeti koost lahti.

---

[1] «Песьи могилы» — «penikalmud».

Kolhoosi esimees Muzoveri külas andis asjade edasitoimetamiseks veoauto.

Matkagrupp oli igasuguseid jõgesid näinud. Suuri ja üsna pisukesi, nagu Sjaberka. See aga polnud üldse jõe moodi. Oja mis oja.

«Vološnjast alates on ta suurem, siin aga ei pääse te läbi,» ütles autojuht.

Mööda parempoolset kallast oli Vološnjasse isegi jalgsi raske pääseda, autost ei maksnud rääkidagi. Põigiti ees laius toosama soostunud madalik, mida mööda arvatavasti kulges lohistustee. Vasakule kaldale viis sild, lai, kuid nii puruvana, et autot ei suutnud see kuidagi kanda ja autoteed sealpool jõge ka polnud.

Asjad laaditi maha ja viidi vasakpoolsele kaldale üle pehkinud silla — isegi kandamiga inimesele pidas ta vaevu vastu. Kaks poissi läks Vološnjasse hobust otsima.

Külani jäi umbes kaheksa kilomeetrit. Tee muutus varsti jalgrajaks, ja kadus siis hoopis ära. Nõlvakud, järsud tõusud. Soostunud madalikud, padrikud ja tuulemurd kõrgendikel. Raske oli külasse minna, ent veelgi raskem vankriga tagasi tulla.

Kui aga kogu kraam oli peale laaditud, muutus olukord päris hulluks. Ühes lohus vajus hobune kõhust saadik sisse. Ta rakendati kähku lahti ja sikutati välja. Vankrit tirisid kõik, Oleg aga asendas tungrauda. Talle pandi alla kolm jämedat latti, et ta sisse ei vajuks. Raskejõustiklased on matkal tõesti väga kasulikud!

Kartes avarii kordumist, otsustati ise vankrit vedada ja hobust käekõrval talutada. Õpilastel oli hobusest kahju ja alles vahetult enne Vološnjat asus hobune talle kuuluvale paigale aisade vahele.

Laagrisse jäädi külaservale. Jõgi oli süstasõiduks sobiv. Kitsas, kuid sügav. Väsimus murdis noored matkajad jalust maha. Süstade kokkupanemine jäeti homseks. Aga ootamatult tulid külanoored ekspeditsiooniga tutvust tegema. Tahes-tahtmata tuli külalisi vastu võtta, jutustada matkagrupi ülesannetest ja leidudest.

Żeltšat hakati hüüdma jõeks-kosmopoliidiks. Võib-olla on see tiitel pisut ebatäpne. Algul voolab ta aeglaselt kitsas, väga käärulises ja sügavas sängis soostunud kallaste

vahel. Põhi on mudane. Siin-seal pajuvõserik lüngi vee kohal. Käänakutel mahtusid pikad süstakered vaevalt jõesilmustest läbi.

Sealtmaalt aga, kus temasse vasakult suubub Jeglina, on ta justkui ümber vahetatud: ligi kolmekümne kilomeetri ulatuses kiirevooluline madalaveeline jõgi. Põhi liivane, kuid rohkesti rändrahne ja metsaräga vee all. Seda oli mitut sorti niihästi vettevajunud parvetuspalke kui ka lahtiuhutud puude jäänuseid. Taevast polnud näha. Pea kohal roheline paju- ja lepatunnel. Niisugusel jõel saab liikuda ainult voolukiirusel, süsta kividest ja puunottidest eemale tõugates.

Kohe pärast Belka jõe suubumist Želtšasse laienes viimane tublisti, muutus veerikkaks, vool aeglustus. Mingeid takistusi süstadel ees polnud. Kaldad olid kuivad, niitude ja metsatukkadega.

Jammi külast allpool algas ootamatult järvematk. Jõgi voolas läbi Užinskoje, Dolgoje ja Velino järve. Tumedate nõmmemetsadega kaldad jäid kaugele maha. Külasid nähti kallastel vähe. Vett palistas liivane, paiguti pilliroogu kasvanud rand.

Järvest väljunud Želtša hakkas ekslema soostunud madalikus, moodustades arvukalt koolde ja läbivoole. Kallastel leidus iga liiki sootaimede tihnikuid. Veeulukeid oli muinasjutuliselt palju. Kaldad olid tümad, paljudes kohtades ei sobinud need randumiseks, kuid mõnel pool leidus kõrgeid liivalaide ja männikuga neemikuid.

Edasi aga tuli Peipsi järve avar veteväli.

Mõne kilomeetri kaugusel Jammi külast peatuti suure kalmistu uurimiseks. Osa õpilasi jooksis külasse Dima kohta teateid hankima. Kolhoosnikute võõrastemajast teda ei leitud, seal öeldi, et nende juures ööbib juba mitu päeva keegi sõnaaher nooruk, päeval aga seisab ta alalõpmata sillal ja vahib jõge.

«Sõnaaher? See pole meie Dima moodi.»

Igaks juhuks joosti sillale. Tõsi, Dima!

Ta toodi laagrisse ja seal hakkas ta rääkima! Algul kuulati teda kogu kambaga. Hiljem, kui ära väsiti, asus igaüks oma töö juurde. Dima kõndis järgemööda igaühe kannul ja aina rääkis, rääkis...

Jammis oli postkontor kinni: pühapäev. Ülem sõitnud heinale ja võtnud võtmed kaasa. Kuid rahvas osutus siin, nagu igal pool grupi teekonnal, väga lahkeks ja vastutulelikuks. Üks postkontori töötajaist lippas heinamaale võtmete järele ning matkagrupp sai kätte kirjad ja telegrammi ekspeditsiooni staabist.

«Tervitan telegrafeerige millal jõuate Želtša alamjooksule Karajev.»

Kokkusaamine Želtša suudmes määrati kella kaheks päeval. Viimane teelõik. Peipsi järveni oli jäänud paar kilomeetrit. Äratus oli varajane.

Aruandematerjalid tehtud tööst olid korras. Vaadati veel kord läbi skeemid, märkmed, visandid, kirjeldused, päevikud. Tõmmati viimaseid jooni värvipliiatsitega.

Kogunes päris soliidne pakk dokumente. Nüüd, kus see kõik koos oli, ilmnes, et kuuajalise matka jooksul oli päris suur töö ära tehtud.

Noori täitis uhkustunne, kuid nad oleksid tahtnud veel midagi suurt, kangelaslikku korda saata. Kuid mida?

«Mis oleks, kui me kõik ennast täna seebiga peseksime?» tegi Dima ujedalt ettepaneku.

Nõnda tehtigi. Paraadvorm — helesinised maikad — oli juba eelmise päeva õhtul puhtaks pestud. Vanderselle ei tundnud enam äragi — kõik olid puhtad ja pidulikud.

Keskpäeval, kaks tundi enne kokkusaamist, peatuti ülalpool jõesuuet. Sellal kui lõunat keedeti, käisid noored sinikaid noppimas. Hakkas kostma mootorimürinat.

«Georgi Nikolajevitš ei taha vist, et me süstadel Peipsi järvele sõidaksime. Ikkagi ligemale neli tuhat ruutkilomeetrit. Nagu meri.»

«Huvitav, kelle ta meile vastu saadab?»

«Tõenäoliselt motoristi kaatriga.»

Lõpuks tuli käänaku tagant nähtavale suur valge veokaater. Kaatri ninas paistis valges kuues tüseda mehe kõrge kogu. Ruhvi katusel seisis keegi binokliga.

Mees kaatri ninas sarnanes kangesti Georgi Nikolajevitšiga, kuid miks kaater järsult kurssi muutis ja vastaskaldale suundus? Selge, ta manööverdab. Kaater tegi järsu

pöörde ja liikus täisnurga all süstade poole ning, hoolimata madalast veest, ronis oma lameda ninaga kaldaliivale välja.

Pärast puhkamist ja esialgset aruannet tehtud tööst laadis matkagrupp süstad kaatrile GK-201.

GK — noorte silmis polnud see lihtsalt veokaater, vaid «Georgi Karajev» — võttis kursi Pihkvale.

Oma töö lõpetanud ekspeditsioon lahkus kahel laeval Samolvast. Georgi Nikolajevitš kutsus noored ülemisele tekile, näitas neile suure lahingu paika ning jutustas ekspeditsiooni põhikoosseisu töö tulemustest ning Voroni kivi leidmisest.

Kaater peatus oma teekonnal Mehikoorma sadamas, et noored saaksid näha Eesti küla.

Oli imeilus päikesepaisteline päev. Pihkva järvel loksus loid laine. Kaatri pardal oli käsil süstade lahtivõtmine ja sissepakkimine.

«Hüvasti, vesi!»

Äkki tegi keegi ettevaatamatu liigutuse ja sandeki juures lebanud aer libises üle parda. Kahju. Hea aer oli, kuid järgmiseks matkaks tehakse uus.

Ent tüüriratta juures seisnud Tanja Tjulina oli aeru kadumist märganud. Kaater tegi pöörde... Matkajad ja kaatri meeskonna noored liikmed hüppasid vette. Aer ulatati otsekohe kaatrile, aga «päästjatega» oli lugu keerulisem. Veepinnalt sandekini oli vähemalt kaks meetrit, ujujad aga tuli ühekaupa veest välja õngitseda nööri otsas oleva ämbri abil, kusjuures keegi ei püüdnud esimesena laevalaele jõuda.

Mööda järve venis Talaba saarte poole kümmekond suurt lootsikut heinalaadungiga. Puhkides ja turtsudes vedas neid väike must kaater.

GK jõudis Velikaja[1] jõele. See on tõepoolest suur jõgi. Lai, veerikas. Kõrged, peaaegu püstloodis lubjakivikaldad.

[1] «Великая» — «suur».

Jõelt on säärasele kaldale ainult mõnes üksikus kohas võimalik pääseda.

Parempoolsel kaldal seisid ümmargused kivist tuulikud, mis meenutasid vahitorne. Vasakult poolt hakkas paistma Pihkva eelpost — Snetogorski klooster. Valged müürid. Tohutu kõrgel kaljul asetsev nurgatorn aga rippus nagu pääsukesepesa jõe kohal.

Edasi tuli Pihkva äärelinn, kus kõrgel vasakpoolsel kaldal paikneb kreml. Noored matkajad laevalael ei pööranud pilku muistselt linnalt. Müürid, tornid, kirikute valged kuubid ja eriskummalised kellatornid.

Sõitnud imposantse silla alt läbi, randus kaater linna vastas Zavelitšjes.

Ööseks seati end sisse kaatri trümmis, hommikul aga puhkes pikk sõnasõda: mida edasi teha?

Eluase oli olemas: elada võis kaatril. Kuid raha jätkus ainult raudteepiletiteks Moskvasse.

«Kuidas saab ära sõita, kui pole õieti ringigi vaadanud selles huvitavas linnas?»

«Kuid selleks kulub vähemalt kolm päeva.»

«Aga kui käiks ka Novgorodis ära?»

«Oleks tore. Kuid mismoodi?»

Ja siis tehti julge otsus: sõiduks jäänud raha kulutada toidule, aga kojusõit... eks pärast näe.

Pandi pakki kõik ülearused asjad, telgid, süstakotid õmmeldi kinni ja saadeti kõik kaubajaamast väikese kiirusega koju, Moskvasse. Siis aga vaadati kolm päeva linna.

Kolm päeva — seda on väga vähe ja ees ootas veel Novgorod.

Neljanda päeva varahommikul läks kergete seljakottidega matkajate ahelik maanteele.

Hääletati. Esimene auto viis grupi viis kilomeetrit edasi. Teine, kivilaadungiga, koguni kakskümmend.

Ja nii see jätkus. Järgmise päeva hommikuvines nähti säramas Sofia peakiriku kuldset kuplit.

Novgorod!

Laste turismijaam andis matkagrupile turismibaasis toa voodite ja koguni voodivarustusega. Volodja-Keskmine päris kohe järele, kui palju kõige selle eest maksta tuleb.

Selgus, et see on tasuta. Oleks pidanud rõõmustama, kuid majandusjuhataja süda ilmutas ka siin peremehetunnet:

«Me võime ka ilma voodipesuta magada ja eelistaksime saada selle asemel sularaha...»

Nüüd oli tarvis linnaga tutvust teha.

Novgorod elas tollal üle raskeid aegu: valmistus oma tuhandendat aastapäeva tähistama. Selleks ettenähtud raha püüdsid linnaisad igati ära kulutada. Muistsed majesteetlikud pühakojad piirati madalate raudtaradega.

Kremli müüride ees oleva vallikraavi otstesse ehitati tellistest tõkketammid ja Volhovist pumbati kraavi vett. See nägi väga kentsakas välja: vallikraavis kasvavad võimsad puud upitusid veest välja nagu kevadise tulvavee ajal.

Mälestussammastelt olid kõik memoriaaltahvlid maha võetud. Nähtavasti kavatseti need uute, pidulikumatega asendada.

Sõja ajal olid fašistid linna barbaarselt ära purustanud. Taastada õnnestus ainult nelikümmend elumaja, kõik ülejäänud tuli uuesti üles ehitada. Hilisemate ümbertegemistega inetuks muutunud vanad pühakojad said restaureerimisel tagasi seesuguse välimuse, mis neil oli XIV sajandil — Novgorodi õitseajal.

Tahtmatult võrreldi Novgorodi Pihkvaga.

Novgorodis oli kõik kuidagi sile, lakutud. Võib-olla liialt kaasaegne. Võimalik, et mõne aasta pärast, kui värske lubi ja värv tolmukorraga kattub ja taibatakse need uued madalad raudtarad ära koristada, pole liigne valevus silmadele enam nii valus.

Pihkvas upuvad puude rohelusse laiad prospektid avarate kõnniteedega ja lillerohkusega. Need tänavad näevad välja märksa kaasaegsematena kui Novgorodi vastsed tänavad. Vahest seob roheluseküllus Pihkva kaasaegseid tänavaid muistse ajaga, igal juhul jätab Pihkva tervikliikuma mulje. Ja Pihkva raudkividest laotud kindlustused on ilmekamad kui Novgorodi kantsi telliskivimüürid.

Ent nii Pihkva kui ka Novgorod on omapärased ja väga

huvitavad linnad. Kolm päeva ühe linna vaatlemiseks on vähe, väga vähe. Kuid oli tarvis mõtelda ka Moskvasse naasmisele.

Jätnud hüvasti lahke turismibaasiga, mindi läbi kremli, pikendades sellega mõnevõrra teed, einestati Fjodor Stratilati kiriku vastas «Na Rutšjus» — ühes Novgorodi pärlitest — ja siis õkva... RAI-sse.

Autoinspektsiooni noor alampolkovnik oli ilmselt nõutu, kui matkajad palusid, et neid pandaks mõnele Moskvasse sõitvale autole: inspektsioonil oli rikkalikke kogemusi ebaseaduslike reisijate mahavõtmise alal, aga et neid autole sokutada — sääraseid kogemusi tal veel polnud.

«Hüva, jalutage mõni kilomeeter edasi kontrollpunktini Moskva maanteel. Seal on vanemleitnant mootorrattal, ma helistan talle.»

Algul mõtlesid matkajad, et neist tahetakse lihtsalt lahti saada, kuid kontrollpunktis peatas valveinspektor veoauto, kirjutas noorte matkajate nimed teekonnalehele ja viieteistkümne tunni pärast oldigi Moskvas.

XII PEATÜKK

UUED MATKAD

Teadmishimuline lugeja saab siit nii mõndagi teada, kuid peamiselt muistsete veeteede arvu ja otstarbe

«... Kuid Aleksander Nevski liikus enamasti mööda Kureikat...»

See lause, mille vanataat Kironova Gorkast Verduga ääres oli poetanud, andis põhjust uuteks otsinguteks.

«Kureika. See pole muidugi Kureika, vaid Kureja. Kureika, Kureja lisajõgi, on üsna tilluke ja viib ainult Kureja ja Omuga jõe vahelisse sohu.

Kureika on deminutiiv Kurejast. Nimetavad ju inimesed Tretjakovi galeriid Tretjakovkaks, Dresdeni galeriid Dresdenkaks ja koguni Sixtuse madonnat Sikstinkaks.

Pljussa lisajõgi Kureja voolab oma ülemjooksul Šeloni lisajõe Sitnja ning Sitnja lisajõe Belka lähedalt mööda. Muide, ka Omuga tuleb läbi uurida, see möödub samuti Belka lähedalt.»

«Siis võiks Luugat kõrvale jättes lühimat teed kaudu Šelonist Pljussa jõkke jõuda.»

«Kas tõesti?»

«Tuleks järele proovida.»

Ekspeditsiooni töö oli justkui lõpule jõudnud: lahingupaik oli kindlaks määratud, Voroni kivi leitud. Milleks uus matk ette võtta? Aga tuli välja, et seda oli ikkagi tarvis.

Oli tarvis selget ettekujutust kogu Novgorodi—Pihkva-Venemaa olukorrast Jäälahingu ajal. Missugused olid tolleaegsed liiklusteed ja milleks neid kasutati, kuidas

sõjavägi edasi liikus ja mismoodi oli korraldatud piiriäärsete maade kaitse. Samuti oli vaja koguda teateid Aleksander Nevskist ja tema sõjaretkedest.

Suure lahingu paiga täpsustamisel — ekspeditsiooni otsese ülesande lahendamisel kerkis üles mitmesuguseid ajaloolasi ja arheolooge huvitavaid küsimusi. Nagu Karajev ütles, olid jäänud «lahtised otsad».

«Nende lahtiste otste sõlmimise usaldame jälle noortele matkajatele.»

Seekord asus Moskva 46. kooli matkagrupp otsima lahendust uue veetee probleemile.

Marsruut: Novgorod — Ilmeni järv — Šelon — Sitnja — Kureja — Pljussa — Ljuta — Želtša — Peipsi järv.

Nelisada kaksteist kilomeetrit süstadel, üle kolmandiku teekonnast vastuvoolu. Peale selle olid plaanis veel ligi kakssada kilomeetrit veelahkmeala, arheoloogilised objektid ja kaks lohistusteed.

Kas kaheksanda ja üheksanda klassi õpilased peavad vastu säärasele keerulisele, poolteise kuu pikkusele matkale? Aeg näitab.

Ja nüüd oli viiel süstal kaks Koljat, kolm Volodjat, Tanja, Aljona ja Niina. Juhendajad: ajalooõpetaja Jevgenija Vladimirovna Šolohhova ja jälle Aleksandr Sergejevitš.

Uus rühm tutvus Novgorodiga ja pani seejärel Volhovi jõe kaldal süstad kokku.

Võinuks juba teele asuda, kuid... tuli veel kultuuri heaks «vaeva näha». Kohalik filmioperaator Glass tahtis «vändata» filmi teemal «Noored matkajad teadlasi abistamas».

Glass oli Novgorodi patrioot. Algul nõudis ta, et süstad monteeritaks kokku kremlis. Ta nimetas seda «aadressiks». Siis avaldas ta soovi, et matkajad kannaksid süsti õlgadel läbi kremli. Seejärel pidi Aleksandr Sergejevitš meeskonna üles rivistama ja ruupori abil kõne pidama.

Glassile püüti selgeks teha, et ruupor on abivahend väljendusrikaste sõnade edasiandmiseks kauge maa taha, kuid ta oli kõigutamatu.

Energiline operaator sundis matkajaid käituma ebaloomulikult ja sealjuures süüdistas ta kogu aja noori, et nad on puised.

Tagatipuks pidi ta ühe süsta peaaegu põhja ajama, sõites kiiresti liikuval mootorpaadil selle lähedalt mööda. Talle oli suurema efekti saavutamiseks lainetust tarvis.

Viimaks oli ta kõik filmivarud ära kulutanud ja palus teekonnalt telegrafeerida andmeid grupi edasiliikumise kohta ja soovis õnnelikku süstasõitu.

Filmimine oli nii palju aega ära viitnud, et vahepeal tõusnud tuul ei lasknud Volhovist Ilmeni järvele sõita, ja matkagrupp asus Spass-Nereditsa lähedale järve äärde paremat ilma ootama.

Õhtul lõkketule juures otsustati, et «mis silmist, see südamest» ja et ei maksa operaatorit kutsuda filmimist jätkama. Ta oli niigi ilma «ära kaenud».

Filmist ei tulnud midagi välja, tehtud võtted läksid kinožurnaali «Mööda kodumaad», kuid žurnaali näinud matkajad ei suutnud tükk aega üllatusest toibuda...

Teekond Ilmeni järvel kujunes raskeks. See nõudis äärmist pingutust. Ranna lähedal ei saanud sõita madala vee ja munakivide tõttu, ent seda ei tohtinud hetkekski silmist lasta, et tuule tugevnemisel leida sobiv koht maale sööstmiseks. Just nimelt sööstmiseks. Väljend «randuma» oleks antud juhul täiesti kohatu.

Tugev maruhoog tormas matkajate kallale siis, kui parajasti sõideti Šeloni suudmesse, ja pärituul kandis kerged veesõidukid mõne minutiga Šimski linna juurde.

Järvereis läks õnnelikult, välja arvatud väike viperus — laine rebis lipusüstalt kimpu seotud kruusid, mis olid tekile kinnitatud.

Šimskist Soltsõ linna vastuvoolu sõita oli raske, ent kuidagi tuldi ikka toime. Kaldad olid kuivad, paiguti kõrged. Jõesäng liivane. Tükati leidus männimetsa. Vahel harva nägi saari. Kalda ääres oli suuri munakive, veealuseid kive ei paistnud olevat.

Kõrgel vasakpoolsel kaldal asetseb Velebitsõ küla. Siin peeti 1471. aastal Šeloni lahing. Ivan III lõi siin novgorod-

lased puruks. Pärast seda liideti Novgorod lõplikult Moskva riigiga.

Imelik, et kohalikud elanikud ei kasuta jutuajamisel sugugi sõna «Šelon», vaid ütlevad lihtsalt «jõgi». Kui mõnelt külainimeselt päriti teateid Šeloni kohta, ei saanud ta ühtäkki arugi, millest on jutt, ja alles hetke pärast taipas:

«Ah jõest räägite või?»

Ainult Soltsõ linnani oli Šelonil meeldiv sõita. Edasi muutus jõgi täiesti. Ta ahenes, mõlemad kaldad olid enamasti kõrged. Voolusängis lebas rohkesti suuri munakive. Sageli moodustasid need seljakuid põiki jõge. Kunagi seisnud nendel veskid, mis kasutasid looduslikku veepaisutust. Leidus ka settekivimeid: teravate servadega lavasid, mis võivad süstakatte läbi lõigata. Šelon on väga veerikas, tõkestatud kohtades niivõrd tugeva vooluga, et süsta ette tuli vahel kuus-seitse inimest rakendada ja seda niiviisi mitukümmend meetrit vastuvoolu tirida.

Vesi lõi jalust maha. Jalge all ümmargused libedad munakad, kuid veel sandim oli lugu, kui jalg sattus kahe kivi vahele.

Edasiliikumine aeglustus. Matkagrupp hakkas graafikust välja langema.

Lõpuks jõuti Sitnja suudmesse. Nüüd sai sõuda, leidus vett. Ent mitte kauaks. Algasid karid, kivid, madal vesi. Vool polnud nii võimas nagu Šelonil ja iga süsta tiris köitpidi enda järel üks burlakk, teised kõndisid maalilise rühmana kaldal.

Ettejõudnud jalakäijad läksid Sitnja küla sauna vihmavarju. Kolme-nelja tunni pärast lohistasid sinna oma veesõidukid ka läbimärjad burlakid.

Vaevalt said nad süstad kinnitanud ega jõudnud veel sauna vihmavarju minna, kui märkasid koolimaja juurest nende poole jooksvaid tütarlapsi.

«Küll on uudishimulik rahvas! Ei lase hingegi tõmmata ega riideid kuivatada.»

Tütarlapsed hüüdsid juba eemalt:

«Kas olete neljakümne kuuendast koolist? Me ootame

teid ammugi. Miks te saunas istute? Tulge ruttu koolimajja.»

Matkajad olid sootuks unustanud, et kirjutasid juba talvel kõigisse Sitnja ääres asetsevate suuremate külade koolidesse ning palusid teatada kurgaanidest, linnustest ja muistenditest.

Jõeäärses külas aga peeti seda meeles ja neid võeti külalislahkelt vastu. Kähku pandi koolis kaks ahju küdema, tõmmati nöörid üles, et saaks märgi riideid ja asju kuivatada. Toodi piima, aedvilja, kohupiima. Tehti pliidi alla tuli, soojendati vett ning mindi otsekohe ära — nähtavasti ei tahetud matkagruppi kuivatamisel ja puhkamisel segada.

Hommikul selgus, et ülalpool kõlbab Sitnja süstasõiduks veelgi vähem. Kivid, madal vesi. Samasugused andmed saadi ka Kureja kohta.

Mida teha?

Võis muidugi mobiliseerida kogu sportliku viha ning edasi liikuda, kuid sel juhul oleks ekspeditsiooni ülesanne täitmata jäänud.

Plaani aga ei saanud juba sellepärast muuta, et Skutšnovo külas pidi kindlal päeval ja kellaajal toimuma kohtumine ekspeditsiooni juhataja Karajevi ja arheoloog Rappoportiga. Pealegi polnud see mõni lihtne kohtumine, vaid aruanne tehtud tööst: Sitnja—Kureja veelahkme uurimisest.

Mida teha? Kui liikuda edasi, siis kujuneb sellest vaid kõrgema kategooria spordimatk. Kogu jõud ja aeg kuluvad üksnes edasiliikumisele.

Pead kummardusid kaardi kohale. Selged sinised jõejooned. Näis, et see on üpris lihtne. Kuid need jooned sisaldasid kive ja karisid, põikmadalikke, ummistusrususid, madalaid sildu ja igasuguseid muid takistusi. Vanal hallil ajal, kui kogu see piirkond oli kaetud põlismetsaga, olid jõed veerikkad ja novgorodlaste sõidukid liikusid nendel veelahkmete poole.

«Jah, kuid seejuures ei teinud nad kodu-uurimistööd, ainult edasi liikuda aga võime ka meie,» tähendasid noored matkajad.

Kui palju jõuab säärasel jõel ühe päevaga edasi liikuda? Viis, kaheksa, noh olgu, vahest kümmegi kilomeetrit. Kuid mitte rohkem. Ja sealjuures on kõik kõvasti ametis. Aga mis siis, kui läheks jala? Päevad olid parajasti pikad, võis vabalt kilomeetrit kolmkümmend — kolmkümmend viis ära käia. Noh, ülesannet täites vähem, ütleme kahekümne ringis. Ja kui jaotada grupp kaheks iseseisvaks osaks? Kilomeetrite arv kahekordistub.

Aga süstad?

Jälle veeti rohukõrtega mööda kaarti. Otsus võeti vastu ühel häälel.

Lahtivõetud süstad, kogu kraam ja inimesed viia autoga Pljussa ülemjooksule, sinna, kus jõgi ristub Leningrad—Pihkva maanteega. Jääda sinna kümneks päevaks laagrisse, jaguneda väikestesse rühmadesse ning uurida selle aja jooksul jalgsi läbi veelahkmed ja kaldad.

Päev kulus auto otsimisele, kolimisele ja uue laagri rajamisele. Hommikul aga asus kaks rühma väikese toidumoonavaruga teele oma ülesannet täitma.

Üks rühm tuli kolme päeva pärast Omuga ülemjooksult tagasi. Ta polnud avastanud ei maastikuliselt sobivat paika lohistusteeks ega jälgi selle paikkonna muistsest asustatusest. Laialdased sooalad, Peregrebskaja Glad ja Dertinskaja Glad, lodumetsad, kõnnumaa.

Suure vaevaga olid nad jõudnud Ramenje külasse. Selles väikeses külas elavad inimesed ei käinud peaaegu mitte kuskil. Küsimusele, kuidas minna naaberküladesse, vastasid nad, et sinna pole teid, on vaid vaevumärgatavaid jalgradu, kuid siinsed elanikud eksisid ise ka tihtilugu soodes, kus oli rohkesti ohtlikke kohti, ega soovitanud sinna minna.

Ramenjet ühendas Omugaga kraav. Matkajad rõõmustasid juba:

«Lohistustee jäljed!»

Kuid vanataadid seletasid, et see kraav kaevati hiljaaegu küla varustamiseks veega. Soolõhnaline kaevuvesi ei kõlvanud hästi joogiveeks.

Rühma ilmumine äratas suurt imestust, kuid ta võeti väga lahkelt vastu. Noored pandi heinaküüni magama, neid kostitati hapupiima ja värske leivaga.

Sitnja—Kureja veelahkme uurimine andis hoopis teistsuguseid tulemusi. Tasane kuiv koht, rohkesti muistseid kurgaane. Huvitavaid jutustusi vanadest sõdadest Leedumaa ja rootslastega. Sõda peeti tol ajal teedel, kogu ülejäänud maa-alal olid läbipääsmatud laaned. Ja lõpuks — võimas linnus Kureja suudmes oli kahtlemata olnud kindlus, mis kontrollis sissepääsu Kureja jõest Pljussa jõkke. Nähtavasti läks siitkaudu veetee.

Ent täiesti ootamatult avastati veel üks veetee.

Põhja pool rühma peatuspaigast Pljussa lisajõe, väikese Gorodonka piirkonnas oli mitu suurt kalmistut. Sealt saadud vanavara registreerimine muutus omamoodi spordiks. Rühmade vahel algas võistlus: kes leiab rohkem vanavara. Siinsamas, Gorodonka jõe ääres, läksid muinasasulate jäljed nagu muinasjutulise lõngakera järel itta, Luuga jõega seotud Vrevo—Tšeremenetskoje järvesüsteemi poole.

Taadid pajatasid aina uutest kalmistutest. Need tuli üles otsida ja vahel polnud see sugugi lihtne. Nad seletasid näiteks nõnda:

«Ja kohe küla taga tuleb kartulipõld ja selle põllu taga metsatukake ning säält leiategi needsamused kalmud.»

Pahatihti aga oli küla taga mitu kartulipõldu. Ja see «kohe» muutus mõnikord mitmeks kilomeetriks. Ja «metsatukakeses» tuli tükk aega ringi tammuda, sest küsida polnud seal kelleltki. Seda võis päris vedamiseks pidada, kui sattusid karjuse või mõne juhusliku teekäija peale.

Nõnda läksid uue veetee jäljed ühe põllu juurest teise juurde, ühe metsatukakese juurest teise juurde. Kurgaanid jutustasid sellest, et ennemuiste olid siin inimesed elanud. Nüüdsed külad olid nähtavasti samuti väga vanad. Õpilased sattusid oma teekonnal Kritsõ külasse. Nüüd pole vene keeles ammugi enam niisugust sõna, vanal ajal aga nimetati niiviisi rauda.

Ühes selle küla majas peatuti hommikueineks. Elatanud naine, kes tõi keldrist imehead jääkülma piima, jutustas uhkelt, et nende küla seisnud vana Peterburi maantee ääres, läbi Kritsõ küla viidud Puškini laip ning matuselised olla siin ööbinud.

Sellelsamal veelahkmel leiti ka eespool mainitud Kreni küla.

Ja veel üks muistse tee tähtis tõend — kaks linnust veelahkme vastasnõlvadel Gorodetsi ja Gorodištše külas. Nähtavasti kaitsesid nad lohistustee piirkonda.

Milline veeteede küllus!

Matkagrupp oli oma ülesande täitnud ja viimane päev Pljussa-äärses peatuspaigas kulus süstade kokkumonteerimiseks, laagri koristamiseks ja iseenda korrastamiseks. Päevikud, kirjeldused, skeemid ja visandid lõpetati samuti Karajevi saabumise päevaks.

Georgi Nikolajevitšile oli juba ammu telegrammiga teatatud kohtumispaiga muutmisest: «Kroonusild» üle Pljussa Leningrad—Pihkva maanteel. Malõje Lzi küla lähedal, 194. kilomeetriposti juures.

Saabus kohtumispäev. See oli kõige pikem päev kogu reisi vältel. Aleksandr Sergejevitš istus terve päeva sillakäsipuudel; vaatamata sellele, et laager paistis maanteelt selgesti silma, lehvis kõrge masti otsas erepunane maika, teeservas oleval viidal oli kiri: «Ekspeditsiooni laagrisse.»

Pole midagi vastikumat pealesunnitud jõudeolekust. Karajevit aga polnud ikka veel.

Töötegemise või edasiliikumise ajal laabus kõik hästi. Kõik pakkus huvi. Noored püüdsid üksteist igas asjas abistada ja kõik kukkus hästi välja.

Õhtul koguneti lõkketule äärde puuduste läbiarutamiseks, ja nüüd läks lahti:

«Kolja Golovtšiner on kehv komandör, ta ei oska teistelt nõuda oma korralduste täpset täitmist.»

«Poliitjuht Tanja Stõrova aga, selle asemel et komandöri abistada, muudkui ironiseerib ja naerab tema üle, niimoodi ei tohi!»

«Ja Volodja Sokolov on ka tore! Kas siis kehakultuuri instruktor niimoodi inimesi hommikuvõimlemisele kutsub?»

Kõik võeti armutult läbi. Viimaks sai sellest tegevusest

villand. Suuri patte polnud kellelgi hingel ja pisiasjade pärast ei maksnud tülitseda.

Keegi tegi ettepaneku lõkketule ääres laulda, seni kuni Georgi Nikolajevitš saabub. Lauldi igasuguseid laule: küll kurbi, küll lõbusaid.

Veel kord, teab mitmendat korda juba, imestati õhtuudu üle. Siin oli see kuidagi eriline. Igal õhtul, umbes tund aega pärast videviku saabumist, vajus vesikaarest laagri peale kõike enesesse mattev uduvall. See oli väga tihe, kuid tunni aja pärast hõrenes ning kadus sootuks ära.

Kella nelja paiku hommikul anti lõpetamissignaal. Mõned püüdsid täpsustada: aga kui ka homme keegi ei tule?

Sellele ei tahetud mõteldagi.

«Magama!»

Varahommik. Läbi une kuuldus auto mürinat ja Georgi Nikolajevitši reibast häält:

«Noh, olemegi kohal!»

Selgus, et Georgi Nikolajevitš oli otsustanud Pavel Aleksandrovitš Rappoporti nõuandel sõita maantee asemel otse — mööda külavaheteid. Tulemus: nende auto GAZ-69, mis on päris tugev maastikumasin, tuli mitu korda traktoriga porist välja tõmmata.

Õnneks on kohalikes kolhoosides palju traktoreid.

Enne hommikusööki jutustati äratehtud tööst ja siis sõideti selsamal GAZ-il avastatud arheoloogilistele objektidele. Pavel Aleksandrovitš tundis eriti suurt huvi muistsete linnuste vastu.

Õhtul saadeti külalised ära ja tehti ettevalmistusi teeleminekuks hommikul. Tööd oli jälle palju ja kõik olid jälle väga tublid.

Rühm oli juba Pljussa ülemjooksul käinud ja kindlaks teinud, et seal pääseb süstadega vabalt läbi. Kuid jõgi oli kõvasti kääruline ja iga jõesilmuse ümbert jala minna võimatu, aga just nendes silmustes oligi tohutu palju tõk-

keid. Vesi uuristas puu lahti, see langes maha ja jäi kogu oma kahara võraga risti-põigiti jõele lamama. Kõik, mis jões ujus — ja seal ujus nii mõndagi: roikaid, oksi ja isegi kuskilt tulnud palke —, jäi siia pidama. Ja matkajad pidid tahes-tahtmata kõik selle ära koristama. Ent kuidas seda kõike koristada? Raiuda oksad katki? Oksad vetrusid, mudapritsmed lendasid igasse kanti. Vastik.

Kui koht on sügav, tuleb kõige suurema puu juured läbi raiuda ja keerata kogu ummistusrusu puuladva ümber allavoolu. Puu jääb siis lamama, haakudes okstega põhja, kogu risu aga ujub pärivoolu. Süstad, laveerides ujuva rämpsu keskel, jõuavad sellest ette. Kui aga järgmine ummistusrusu asetseb lähedal ja seda ei õnnestu kiiresti lahti päästa, vajub kogu see juba tuttav risu ülalt peale ja kork jõel muutub veelgi tihkemaks.

Niimoodi liikusidki süstad mööda Pljussat. Kuid ainult esimestel päevadel. Hiljem jõgi laienes ja muutus «kuurordijõeks», mida mööda oli kerge edasi pääseda.

Rajoonikeskus Pljussa: raudteejaam, postkontor, kauplused, apteek. Telegrammid vanematelt:

«Teatage et Koljalt pole Zorinitele kirju.»

«Muretseme Tatjana vaikimise pärast teatage aadressil...» jne.

Pljussa osutus ka kõige kummalisemate plakatite linnaks.

Et aega kokku hoida, otsustasid noored lõunat süüa kohalikus restoranis. Kui nad aga sissekäigu juures nägid plakatit:

«KES RUBLA EI HOIA,
POLE ISE KOPIKATKI VÄÄRT», —

eelistasid nad keha kinnitada teemajas, peamiselt sellepärast, et selle seinal ilutses tohutu tulipunane plakat:

«LOOME VÕIMSA SÖÖDABAASI!»

Just seda oligi noortele matkajatele vaja.

Pärast lõunasööki suundusid nad jõe äärde tagasi, ent

märkasid klubi juures kuulutustahvlil silmatorkavat teadaannet:

«VARSTI HAKKAB SADAMA»
ALGUS KELL 20.

Selgus, et tegemist on uue filmiga.

Rühm oli Verduga suudmest mööda jõudnud ja nüüd sai uurimismatkast lihtne matk — mulluse marsruudi kordamine mööda Ljutat ülesvoolu ja seejärel Želtšal.

Kohtumine Karajeviga toimus Užinskoje järvel. Matkagrupp jõudis sinna varakult ja asus laagrisse imetoredasse männikusse.

Õhtul saabus suur sõjaväekaater «Admiral Makarov» koos Georgi Nikolajevitšiga.

Aruanne matkast, laagri lõpetamine, süstade ja kraami laevalaele toimetamine. Märkamatult läks pimedaks ja juba kaatri kajutis arutati noorte edaspidist tööd.

Grupp sai uue ülesande: teha arheoloogilist uurimistööd Podborovje neeme virgedel. Vired on ilma igasuguse taimkatteta tuiskliivaväljad. Tuul kannab liiva paigast paika ja säärastel liivaluidetel avastatakse vahel muistse keraamika tükke ja muid esemeid. Oletati, et varem oli neemel olnud kindlustatud asula. Siit kõrgelt liivikult võis järve silmas pidada ja vaenlase ilmumisest teatada.

Järv tungis neemele peale, murendas seda. Podborovje küla nihkus järk-järgult kaldast eemale. See neem aga oli vanasti riigikaitse seisukohast kindlasti väga tähtis: ta kontrollis sissepääsu Želtša jõkke ning veeteed Novgorodi ja sisemaale.

Kuidas kapten pilkases pimeduses orienteerus, jäi kõigile mõistatuseks, ometi heitis ta ankru kuskil Podborovje vastas.

«Laadige oma kraam maha!»

Palju igasuguseid seiklusi olid noored matkajad oma teekonnal läbi elanud, kuid midagi niisugust polnud veel juhtunud.

«Aga kuspool on kallas?» päris kaptenilt nõutult Aleksandr Sergejevitš.

Too viipas ebamääraselt käega:
«Seal!»

Süstad lasti vette. Osa asju pilluti lihtsalt sisse. Ühekaupa laskuti kergetesse veesõidukitesse, kaatri parda kõrgus oli vähemalt kaks meetrit. Imelik küll, kuid ükski asi ei kukkunud vette.

Esimene süst Volodja-Väikesega kadus pimedusse. Piinav ootamine. Ja siis oli ta nähtavasti kohale jõudnud. Märguandeks taskulambi pilgutamine. Kuid signaal oli miskipärast veider:

. . . — — — . . . . . . — — — . . .

Kolm punkti, kolm kriipsu, kolm punkti ja sama jälle otsast peale.

See oli «SOS» — hädasignaal. Ülejäänud süstad hakkasid tulukese suunas liikuma. Mine tea, mis võis juhtuda!

Selgus, et kõik on korras.

Sobiv kuiv koht maaleminekuks ja isegi mingi laudkate kaldal. Ja «SOS» oli niisama, romantika mõttes.

Kogu laadung ja inimesed toimetati maale. Telgid laotati laudkattele ja heideti magama. Kaatri tuled kadusid pimedusse.

Et oleks romantilisem, hakkas vihma tibutama.

Hommikul leiti kahe kilomeetri kaugusel randumispaigast suurepärane plats laagri jaoks. Noored otsustasid, et see on kõige kaunim koht maamunal.

Kõrge liivamüür. All samuti liivane murdlusvöönd — plaaž. Ülal männimets liivikul. Külluses marju ning seeni ja mitte ühtki sääske.

Mõned luited olid tohutu suured. Üks neist — Knjaža Gora — ulatub 31 meetrit üle järvepinna. Rahvasuu pajatab, et sellel elanud vägilane, kes kaitsnud rannikut vaenlaste eest.

Noored kaevasid mitu prooviauku sellel mäeharjal, kuid kultuurkihti ei avastanud.

Sealt mitte kaugel asetseb väike küla ahvatleva nimega — Kamennaja Straža[1]. Tekkis lootus leida jälgi Peipsi järve ranniku muistsest kaitsest.

[1] «Каменная стража» — «kivine valve».

Ent jälle märgist mööda. Taadid seletasid, et see küla pole üle poolteisesaja aasta vana. Želtša-äärsest Goloduša külast tulnud siia neli venda «Vedehhovite suguvõsast». Praegu seda suguvõsa külas ei ole, vahest jäi Golodušasse «känd» järele. Nad ehitanud metsa kaitseks maja ja vanimast vennast Ivanist saanud metsavaht. Ja nii nimetatigi küla Stražaks, «kamennaja» aga tuli nimesse kahe kivimüraka järgi küla serval. Nii suuri kive siinmail mujal ei leidu.

Noored uurijad veetsid mitu päeva virgedel. Suur maaala jaotati vaiadega ruutudeks, neli korda neli meetrit. Neid sai ligi kakssada. Neljakäpakil tuhniti iga ruut läbi ning leitud esemed asetati keset ruutu. Kõige rohkem oli keraamikat: kannude, pottide, harvem kausside kilde. Neid leiti üle viie tuhande. Üle saja sepistatud naela ja liitkonksu, mida kasutati paatide vooderduse kinnitamiseks. Kaks pronkssõrmust, nööp-kelluke ja ehtekilde.

Leidude järgi ruutudes sai täpselt kindlaks teha muistse küla piirid ja tema saatuse. Tõenäoliselt hävis küla suure tulekahju ajal ja hiljem mattis tuiskliiv ahervaremed enda alla.

Siin kasvasid põlislaaned. Hiiglatulekahju hävitas need. Sellest andis tunnistust vägev söe- ja tuhakiht. Nähtavasti tekkisid pärast seda siia suured liivaluited, kuhu mets peale kasvas. Veel üks suur tulekahju oli siit üle käinud, kuid emb-kumb, kas tulekahju oli esimesest väiksem või mets veel noor, kuid teine söe- ja tuhakiht oli õhem. Taas kandis tuul liiva peale ja sellel on nüüd männimets.

Liivikul leiti palju soorauamaaki ja muistse küla maaalal šlakitükke. Algul loobiti neid eemale kui juhuslikult ettesattunud risu. Hiljem võeti paar proovi.

Leningradis tehtud analüüs näitas, et siin sulatati rauda kohalikust maagist tammesütel. Nii et isegi tühised, esimesel pilgul juhuslikud leiud võivad jutustada kadunud sugupõlvede tegevusest ja elust-olust.

Igal hommikul ilmus silmapiirile suits ja raasuke hiljem jäi kilomeeter maad rannast eemal peatuma «Admiral Makarov». Paat, millega Karajev kaatrilt randa sõitis,

pääses ainult saja meetri kaugusele rannast. Siis asusid selle ette rakkesse noored, kuid viimased kümme-kakskümmend meetrit tuli Georgi Nikolajevitšil sammuda «mööda vett nagu mööda maismaad».

Siis mindi virgedele, näidati leidusid.

Kord sai laagris leib otsa ja Aleksandr Sergejevitš otsustas leivatagavara Samolvas täiendada. «Admiral Makarov» pidi parajasti laagrist Samolvasse sõitma. Seda kasutades toimetas Aleksandr Sergejevitš laevale süsta ja võttis kaasa oma poja Volodja-Väikese.

Samolvast tagasi sõitis süst mööda avajärve, orientiiriks Knjaža Gora. Ligi kaheteistkümne kilomeetri pikkune teekond oli ees, taevas aga kattus pilvedega, tuul tugevnes. Lähenes äike kas lääne- või idakaarest. Vahest mõlemalt poolt korraga. Süstal oli kattepõll tihedalt peal. Laineharjad veeresid sellest üle, sisse tungimata. Sõudjad rahustasid kogu tee teineteist ja kinnitasid, et nad üldse ei närveeri.

«Kas mäletad, Ikša veehoidlal oli palju hullem, aga polnud viga, pääsesime läbi.»

Kuid kas siis Ikšat võib võrrelda Peipsi järvega? Hüvakul, mõne kilomeetri kaugusel paistis madal kallas. Vasakul veepiir ja vaevu sinav Piirissaar. Kui tuul järsku suunda muudab, äikese ajal aga on kõik võimalik, siis leib üle parda, et aga saarest mööda ei viiks.

Kui süst oli Podborovje järsaku juurde jõudnud, korraldasid kõik laagri asukad piduliku rivistuse, «varustajad» aga kanti kätel laagrisse. Karajev püüdis asjatult Samolvast telefoni teel Podborovjega ühendust saada, et veenduda «leivadessandi» õnnelikus kohalejõudmises.

Leiba oli. Võis jätkata tööd.

Ja veel midagi rõõmustavat tõi süst Samolvast: Karajev oli matkarühmale ettepaneku teinud sõita «Admiral Makarovil» Tartu ekskursioonile. Keegi noortest polnud varem Eestis käinud, seepärast on arusaadav, missugust vaimustust see sõnum äratas.

Kui kurvalt jätsid oma töö lõpetanud noored maha Podborovje laagripaiga! Siinsamas kaldal tõotati pidulikult kunagi jälle siia kokku tulla.

Tartu järel tuli Pihkva. Seejärel käidi Irboskas, Petse-

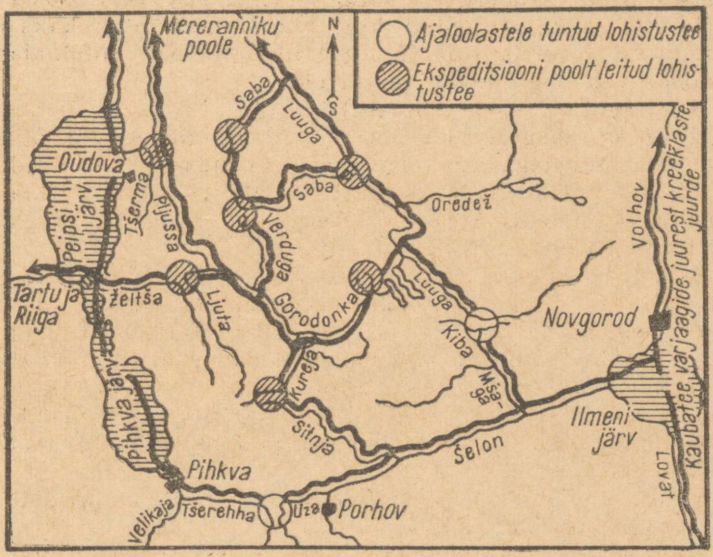

Muistsete Novgorodimaa veeteede skeem.

ris. Kolm päeva Puškini looduskaitsealal: Mihhailovskoje, Trigorskoje, Svjatogorski klooster . . .

1961. aasta suvel uuris ekspeditsioonigrupp muistseid kaitseehitusi Novgorodimaa läänepiiril. See tähendas retke piki Peipsi järve idakallast.

Polnud hõlpus liikuda kergetel süstadel tohutul veekogul. Madalvesi ja veealused rahud sundisid sõitma kahe-kolme kilomeetri kaugusel kaldast. See ülesanne täideti edukalt ja rühm hakkas valmistuma uueks retkeks talle lähedasemal, tuttavamal teemal — muistsed veeteed.

Niisiis tehti kindlaks, et keskseks magistraaliks oli olnud Pljussa. Sellest edela pool Želtša ja põhja pool Luuga.

Luuga jõest oli ajaloolastel ka varem üht-teist teada:

et Luugat ühendas Šeloniga Mšaga jõgi ning et Novgorodimaa laevaehituse keskus paiknes Jamm-Tjossovis Luuga lisajõe Oredeža ääres.

Üht-teist selgus äratehtud töö tulemusena, ja nimelt: Luuga oli Pljussaga ühenduses Saba jõe alamjooksu kaudu.

Kuid paljud küsimused nõudsid veel täpsustamist.

Tuli kontrollida lohistustee olemasolu Luugast Krasnogorõ järve — Saba lähtesse, seal, kus on Volotskoje järv ja Voloki küla. Veelahkme laius ei ületa kolme kilomeetrit. Saba on oma ülemjooksul väike, kuid veerikas jõgi. 1959. aastal tegid Tanja Tjulina ja Volodja Ašarin süstamatka Krasnogorõ järvest Peipsi järve. Nad ei uurinud veelahet ja nüüd tuli see lünk täita.

Gorodonka jõe kaudu oli tarvis minna osalt juba läbiuuritud Luuga—Pljussa veetee juurde. Selleks tuli siseneda Tšeremenetskoje—Vrevo järvesüsteemi.

Taheti kontrollida Luuga—Mšaga lohistusteed. Bolšoi Voloki ja Volotšoki küla asukoht Luuga paremal, põhjapoolsel kaldal lõunakalda asemel, kuhu veesõidukeid lohistati, tundus imelikuna.

Luuga jõel pidi veel ka sellepärast ära käima, et teada saada, miks oli see maanurk asustatud, millest elatusid seal inimesed vanasti.

1962. aasta juunis sadas ühtesoodu vihma. Kas tõesti terve suvi tuleb niisugune? Neljas aasta matkasid noored Baltimaal ja varem oli alati kuum, põuane ilm olnud. Niiviisi ei võinud ju igavesti kesta. Nähtavasti tuli end leotada lasta.

Umbes viiekümne kilomeetri kaugusel Novgorodist, Luuga ülemjooksu piirkonnas on Moika jaam.

Väikesele platvormile kerkis kastide, kottide, seljakottide ja süstakatete kuhi. Jõeni oli ligi kilomeeter maad. Kogu varustuse äraviimiseks oli vaja teha kolm-neli otsa, kuid hädast aitasid välja raudteelased. Nad jätsid sellel teelõigul rongid seisma ja toimetasid mootordresiinil kiiresti ekspeditsiooni kraami Luuga jõe silla juurde.

Sellal kui noored süsti kokku monteerivad, tutvume nendega.

Volodjasid oli nagu alati kolm. Sašasid ja Koljasid samuti kolm. Kümnes oli miskipärast Valerka. See-eest olid viiel tütarlapsel, nähtavasti vahelduse mõttes, erinevad nimed: Tanja, Aljonka, Galja, Niina ja Maša.

Esimene süst, mis kokku pandi, kuulus Saša Makarovile, «remondimeistrile». Ta vedas endaga kaasa suurel hulgal naelu, puidukruvisid, kummiliimi, tööriistu ja veel palju igasugust teekonnal vajalikku pudi-padi, millel vahel puudus isegi nimi, kuid mis oli väga tarvilik. Kogu matka jooksul ei kaotanud ta ühtki kruvikest ning oli korralikkuse ja distsiplineerituse eeskuju. Oli kuulda, et ta kavatses tulevikus kosmonaudiks hakata.

Viimasena lasti vette süst, mis kandis salapärast nime «Skarlotti» ja mis kuulus grupi komandörile Volodja Popovile. Volodjale ei võinud iial ette heita ülearu suurt kiirustamist, ja ka seekord jäi ta enesele truuks.

Valeri Skarin vabastati tavaliselt ühistöödest, ja nüüdki istus ta oma mapiga teistest eemal, jäädvustades järeltulevatele põlvedele matka alguse ajaloolist momenti. Tal oli oma töömaneer. Vältides detailide väljajoonistamist, andis ta värvidega võrdlemisi eredalt edasi oma muljeid sellest, mida nägi.

Matkajad arvasid, et Luuga ülemjooksul on vähe vett ja edasiliikumine vaevaline. Igasuguseid takistusi arvestades oli rohkesti aega varutud. Lõpmatute sadude tõttu oli vesi jões kõvasti tõusnud. Raudteesilla all, kahelt poolt muldkeha vahele surutud jõgi pulbitses, kaugemal aga tulvas ta avarale luhamaale, ujutades niidud ja kaldaäärse harviku üle ning voolas siis hiljukesi Balti mere poole.

Sel aastal täienes matkagrupi laevastik uute, talvel koolis ehitatud süstadega. Nüüd lasti need esmakordselt vette. Meeskonnas oli mitu uustulnukat. Seepärast korraldati esimene sõit korrapärases kiiluveekolonnis.

Tohutu veteavarus, üleujutatud niidud. Peaaegu igal pool upitusid veepinnale mürkputke sarikad (selle taime mürgiga mürgitati Sokrates). Vahel sekka nägi laidusid kõrgete lepa- ja pajupuhmastikega. Laidude ääres oli tavaliselt sügavam. Nähtavasti kuskil nende lähedal lookles Luuga praegu nähtamatu põhiline säng.

Algul prooviti sõita avaramates kohtades, kuid satuti madalasse vette ja eelistati saartele lähemale hoiduda. Vool oli nõrk ja kiiresti sõitvatel süstadel raske seda kindlaks määrata. Kui noored püüdsid laidude vahel jõesängi leida, märkasid nad, et süstade ahelik on ühe suurema laiu ümber kolm ringi teinud. Pärast seda hakati ka kompassi vaatama.

Vahetevahel silmas juba ka külasid. Huvitav, et kõige vanematel külanimedel esines lisand «pogost».

Pogost Sable teine nimi on Olga Pogost. Arvatakse, et selle rajas X sajandi keskel elanud vürstinna Olga, Igor Rjurikovitši abikaasa. See kirikuküla pidanuks juba ammugi oma tuhandendat aastapäeva pühitsema.

Peredolski Pogost oli vist veelgi vanem. Seal kõrgus neli suurt kurgaani, leidus veel viieski — tohutu suur ja kummalise kujuga: nagu oleks tüvikoonuse otsa pandud teine samasugune, ainult väiksem. Selgus, et see on muistne paganausu palvepaik. Teine samasugune asetses allpool, Luuga jõe ääres Russõnja küla lähedal.

Tänapäeva mõiste kohaselt tähendab «pogost» vana külakirikut koos surnuaiaga. Vahel ka ainult surnuaeda, kui kirik on hävinud. Varem oli sõnal «pogost» laiem tähendus.

Vürstinna Olga valitsemise ajal loodi kindel kord andami võtmise alal. Rajati administratiivsed maksukeskused — pogostid. Nende juurde ehitati kirikud ja kirikute ümber tekkisid surnuaiad. Pärast pogostide likvideerimist säilitas mõni vana küla selle nime.

Luuga jõgikonnas oli palju pogoste olnud. Vanasti olnud see rikas, tihedalt asustatud piirkond. Ta andis suurt tulu Novgorodile ja oli kindlasti hõrk peibutis agressiivselt häälestatud läänenaabritele: sakslastele, rootslastele, taanlastele.

Muiste ei tasutud riigimakse rahas, vaid põllumajandus- ja jahindussaadustega: anti vilja, lina, takkusid, mett, vaha ja karusnahku. Kõike seda mööda tümasid metsateid hobustel vedada oli raske, kulukas ja ka ohtlik.

Sellega seletubki paljuharuline veeteede võrk. Enamikus oli neil kohalik tähtsus, ent sõjaretkede aegu või kui

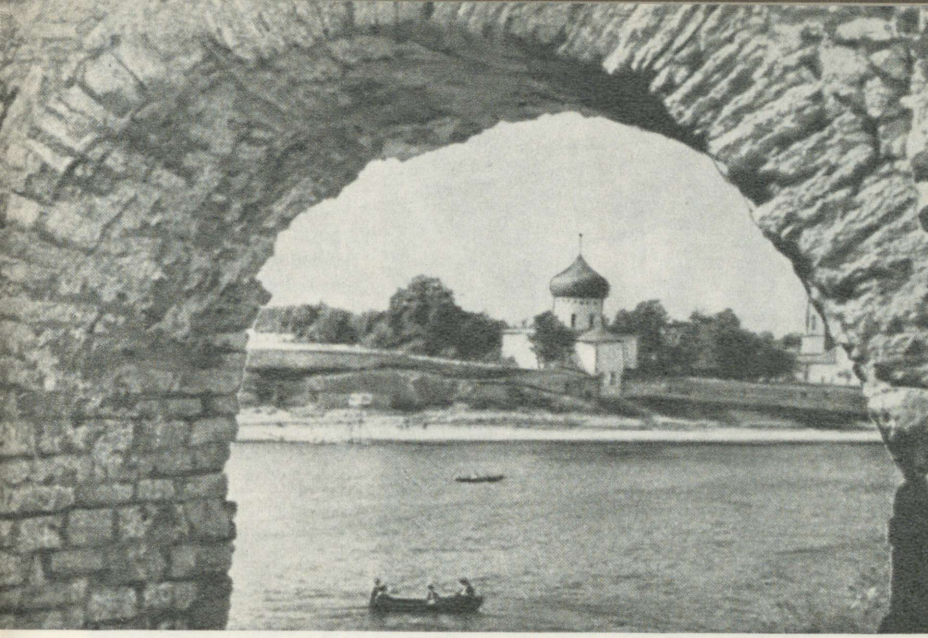

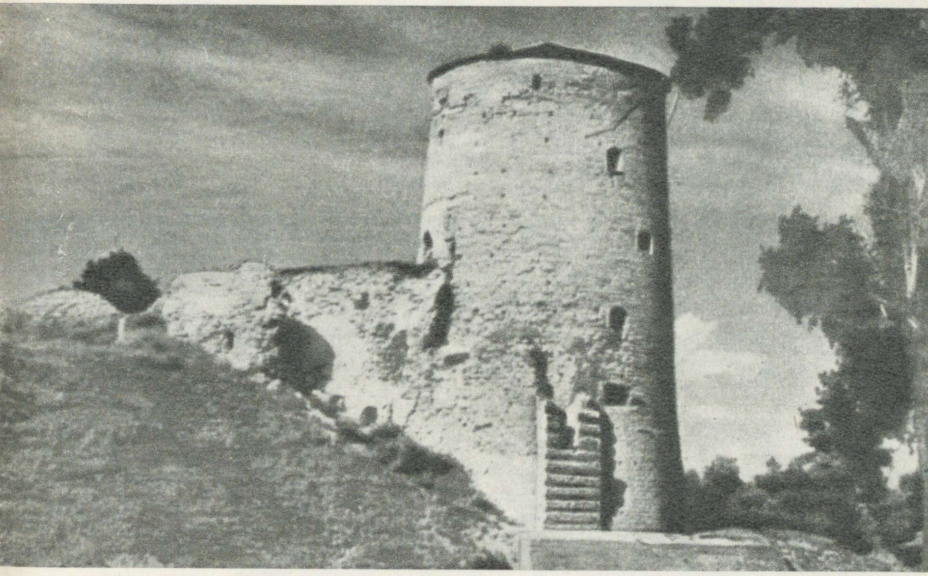

Mirožski kloostri müüride vahel peeti Pihkva kroonikat.

Pihkva oli XIII sajandil võimas kants. Gremjatšja torn.

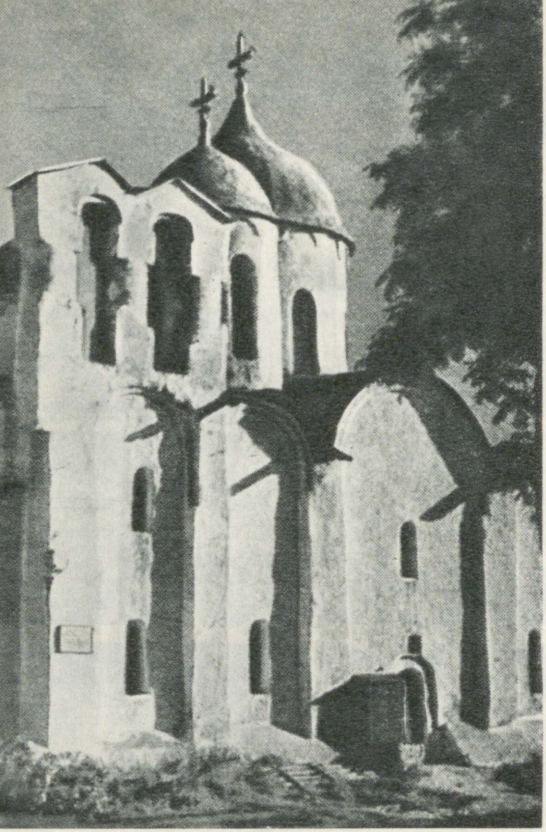

Ivanovski kloostri peakiriku ehitamine viidi lõpule Jäälahingus saavutatud võidu auks.

Pihkva ehitusmeistrid ei taotlenud sirgeid jooni, mistõttu hooned mõjusid eriti hubaselt.

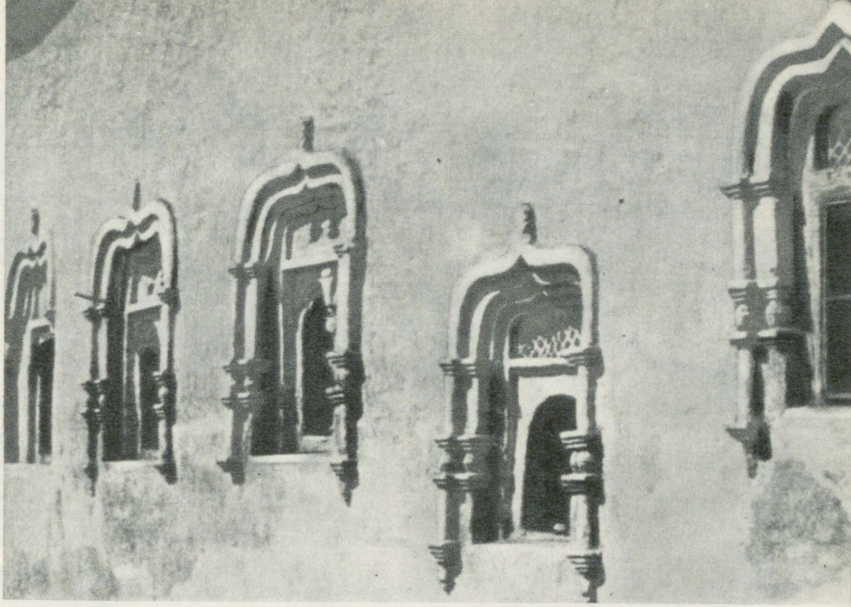

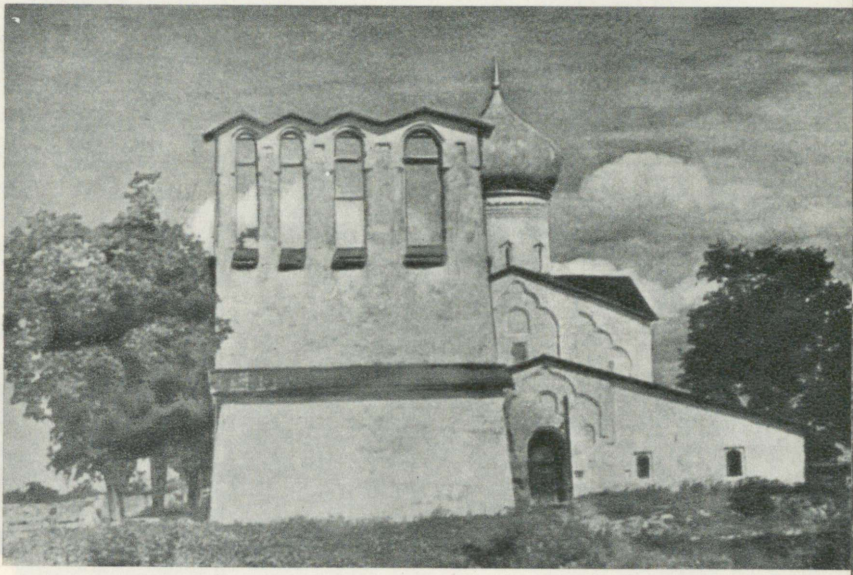

Aknad tehti majaseina vastavalt peremehe vajadustele

Pihkvale iseloomulikud kellatorn ja kaheksa viiluga katus.

Ekspeditsiooni töö algas tutvumisest Pihkva muuseumi fondidega.

«Joala» Samolvas.

F. N. Romanov jutustab.

Olegi päästetud hirv juhtis mõtted sigoovitsa saladusele.

Voroni saare juures.

Kinnikülmunud jõgi — muistne talvetee.

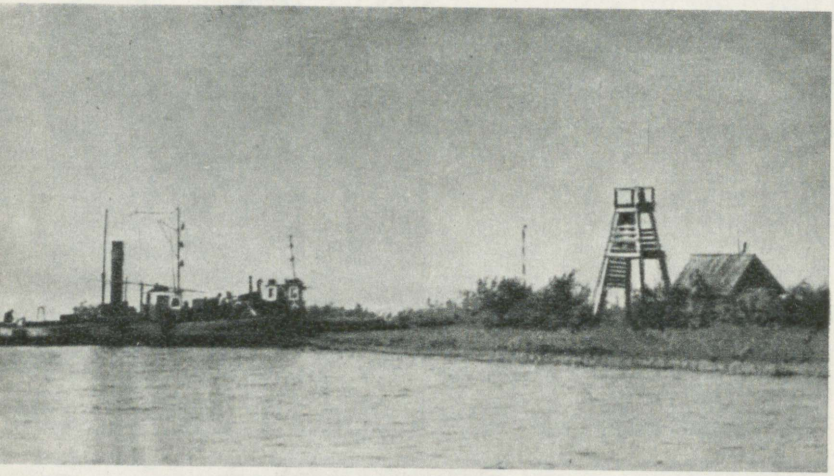

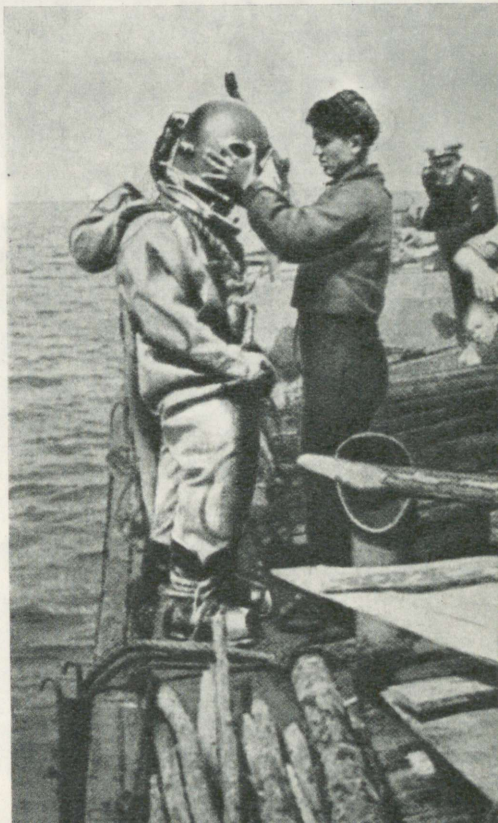

Paagivalvur Guss tunneb hästi oma kodukoha ajalugu.

Tuukri ettevalmistamine sukeldumiseks.

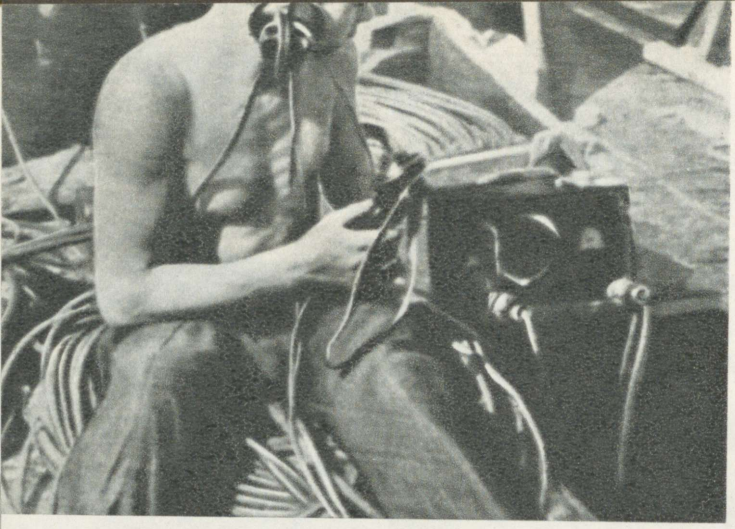

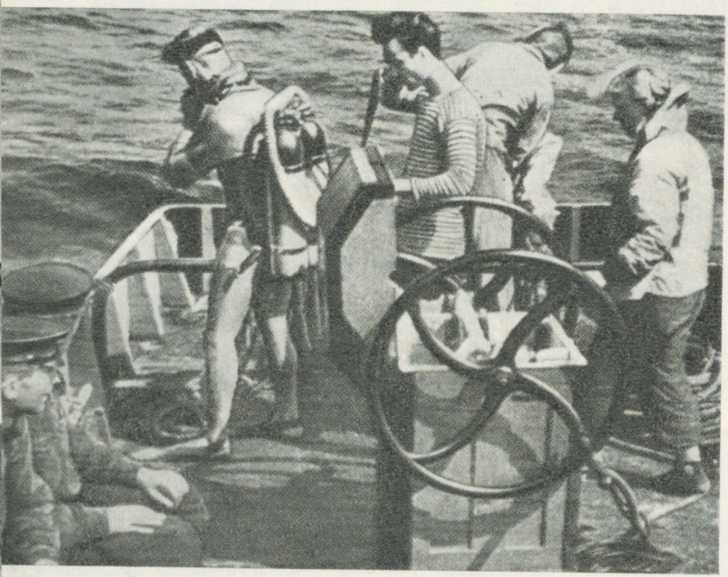

Tasa! Räägitakse põhjast!

Akvalangist on valmis sukelduma.

Kivikalme.

Väljakaevamised Tšudskaja Rudnitsa juures.

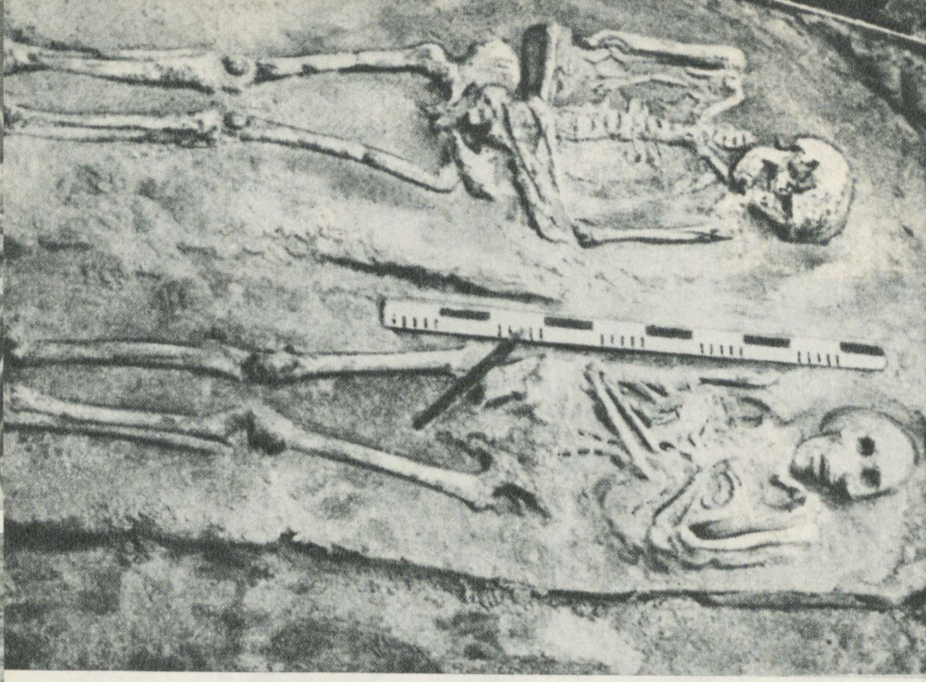

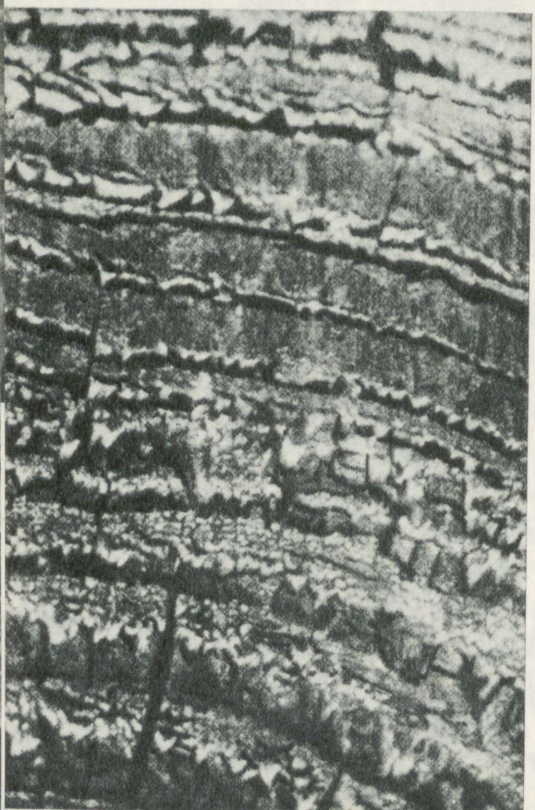

On lahti kaevatud muistne matusepaik.

Aastaringide järgi saab arheoloogilist muistist dateerida.

Vanaaegsed kiviristid olid tihtilugu teetähisteks.

Sjaberka tihnikus tuli aerud lahti võtta.

Läb kaevatud seljak lohistusteel,
lõuti avaveele.

Mööda Ljutat ülesvoolu.

Żeltsa ülemjooksul.

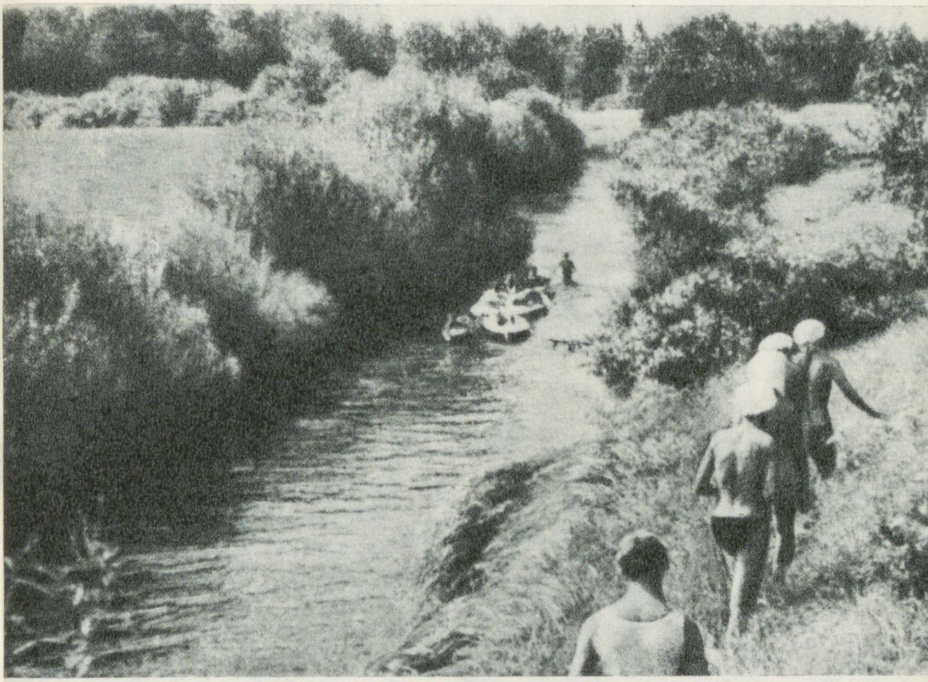

Kohtumine Samolvas.

Seljakud Šeloni jõel.

Teenitud puhkepeatus.

Kuuekümne kaheksas paik.

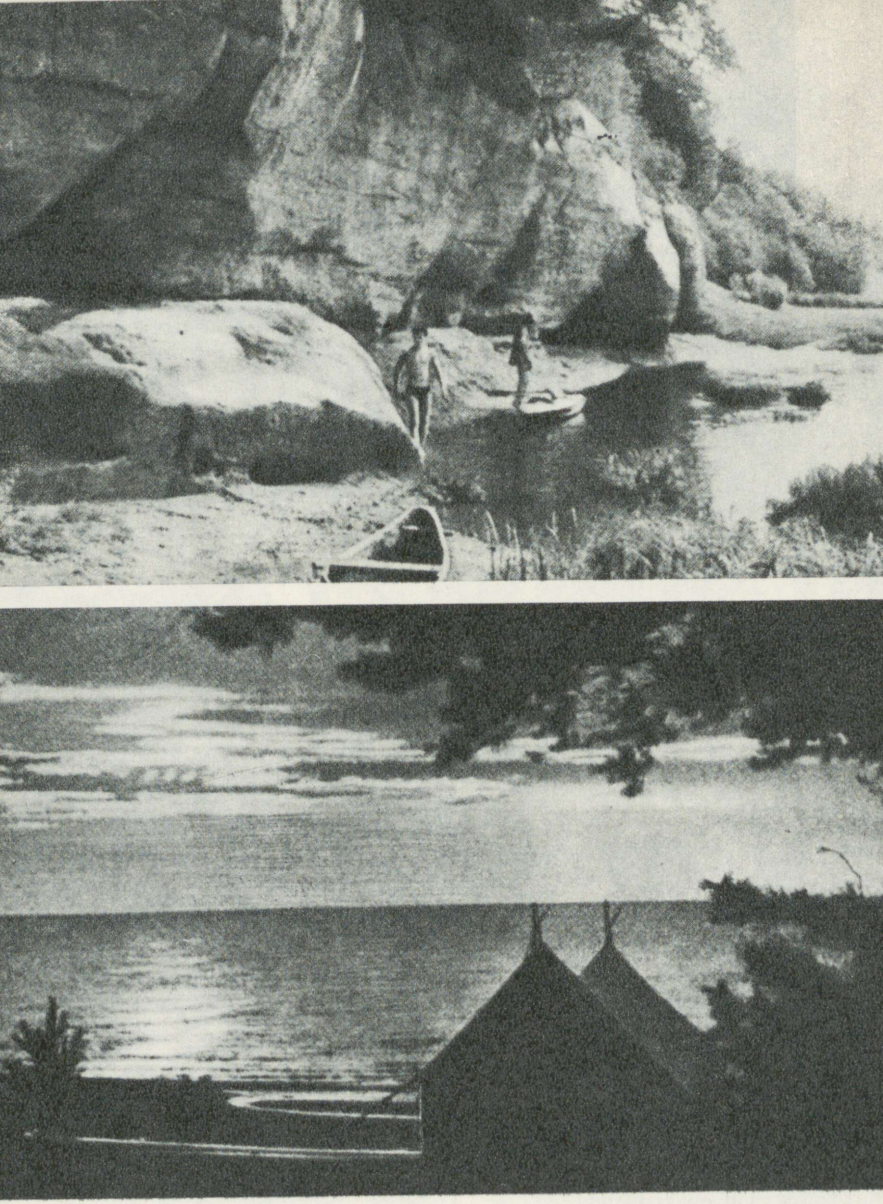

Devoni liivakivi. Säärane oli ka Voroni kivi.

Podborovje neemel.

Veealuse pildistamise katse.

Ozolitsa saarel kasvanud metsa jäänused.

Sigoovitsa on paisanud tuukri veepinnale.

Kessooni vettelaskmine veealuseks uurimistööks.

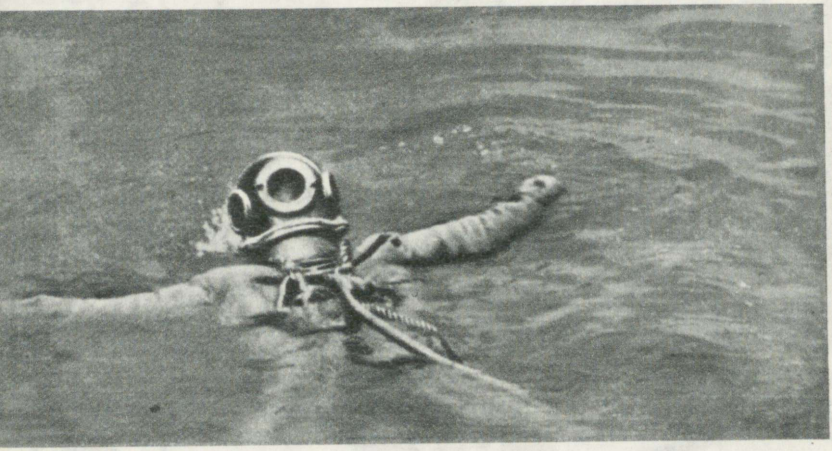

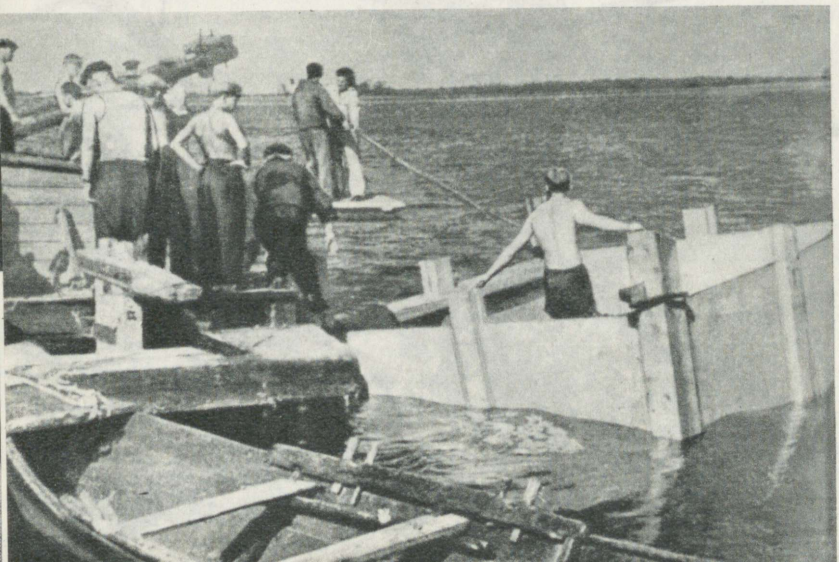

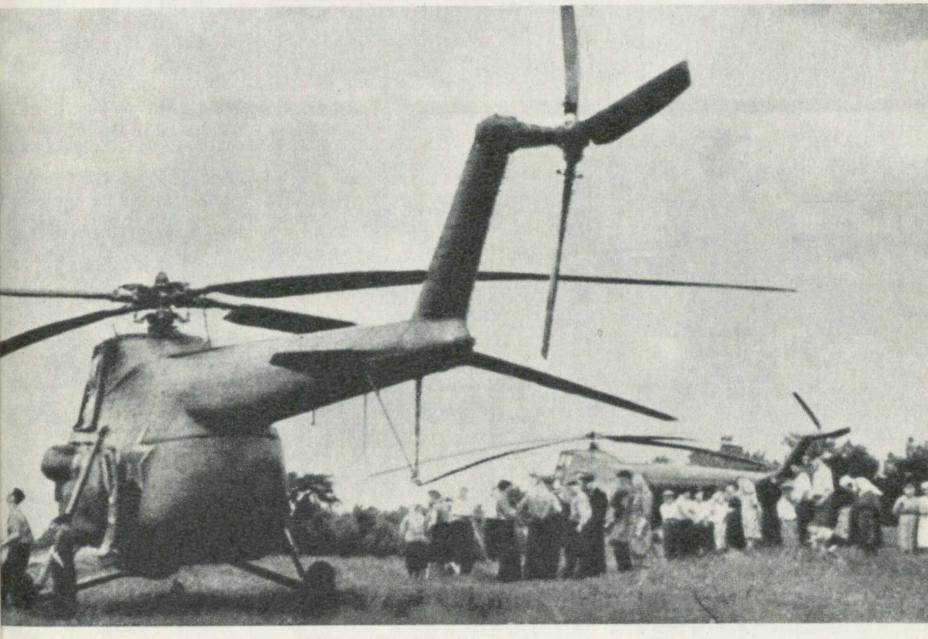

Õhtu Peipsi järvel.

Helikopteri juures on alati uudishimulikke.

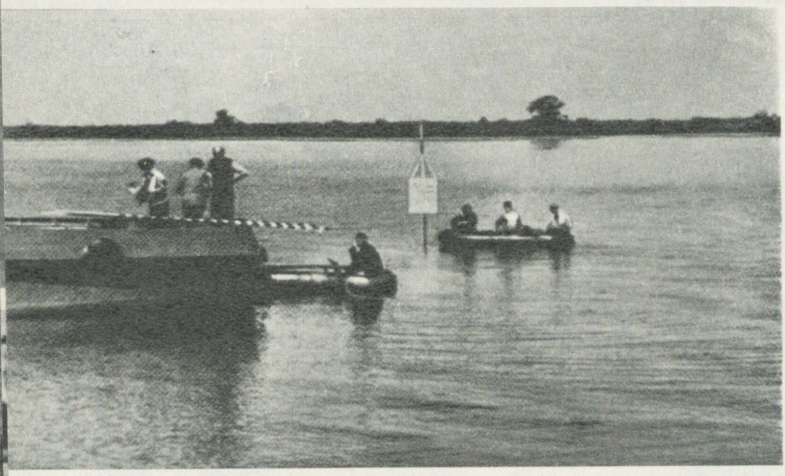

Devoni liivakivi järve põhjast.

Voroni kivi on siin!

Moskvast tulnud noored matkajad Novgorodis.

Venemaa ajalugu on jäädvustatud tuhandenda aastapäeva mälestusmärgi kõrgreljeefides.

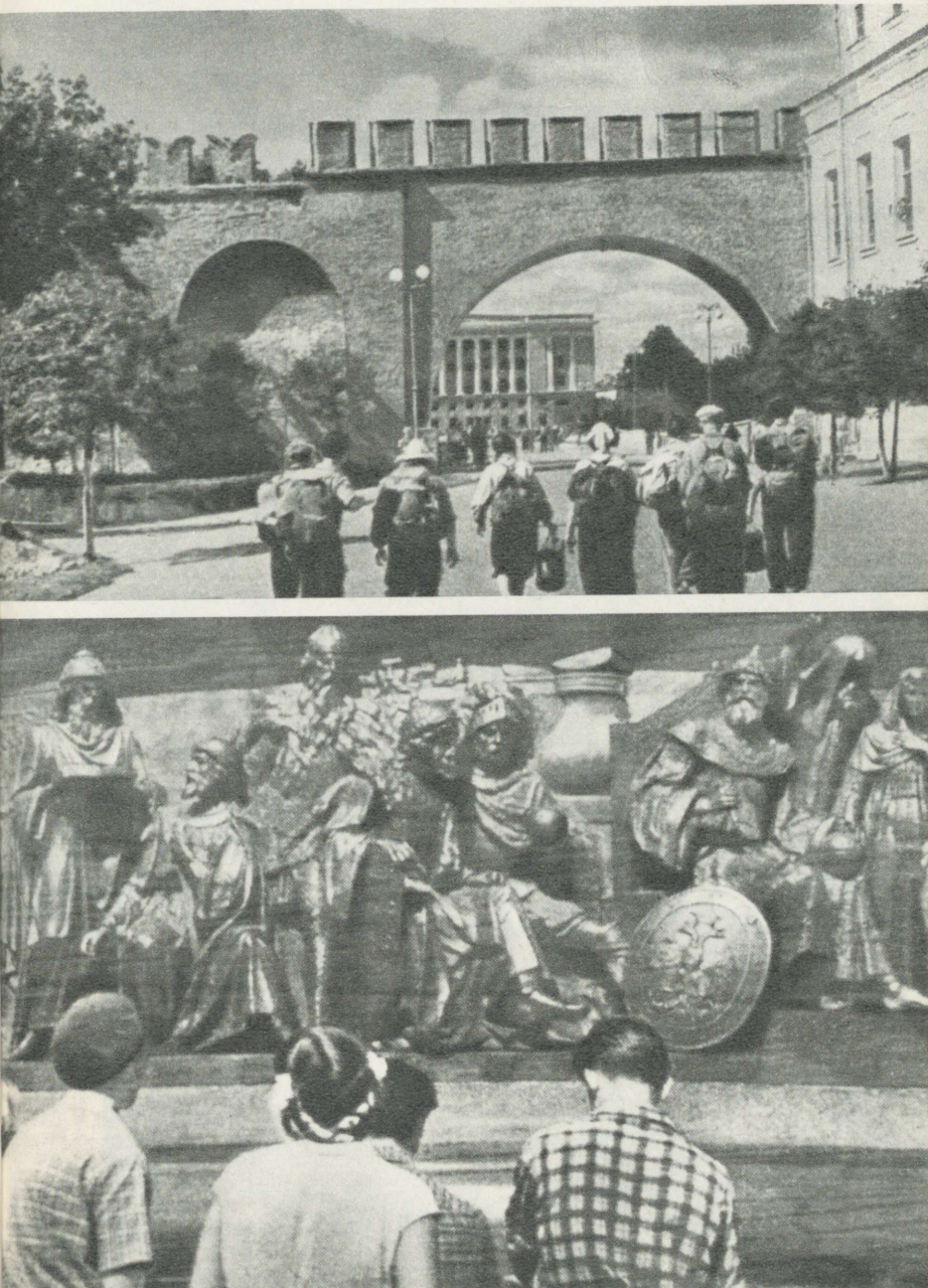

Novgorodi ärilinnaosas asetsevad Jaroslavi kaubahoov ja turg.

Üle müüri paistab Sofia peakirik

Vladimiri torn.

Süstade kokkupanemine.

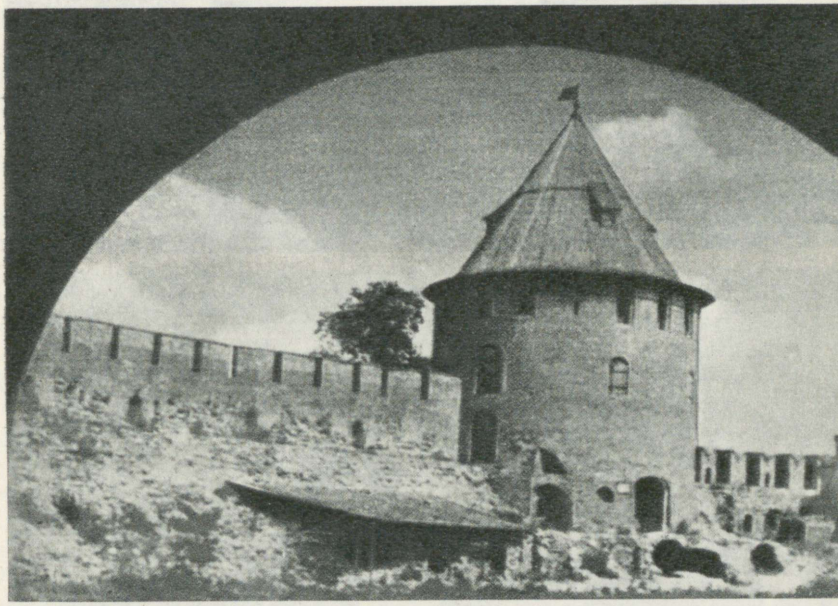

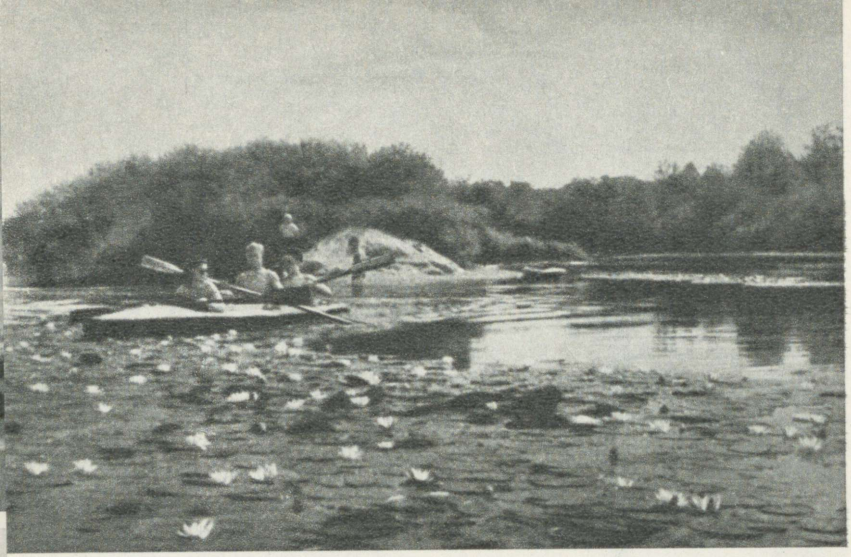

Luuga jõel.

Kurgaanide rühm Pesno järve ääres.

vaenlane teised teed ära lõikas, omandasid need riikliku tähtsuse.

See oli üks esimesi järeldusi, mis ekspeditsioon Luuga jõel tegi.

Luuga—Mšaga veelahkmel hakati otsima Luuga ühendusteed Šeloniga. Maakaardi järgi kulges see Ilmeni järvest ülesvoolu Šeloni jõge pidi, siis Mšagal ja lõpuks võis viimase lisajõgi Kiba viia veesõidukid Luuga lähedale. Just sealsetel kallastel seisiski mitu küla: parempoolsel kaldal — Bolšoi Volok ja Volotšok, vasakpoolsel kaldal — Malõi Volok ja Ožogin Volotšok.

Sõidukid lohistati Luuga vasakult kaldalt lõuna poole sellest kohast, kus paiknevad Malõi Volok ja Ožogin Volotšok. Kuid miks asetsevad Bolšoi Volok ja Volotšok põhjapoolsel kaldal, kus ei pruukinud ju midagi lohistada? Pealegi on need kaks küla kahest eelmisest palju suuremad.

Vahest oli põhjapoolsel kaldal mugavam elada? Ei. Mõlemad kaldad on kõrged, lauskjad, kuivad.

Tuli leida seletus. Ja veel midagi: Karajev andis matkagrupile kaasa väljavõtte 1837. aastal Pogodini toimetusel ilmunud «Venemaa ajaloo kogumikust». Teose peatükis «Muinas-Venemaa teed» öeldakse järgmist:

«Bolšoi ja Malõi Volok Luuga jõe ääres kinnitavad, et siin lohistati laevad maad mööda Soba jõe juurde, mis Mšaga ja Šeloni abil Ilmenisse voolab.» Kuid mis puutub siia Soba ehk Saba jõgi?

Bolšoi Volokist sada kakskümmend kilomeetrit allpool asetseb Luuga jõe ääres Bežanõ küla ja mõne kilomeetri kaugusel jõekaldast Saba lähe — Krasnogorõ järv ning selle ääres Voloki küla. Ja veel viiskümmend viis kilomeetrit samas suunas mööda Luugat edasi suubub sellesse Sabski küla juures Saba jõgi, seljataga üle saja kilomeetri pikkune teekond. Oma keskjooksul on Saba jõgi lohistustee kaudu ühendatud Pljussa jõgikonnaga, kuid hoopiski mitte Šeloniga.

Taraškovitši küla kooli endine direktor pensionär Dmitrijev seletas, et Malõi Volokist väljus veesõidukitele

määratud puitkattega lohistustee, kuid mitte Kibasse, vaid kaugemale, vahetult Mšagasse, see tee olnud seitseteist versta pikk. Dmitrijev kinnitas, et oli sellest lugenud Šeloni pjatiina[1] maksuobjektide katastritest.

Võimalik, et suuri veokeid, mille lohistamine nõudis erilist puitkatet, lohistati Mšagasse, väikesi võis vastu võtta ka Kiba jõgi. Veelahkme lahtised tasased ja kuivad, väikeste metsatukkadega kohad võimaldasid alustada lohistamist laial ribal Malõi Volotšoki ja Ožoginõi Volotšoki vahel. Ent oli vaja veelahe läbi uurida.

Ühel sajusel hommikul töötati välja luureretke plaan. Jevgenia Vladimirovna pidi peajõududega minema Kiba jõele, Aleksandr Sergejevitš aga abirühmaga koguma rahvapärimusi külades.

Volodja Talinski ja Galja jäeti laagrit valvama, mis kariloomade sissetungi eest oli nööriga piiratud. Just seda nööri meeldiski miskipärast küla lehmadel mäluda.

Nõupidamine venis pisut pikale, ja kui lõpuks mõlemad rühmad valmistusid teele asuma, oli üles kerkinud suur pilv.

Hakkas sadama nagu oavarrest. Esimesena vandus alla Jevgenia Vladimirovna rühm. Nad pöördusid hiljukesi laagrisse tagasi ja pugesid telkidesse varjule.

Tükk aega pidas vastu rühm, kelle Volodja pidi süstadel teisele kaldale toimetama, lõpuks aga tuli ka see ära.

Oli arusaamatu, miks pidi laagrit valvama jäetud Galja vihma käes ligunema.

Jevgenia Vladimirovnale ei meeldinud, et noored päeval telkides istusid. Tema arust pidi rühm kogu aeg midagi tegema, muidu võis ta «manduda». Seepärast, niipea kui telkide lõuendit peksvate piiskade kahin raasuke nõrgenes, ajas ta mõlemad rühmad välja rännakule.

Asuti teele. Tihtilugu, kui taevast eriti ohtralt vett alla voolas, kogunesid kõik maanteel tihedasse troppi, hoides pea kohal katteks kloorvinüülitükke ja vihmamantleid. Niiviisi seistes võis laulda, juttu ajada ja pikema vihmahoo puhul koguni tukkuda.

---

[1] Vana-Novgorodi maade administratiivüksus.

Tasane lauskjas nõlvak viis läbimärjad maakuulajad Kiba ja selle väikese lisajõe... Saba juurde. Veel üks Saba!

Kiba ja Saba on üsna väikesed jõed, kuid suurvee ajal võisid nad täiesti sobida veesõidukitele ja madalvee ajal võis sõidukid mööda puitkatet ka Mšagasse lohistada.

Rahvapärimusi ja muistendeid vee- ja lohistusteedest peaaegu kuskil ei leidunud. Neist räägitakse üpris harva, mis on ka arusaadav: rahvamälu säilitab ustavalt silmapaistvaid sündmusi: vaenlase sissetunge, võitusid, taude. Lohistustee aga kuulub argipäeva. See on midagi igapäevast, tavalist. Kui põlluharimiseks metsad laastati, jäi soid vähemaks, tekkisid head maanteed. Oli hõlpsam kasutada neid teid kui madalaks jäänud jõgesid. Veeteed surid ajapikku välja ning vajusid unustusehõlma. Ainult külanimed jutustavad veel lohistusteedest.

Kuid miks nelja küla nimi otseselt viitab lohistusteele? Ja kaks küla, pealegi kõige suuremad nende hulgast, asetsevad vastaskaldal, millel, näikse, pole lohistusteega midagi ühist?

Taadid ei suutnud midagi meelde tuletada ega jutustada. Eriti kõvasti pingutas oma mälu üheksakümneaastane Nikolai Feofanovitš Jegorov Bolšoi Voloki külast. Ta heietas kaua mälestusi, kuid kõik see ei andnud võtit mõistatuse lahendamiseks. Pidime ta rahule jätma, kuid tugevamaks läinud vihm ei lasknud ära minna.

Lõpuks vaatas päike välja ja lõi sillerdama õitsmistuhinas aasadel, kust hoovas tugevat meelõhna. Päike helkis vastu ka Luuga siledalt jõepinnalt ning märgadelt põõsastelt kaldal.

«Teil on siin ilus ümbrus, vanaisa,» kostis tahtmatult noorte suust.

«Tõsi jah, on tõesti ilus. Ja mitte ainult ilus, vaid ka paremat põllumaad pole kusagil kogu Luuga jõe ääres. Siin sigib kõik imehästi, olgu see vili või mis tahes muu asi, paremini kui kusagil mujal. Oli meil siin mõisnik, härra. Tema häärber seisis säälpool, kus teie telgid praegu. Säälne maa aga ei sigita muud kui kive. Mõisasaksa maad aga olid siinpool, meie juures, ja ta vaatas oma häärberist kiikriga, kuda taluinimesed teda orjavad.

Kui nägi, et mõni pole küllalt kärmas, käskis oma opmanit...»

Taat jutustas veel tükk aega, kuid noorte mõtted liikusid juba teises suunas.

Sõidukeid lohistati teise paika. Reisijad peatusid ümberlaadimise ajal kaldal. Nad vajasid abi, vajasid hobuseid, kõrtsi. Tekkis küla ja sellele pandi nimeks Volok.

Liiklus oli elav ning natuke maad eemal tekkis teine küla — Volotšok.

Külad kasvasid, rajati talusid, kuid kõige rammusam põllumaa oli teisel pool jõge, ja järk-järgult asustasid inimesed vastaskalda. Ja nii Voloki kui ka Volotšoki vastas tekkisid nendest küladest tulnukate rajatud samanimelised külad. Justkui nende filiaalid. Slaavlastel on peamiseks tegevusalaks alati olnud maaharimine. Ega ole siis midagi imestada, et viljaka maamullaga uued külad arenesid oma eelkäijatest kiiremini ning vana küla Volok muutus Malõi[1] Volokiks, uuest aga sai Bolšoi[2] Volok.

Nüüd oli pilt täiesti selge! Aga võinuks seda ka mitte olla, kui päike poleks pärast vihma välja tulnud.

Määratu suur on küsimuste ring, millele on tarvis leida vastus ajaloo saladuste mõistatamiseks. Vahel tuleb appi juhus. Kuid kõige tähtsam on sihikindlus, oskus fakte võrrelda, oskus loogiliselt mõtelda.

Ja seda õpetabki ekspeditsioonitöö.

Kiirevooluline ja kääruline on Vrevka jõgi. Tema suue on kolm kilomeetrit Luuga linnast ülalpool. Paremal kaldal asetseb suur kalmistu.

Luuga linnas elav kodu-uurija Valentin Ivanovitš Zertsalov, kes on palju aastaid pühendanud oma rajooni uurimisele ja selle ala suur entusiast, arvas, et just siin, Vrevka suudmes, oli algul muistne Luuga kindlus, mis kontrollis Luuga jõe veeteed ja sissepääsu järvesüsteemi.

---

[1] «Малый» — «väike».

[2] «Большой» — «suur».

Kalmistu asetseb kõrgel kaldal, kahelt poolt voolavad Luuga ja Vrevka veed, põllupoolsel küljel aga on org, mis pisut kaugemal muutub soostunud madalikuks. Täiesti mõeldav, et kaitse-eesmärgil seda madalikku kunstlikult süvendati. Ent mingeid valli jäänuseid selles paikkonnas ei leidunud. Vahest polnud vall kuigi kõrge ja hävis hiljem, sest siin kaevati tihtilugu haudu. Kui palju noored uurijad ka ei teinud prooviauke, kultuurkihti kuskil ei avastatud.

Võimalik, et siin polnud suurt küla kunagi olnudki, vaid oli ainult valvepunkt, mis kaitses sissepääsu Tšeremenetskoje—Vrevo järvesüsteemi ning kontrollis veetee algust Pljussasse järvede kaudu ja seejärel Gorodetsi, Krenisse ja Gorodištšesse ning Gorodonka jõkke.

Vrevka oli kiire vooluga ja tegi täiesti kujutlematuid käänakuid. Vetikad ja kaldaäärsed põõsad klammerdusid aerude külge. Kuid lõpuks tuli väike sild ja selle taga rahulik, mõtlik Bolšoje—Taloni järv. Vaikus. Kõrged kuused heiastusid peegelsiledal veepinnal.

Kuid see hingetõmbeaeg möödus varsti. Edasi tuli liikuda Vrevka-taolisel väikesel Ropotka jõel. Mõnusad kasesalud palistasid tujukat jõekest.

Tšeremenetskoje järv võttis matkajad vastu sileda veteavarusega, mastikuuskedega kallastel. Tšeremenetsi saarel kõrguvad XV sajandil Vassili III poolt rajatud kloostri varemed. Kuid vanaaegsete majade varemed annavad põhjust oletada, et veel varem, umbes XII sajandil, seisis siin kindlus, mis kaitses Novgorodimaad ja paiknes veetee ääres.

Sõna «черма» ehk «чорма» on iidne vene sõna ja tähendab kõrgustikku ehk vooremaastikku.

Tšeremenetsi saar valitseb järve ja sünged kloostrivaremed paistavad juba kaugelt kätte. Praegu asetseb saarel turismibaas. Kivist kloostrihooned, telklinnake, paadisadam ja kõigile turismibaasidele vältimatu tantsuplats — õhtuse elu keskus.

Saart ühendab rannaga kahe kilomeetri pikkune muul. Noored asusid laagrisse Tšeremenetsi naabruses Derevenetsi laiule keset kõrgeid kuuski, kus leidus rikkalikult sipelgapesi.

Uurimistööd jätkus tervelt kümneks päevaks.

Järve vastaskaldale, kõrgele mäeveerule oli laiali pillatud Navoloki küla. Küla servas asuval kurgaanil oli muistne kivirist. Rahvapärimuse kohaselt võitles siin Aleksander Nevski ordurüütlitega. Kurgaani nimeks oli Pogost Kamen.

Jälle mindi taate otsima. Kõige vanemaks osutus Ivan Fjodorovitš, ja kõik saatsidki tema juurde. Tema perekonnanime keegi ei mäletanud, ainult hüüdnime teati — Tšub[1].

«Küsige Tšubi, igaüks juhatab tema juurde teed.»

Tukka sel taadil ei olnud, kuid ta kinnitas, et kunagi olnud see tal vägev. Ordurüütlitest ei teadvat ta kõige vähematki, aga, näe, Leedu tungis tihtilugu Navolokile kallale. Väikest jõekest külast loode pool kutsutakse Litovkaks, ja just nimelt siit võsast ilmusidki alati välja Leedu väesalgad. Ja Navolokit ründasid nad sellepärast, et siitkaudu läks kuiv maantee. Gorodetsist viis tee edasi Vrevo järve kaudu. Siin asetsesid kitsa läbivoolu ääres Pustoi Brodi ja Bolšoi Brodi[2] küla. Seejärel kulges tee Gostkino poole. Seda Tšeremenetskoje järve rannikuosa kutsutakse praegugi veel Possadnitsa[3], sest siin asuti veesõidukitele, et üle sõita. Kuid see ei toimunud nähtavasti mitte kohe võõraste saabumisel, sest sõidukite peatuspaik oli suures Navoloki külas, teisel pool jõge. Seal tõmmati sõidukid peatumisajaks kaldale (наволакивали) ja võõrad (гости) ootasid Gostkino külas, kus oli trahter ja võib-olla midagi sissesõiduhoovi-võõrastemaja taolist.

Arusaadav, et kahe tähtsa tee — vee- ja maismaatee ristumiskoht nõudis kaitset, ja seepärast seisiski Tšeremenetskoje järve ääres kindlus.

Et vältida üle Tšeremenetskoje järve sõitmist, mis oli puhuti üpris tormine, võis ümber järve sõita Pogost Petrovski kaudu. See on veel üks pogost ja järelikult oma tuhat aastat vana. Seal, Golubkovos, oli samuti olnud kindlus-linnus. Kaupmehed võisid peatuda Kuksa jõe üle-

---

[1] «Чуб» — «juuksetukk».

[2] «Брод» — «koole».

[3] Sõnast «посадка» — «pealeasumine».

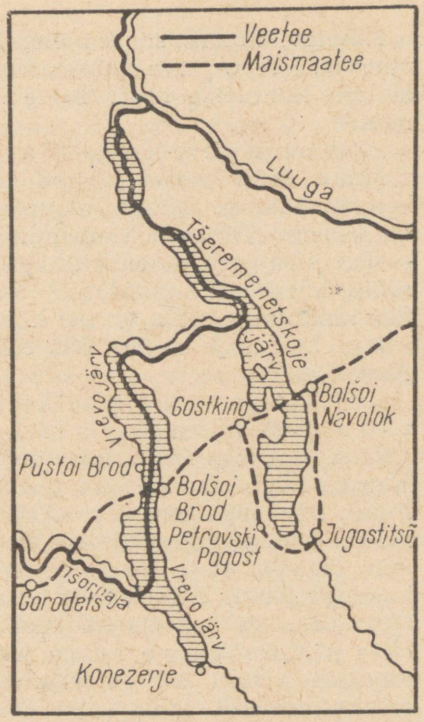

Muistsete Novgorodimaa teede ristumine Tšeremenetskoje ja Vrevo järve piirkonnas.

sõidukohas järve lõunasopis, Jugostitsõs[1]. Kõnnumaad Jugostitsõ ümber kutsuti Grabilovkaks[2], pilkenimi, mida kandis kunagi seal paiknenud kõrts.

Kõrts aga pidi, mõistagi, asetsema maantee ääres. Mis ime siis, et inimesed seda pikka aega meeles pidasid. Nimetatakse ju Moskvas üht tänavaristi Razguljaiks[3] kõrtsi nime järgi, mis olnud siin XVII—XVIII sajandil. Postiaadressi «Razguljai» Moskvas ei eksisteeri, kõrtsi nimi aga on moskvalastele hästi meelde jäänud.

[1] «Юг» — «lõunakaar».
[2] Sõnast «грабить» — «röövima».
[3] Sõnast «разгул» — «prassimine».

Huvitav, kuidas siinsed elanikud seletasid oma külanimesid. Vrevo järve lõunasopis on Bolšoje Konezerje ja Maloje Konezerje küla. Taate hämmastas meie taipamatus:

«Siin on ju järve lõpp[1].»

Muide, kust võisid noored teada, et ainult vanades kohanimedes on säilinud algupärane «e», näiteks «езеро» või «елень».Väljaspool kohanimesid on see «e» muutunud «o-ks» juba palju sajandeid tagasi. Kuid kuuldes «e» kõla sõnas, kus nüüd kasutatakse «o-d», nagu Konezerje, võib täie kindlusega öelda, et see küla on väga vana.

Aga kuidas ja millal võis Aleksander Nevski sattuda Navolokki?

Kirjalikke andmeid selle kohta pole seni leitud, kuid võib oletada, et see toimus 1241. aasta lõpul. On teada, et 1241. aastal läks Aleksander ordurüütlite poolt anastatud Kaporjet vabastama. Pole teada, missugust teed pidi ta liikus, kuid tuginedes kroonikale, milles mainitakse, et ta mööda minnes võtnud laadogalased ja ingerlased kaasa, võib oletada, et ta liikus veeteedpidi mööda Volhovo ja Laadoga järve. Pärast seda kui Aleksander oli Kaporje tormijooksuga vallutanud, pöördus ta Novgorodi tagasi, olles nähtavasti enne Luuga jõe äärsed maa-alad orduvendade võimu alt vabastanud. Arvatavasti käivadki rahvapärimused lahingutest Navoloki ja Pogost Sabljo juures selle sõjaretke kohta.

Luuga ülemjooksu piirkond on hõredalt asustatud, tal on vähe ühendusteid suurte linnadega. Võimalik, et sellepärast ongi siin rohkesti rahvapärimusi säilinud. Eriti sageli kuuleb jutustust Rjuriku kalmust. Mitmes külas räägiti, et ta on maetud kuskil lähikonnas. Kossitski Pogostis näidati koguni tema kalmu täpset asukohta, see on Vilija Gora, kaks kilomeetrit Pogostist ida pool. Rjurik puhkavat seal kuldkirstus. Muide, teistes paikades mainiti samuti kuldkirstu. Kossitski Pogostist lõuna pool asub kivi, millesse on uuristatud inimese piirjooned, selle

[1] «Конец» — «lõpp».

kõrvale olevat pärimuse kohaselt maha maetud paat kullaga, mis siia toodud Leedu järjekordse kallaletungi aegu. Sealsamas Vilija Gora juurde viival maanteel upitus teeroopast välja mingi metallese, mis pani vankrid hüppama. Väljakaevamisel selgus, et see on suur kirikukell. Kohalikud elanikud kinnitasid, et siin olevat kirik maa alla vajunud.

Kossitski Pogosti serval leidsid noored matkajad väikese ümara linnuse valli ja kraaviga.

Ja veel üks hiljutine, kuid kahjuks hävitatud leid: kui mõne aja eest kiriku juures maad kaevati, leiti ühest kirstust suur hulk hästi säilinud käsikirju. Keegi ei lugenud neid, kohalikud elanikud rebisid need puruks ja viskasid minema.

Allpool Luuga linna lookleb jõgi laias lammis kõrgete põliskallaste vahel, millel kasvavad iidsed palumännikud luiteseljandikel. On mustikaid, mitmesugust liiki samblaid: rohelisi, valgeid, kollaseid ja koguni lillasid. Külad puuduvad peaaegu täiesti.

Mrevka, mis voolab läbi Mrevka järve, moodustab suure laiu. Seda nimetatakse Saadikulaiuks. Nime päritolu ei õnnestunud teada saada.

Mööda Oredeži ülespoole liikuda oli algul üsna raske, sest tuli jagu saada tugevast vastuvoolust: ka siin oli sadude tõttu tekkinud kõrgvesi. Kuid seejärel algas järveretk. Ülalpool laieneb Oredež tugevasti ja seda nimetatakse seal Okaspuujärveks, kaugemal Antonovo järveks.

Siin pidi matkagrupp koguma andmeid Novgorodimaa laevaehituse keskuse kohta, mis asus Jamm-Tjossovis.

Jamm-Tjossovis jutustasid taadid endisest kirikuõpetajast Saveli Jermolovist, kes suri 1911. aastal. Teda nimetati kodu-uurijaks, arheoloogiks, geoloogiks. Ta olevat leidnud tulekindlaid sauesid, millest valmistati potte klaasisulatuseks. Tal olnud ka suur kogu muistseid ürikuid. Kurgaane lahti kaevates leidnud ta neist savinõukilde, relvi ja ehteid.

Perekonda tal polnud, elanud ühes toas, ja kõik ülejäänud ruumid võtnud enda alla leidesemed. Enne surma andnud ta need kohalikule elanikule Žukovile.

Noored otsisid üles selle Žukovi poja, too aga kinnitas, et tema isa polevat Jermolovi käest midagi saanud.

Jamm-Tjossovis mäletasid inimesed hästi Jermolovit, sest paljud olid tema juures kihelkonnakoolis õppinud. Nad olid tema kollektsiooni näinud ja arvasid, et Žukov on esemed lihtsalt minema loopinud.

Kui Kossitski Pogostis leitud käsikirjad hävitasid «ulakad», nagu kohapeal öeldakse, siis siin hävis väärtuslik kogu täiesti arusaamatul kombel.

Laevaehitusest aga ei räägitud mitte Jamm-Tjossovis, vaid Nadbeljes. Siin suubub Oredeži üsna tilluke Belaja jõeke. Taadid seletasid, et sellel jõel parvetati metsa laevade ehitamiseks ja suurvee aegu oli Belaja nii tormiline, et peksis suured palgimürakad pilbasteks. Nadbeljes avastasid matkajad ka muistse linnuse.

Oredeži mõlemal kaldal oli hulk kurgaane ja kivikalmeid. See paikkond oli nähtavasti juba vanasti tihedalt asustatud.

Ning jälle libisesid süstad mööda Luugat pärivoolu alla. Nüüd oli tarvis veel uurida Luuga jõe ja Saba lähte veelahet.

Tšeremenetskoje järve skeemi järgi oli kõik imeselge. Kilomeeter maad allpool Ižlovo küla tuli randuda. Seal, kaldaga rööbiti kulgeva maantee lähedal, algas nimetu jõgi, mis suubus Voloki järve. Kui paljuütlev nimi! See aga on ühenduses (kaardil) Krasnogorõ järvega Voloki küla juures.

Nõnda oli kaardil. Tegelikult aga kukkus kõik veidi teisiti välja.

Voloki järve suubuv jõgi paistis ka sellel vihmasel suvel tillukese ojana. Järv ise oli puhas, sügav. Mõnevõrra kinni kasvanud ja soostunud kaldapiiril. Tihe männimets vaatas mõtlikult vastu peegelsiledalt tumedalt veepinnalt. Ainult tillukesi kalakesi jahtivad suured havid häirisid järvevete salapärast rahu. Kalakesed sööstsid lehvikuna veepinnale, et pääseda hirmsa kiskja eest, kes nad niikuinii ära õgib, kui mitte täna, siis homme.

Järvi ühendas pisike oja. See ei võinud varemgi suurem olla, sest järvede veepinna taseme vahe on väga suur ja ülemise, Voloki järve veekogunemise bassein tühine.

Ent siis leiti kahe järve veelahkmel lai ja sügav kraav. Selles oli nüüdki vett, nõlvadel aga kasvas keskmises vanuses männik. Kui ahvatlev oleks seda kraavi pidada muistse lohistustee jäänuseks! Kuid külataadid kinnitasid, et see kraav on vastne, mitte üle saja aasta vana, ja tehtud melioratsiooniks. Tänapäeval tunnevad taadid ka säärast erialast terminit.

Voloki ja Krasnõje Gorõ küla vahel kulgeb Krasnogorõ järvest loodesse, Luuga poole lai soostunud nõgu. Järve rannal ristub sellega teetamm. Kehv tee, täis lohke ja auke. Külarahvas ütles selle tee kohta:

«Igal aastal puistame sinna mulda, kuid tolku pole midagi, puha kaob maa alla.»

Järvest eemal on rööbiti teetammiga ligi poole kilomeetri pikkune rada jalakäijatele. See läheb risti üle lohu ja viib kolhoosi lautade juurde. Kummalgi pool rada on mädasoo. Seal kasvavad kidurad vaevakased ja kaugemal niisama viletsad kääbusmännid.

Räägiti, et siia sohu vajus kord traktor ja seda ei õnnestunudki välja tõmmata. Õõtsuva soopinna all on vesi, paiguti kaheksateist meetrit sügav. On selge, et see rabastunud madalik on kunagi olnud piklik järveabajas, mis hiljem kinni kasvanud ja soostunud.

Kogu seda «keelt» oli raske läbi uurida. See polnud kindlalt piiritletud, vaid muutus vähehaaval sooks, mis oli niivõrd tihedalt võssa kasvanud, et noored kaotasid seal kiiresti orienteerumisvõime ja ruumitaju.

Nähtavasti ei raiu maamõõtjad kaardistamisel vahel asjata sihte sisse.

Luuga jõe lähedal voolab soost välja oja, mis suubub ülalpool Ižlovot Luuga jõkke.

Kõiki neid vaatlusi võrreldes võis nüüd otsustada, kuidas kulges lohistustee Luugast: tõenäoliselt piki viimast oja praeguse madalikuni, mis varem oli olnud suure järve laht.

«Aga miks siis teist järve nimetatakse Voloki järveks?»

Krasnõje Gorõt hüüti varem Belõje Gorõks ja Krasnogorõ järve Belogorõ järveks ning veelgi varem Saba järveks. See nimi tulenes kas järvest väljavoolavast Saba jõest või samanimelise jõe lähtel asetsevast Saba külast.

Voloki järv ei saanud nähtavasti oma nime mitte veesõidukite lohistamisest, vaid Voloki külast, mille lähedal ta paikneb. Oli ju tarvis järvele mingi nimi anda!

Kuid ekspeditsioon ei otsinud nüüd lohistusteed, vaid täpsustas ainult selle trassi, et koostada kõigi Novgorodimaa veeteede üksikasjalik kaart.

Samasugune töö tehti ära, et täpsustada veesõidukite Šelonist Tšerehhasse lohistamise koht Novgorodi—Pihkva teekonnal. Seda teed mainitakse juba mongolite-eelse Venemaa kirjalikes allikais.

Moskva Riikliku Ajaloomuuseumi andmeil kulges lohistustee Šeloni jõe ja Tšerehha lisajõe Uza vahelt veidi põhja pool praegusest Pihkva—Dno raudteeliinist.

Ekspeditsiooni arvates võis lohistustee asuda raudteest märksa lõuna pool. Seal on Uza jõe kallastel teineteise vastas kaks küla: Bolšoi Volotšok ja Malõi Volotšok. Sinna saadeti Leningradi 239. kooli matkagrupp. Tagasipöördunud õpilased jutustasid, et nad olid avastanud muistse lohistustee puitkatte jäänused. Pukovo küla lähikonnas tegi kolhoos maaparandustöid, ja üks kraavikaevaja oli seal poolteise meetri sügavusel sellele puitkattele sattunud.

See teade äratas loomulikult suurt huvi. Leningradlased aga polnud teinud mõõtmisi ja fotosid, samuti puudus neil üksikasjalik kirjeldus, seepärast läks sinna 46. koolist väike rühm, mille koosseisu kuulusid Aleksandr Sergejevitš, kaks Volodjat ja Aljonka.

Asunud teele esimese sinnapoole mineva bussiga, hakkas see väike kärsitu salk küsitlema kõiki soliidsemas eas kaasreisijaid.

Noored ei saanud muidugi mingeid teateid veeteede kohta, kuid üks vanamutike Porhovist, Darja Semjonovna Aleksejeva, jutustas, et Porhovi kremli Nikolai tornis on terve hunnik igasuguseid asju, mis Katariina II kirikule kinkinud, vana ikoon Aleksander Nevski kujutisega ja... Aleksandri enda lahingulipp.

«Lipp,» ütles ta, «on nii paksust riidest, nii raske, et aina imesta, kuidas ta sai seda endaga lahingus kaasas kanda.»

Noortel tuli meelde, et Komsomolskaja metroojaamas

on Korini mosaiikpannoo, mis kujutab Aleksandrit lipu all.

«Aga mis on lipul kujutatud? Lunastaja pale?»

«Jah, Lunastaja pale ja nurkades neli inglit sõõrides.»

Polnud kahtlust, et on leitud ehtne Aleksandri lipp.

«Aga kuidas on lood torniga, kas seal on kinnine ruum?»

«Jah. Uks on kinni löödud, kuid poisikesed ronivad mööda müüri laskepiludest sisse, nemad on seal kõik üle vaadanud.»

Toimus lühike nõupidamine, kuid igaüks teadis juba ette otsust. Algul tuleb täita ülesanne veelahkmel ja seejärel minutitki kaotamata Porhovisse.

Porhovi kindluse rajas Aleksander Jaroslavitš, kui ta polnud veel Nevski, 1239. aastal Novgorodimaa kaitseks. Nii seisab teejuhis: Miks ei võiks siis Porhovis olla Aleksandri lipp?

Veelahkmel järgnes üks äpardus teisele. Taat, kellele viitasid leningradlased, oli jõudnud ära surra. Pukovo külas oli puitkatet näinud arst Sinelnikov Pihkvasse sõitnud, soo kuivendamisel töötanud German Malinovski aga aega teenima läinud.

Kolhoosi esimees kutsus kõik traktoristid kokku, kuid keegi neist polnud puitkattest kuulnud.

Nii vähe aega oli möödunud, ent mitte ühtegi elavat tunnistajat!

Esimees kraamis välja kõik kopeerjoonestused kolhoosi maaparandustöödest. Siin kuivendati tohutut turbamassiivi ja kraave oli ilmatu palju.

Pidepunktiks sai leningradlaste poolt teatatud arv: «poolteise meetri sügavusel». Heideti kõrvale kõik kraavid, mis olid meeter ning meeter ja veerand sügavad, kuid ka ülejäänuid oli ülearu palju. Otsustati kõik läbi käia, tööd jätkus mitmeks päevaks. Kuid see tasuks ennast! Rühmal olid saed kaasas dendrokronoloogiliste näidiste võtmiseks.

«Siin me juba alt ei vea! Jätsime tookord kahe silma vahele Aleksandri poolt Verdugale ehitatud silla, nüüd aga teeme kõik «teaduse nõuete kohaselt».»

Enne astuti veel kord Malinovski poole sisse: vahest näitas German seda puitkatet mõnele inimesele.

Seekord leiti eest Germani õde, ja too ütles, et tema abikaasa teab sellest.

Koos tema abikaasaga mindi väikese Petjonka jõe kaldale, mis on saanud oma nime teda moodustava viie oja järgi. Tõepoolest, paljandis avastati mitme kattekihina eri jämedusega palke, otsad kalda poole. Tüüpiline teekate soos. Ja maapinnast ühe meetri viiekümne viie sentimeetri sügavusel.

Hurraa! Käes! Esijoones pildistamine, skitseerimine, mõõdistamine ja kirjeldamine. Vahepeal muretseti külast labidad ja vabatahtlikud külanoorte hulgast, et teha arheoloogilist puhastustööd.

Võeti mitu palgi ristlõike näidist. Need pakiti hoolikalt kloorvinüüli, et nad ära ei kuivaks. Noored said juba Novgorodis, kaevamistel Artsihhovski juures teada, et puitleidusid saab säilitada ainult vees. Ärakuivanud puit pudeneb pulbriks.

Nüüd võis juba puhastama hakata.

Kuid mis see siis on? Silmitsedes mullast paistvaid palgiotsi, olid noored korralikult laotud katet näinud. Kui aga ülemine kiht oli eemaldatud, selgus, et palgid on läbisegi loobitud, mõned kõverad, pikkade jämedate okstega.

Ja üks külapoistest teatas rõõmsalt, nagu «teadlastele» suurt kingitust tehes:

«Ma võin teile veel mitut niisugust teekatet näidata!»

See oli juba liig! Jooksujalu mindi üha uute katete juurde.

Ja mis selgus? Avaral luhal oli Petjonka mitu korda oma sängi muutnud. Seal, kus puutüvedest ummistusrusud moodustusid, vool aeglustus ja hakkas liiva kuhjuma. Jõgi muutus madalaks, olles ise endale paisu teinud, ja uuristas endale järjekordse suurvee ajal uue voolutee. Sootidesse aga jäid pealekantud setete alla metsa ummistusrusud. Palkidel lasuva liiva ja muda kihistuse iseloom selgitas nende «teekatete» ajaloo.

«Säh sulle muistse lohistustee jäänuseid!»

See tegi muidugi tuska, kuid hiljem kandis matkagrupp ikkagi lohistustrassi võrdlemisi täpselt kaardile.

Pihkvast liikusid veesõidukid mööda Velikajat, Tšerehat ja Uzat ülesvoolu Bolšoi Volotšoki ja Malõi Volotšoki külani. Edasi võisid nad Petjonkal ülesjõge sõita umbes kilomeeter maad, seejärel aga lohistati sõidukid üle tasase nõlvaku Štšokino kaudu Rassadino külasse, mida nüüd pole enam olemas. See on veelahkme kõrgeim punkt. Rassadino küla põhjapoolset otsa nimetatakse kohapeal Perevoziks[1], seda pole ühelegi kaardile märgitud. Vähem kui kilomeetri kaugusel sellest algab Uretšje: tükati soostunud madalik, tükati aga puhas, võrdlemisi lai, sügava veega jõesäng. Uretšje on ühenduses Šeloni jõega ja Bolotõ küla elanikud sõidavad paatidel Šelonile, suurvee ajal aga pääsevad nad paatidel peaaegu Rassadino küla põhjapoolsesse otsa Perevozi.

Kaks Volotšoki küla ning seejärel veelahkme kõrgeimas, järelikult kõige raskemas punktis Uretšje ja Perevoz ning Uza ja Šeloni jõe lähenemispaiga geograafiline asend ise tunnistavad, et just nimelt siitkaudu kulges muistne lohistustee.

Ja muistendid, rahvapärimused veetee kohta? Neid polnud siinmail peaaegu kuskil. Kuid kohanimed, mis kõnelevad lohistusteest, kõlavad neis paigus tänini.

Porhovisse jõuti õhtul. Võõrastemajas kohti ei olnud, ent võimalik ka, et matkajate välimus ei äratanud administraatoris usaldust. Kohalikud elanikud silmitsesid hilisel tunnil ilmunud vanderselle samuti umbusklikult.

Kuid noortel olid julged plaanid:

«Ootame, kuni kõik magama jäävad, ja ronime öösel mööda müüre Nikolai torni.»

Aleksandr Sergejevitš heitis selle plaani kindlalt kõrvale ja tegi ettepaneku otsida üles Aleksejeva.

Tuli meelde tema jutustus bussis:

«Sakslased ajasid taganemisel kõik vanakesed kirikusse, keerasid uksed lukku ja tahtsid kiriku õhku lasta. Me kuulsime hirmsat kärgatust ja kukkusime põrandale. Kuid tuli välja, et nad olid raasuke eemal Šeloni jõe silla

[1] «Перевоз» — «ülevedu»; «üleveokoht».

õhku lasknud. Ja siis jõudsid meie omad linna ning lasksid meid välja. Küll oli rõõmu... Läksime kohe Pervomaiskaja tänavale, seda aga polnud enam ollagi. Fašistid olid kõik maha põletanud. Nägin, et ainult minu maja üksi oli imekombel alles jäänud...»

Tulisi jalu Pervomaiskaja tänavale, kuni kõik veel magama pole läinud. Pikk tänav uute majadega. Küsiti unistelt inimestelt:

«Kus on siin see maja, mis ainukesena sõja ajal terveks jäi?»

See oli Aleksejevite maja number 34.

Hommik. Hirmuäratavad, kõrgete tornidega müürid peegeldusid kindlust piiravas Šeloni jões. Ühel küljel sügav vallikraav. Kindlus on ehitatud tahumata lubjakivist ja asub samuti lubjakivil. «Порх» tähendab slaavi keeles «tolm», «põrm». «Горхлый» — «rabe», «pude». Porhovi linna nimi tuleneb lubjakivist ning sellega sarnanevast kiviklibust ja merglist kindlusemüüri ääres.

Nikolai tornil on juurdeehitus: selle tippu on paigutatud Nikolai kiriku kellatorn. Algul vaatlesid kõik müüre, kuid äkki olid noored kadunud. Ja varsti ilmusid nende siluetid kellatorni aknaavade taustale.

Kui kõik jälle all olid, teatasid nad, et torn on tühi.

«Ja meie tahtsime Karajevile Aleksandri lipu viia!»

Siis saadi teada, et kirikus avati hiljaaegu muuseum. Kui see lõpuks lahti tehti, paistis kohe silma seinal rippuv lipp.

Selle all seisis:

«Valmistatud tuhande üheksasaja kolmekümnendal aastal Nikolai kiriku viiesajanda aastapäeva auks.»

«Mis seal ikka! Juhtub!»

Muuseumi ülejäänud eksponaate silmitseti vähema õhinaga. Siis mindi autot otsima, mis sõidaks vajalikus suunas. Omade juurde, matkagrupi juurde.

Edasine Luuga-reis oli puhtalt sportlik matk tormilisel, kärestikulisel jõel. Kärestikud algasid Sabski juurest. Eriti meeldejäävad olid need Storonje ja Jamburgi juu-

res — astangutelt alla voolav vesi, kohin, vaht, pritsmed...

Nagu alati oli kahju süstasid lahti võtta ja katetesse pakkida. Tõsi küll, matk polnud veel lõppenud, ees olid veel Narva, Jaanilinn, Tallinn, palju uut, kuid süstad, telgid ja huvitav töö — hüvasti järgmise suveni!

Viimane matka-aasta oli mõnevõrra ebatavaline. Varem tuli otsida konkreetseid asju, olla «pioneer», seejärel aga koguda tõendeid, et kõik oli just nimelt nii olnud.

Nüüd oli kõik teisiti.

Tõsi küll, jälle oli vaja otsida, kuid need otsingud polnud nii huvitavad, sest puudus väljavaade Kolumbuseks saada. Ühesõnaga, ei kõnnitud enam kõnnumaal, vaid võõrastes jälgedes, seal, kus teised juba käinud ja tsipake vassinud.

Oli inimesi, kes arvasid, et Jäälahing peeti Sigovetsi neemest mõni kilomeeter lõuna pool, Tšudskaja Rudnitsa kandis. Nad näitasid kord üht, kord teist kõrgendikku, kinnitades, et need on Jäälahingu sõdalaste vennaskalmud.

Tuli ette võtta proovikaevamisi.

Selgus, et need kõrgendikud on luitelise päritoluga. Tõsi küll, külas nimetati neid paiku kalmudeks, kuid külarahvas ise seletas seda nii: täiskasvanud inimesi matavad nad surnuaiale, lapsi aga neile kõrgendikele. Sellega seletub ka sõna «kalm».

Georgi Nikolajevitš kutsus kaevamispaigale Leningradi Ermitaaži arheoloogilise ekspeditsiooni, kes tegeles parajasti Pihkvas Dovmontovi linna väljakaevamisega. See viibis mitu päeva kohal, tutvus noorte poolt äratehtud tööga, kaevas ka ise ja tuli otsusele, et Lämmijärve ranniku selles piirkonnas ei ole XIII sajandist mingeid jälgi.

Noored asusid laagrisse «ussipessa» Pnevo küla lähedale, kus Georgi Nikolajevitš sellal elas.

«Ussipesaks» kutsuti kohta sellepärast, et see kihas rästikutest ja nastikutest. Tasane paljas liivane rand. Taamal tänavu kuivanud soo. Kogu sootaimestik, koguni turbasammal, oli koltunud ja kuivanud. On teadmata, kust võtsid niiskust jõhvikas ja huulhein, nad vohasid metsikult suurtel maa-aladel. Huulheinale — «sääsesurmale» —

võis veel leida seletuse — ta toitus sääskedest, püüdes neid oma karuste käppadega. Kuid jõhvikas?

Sellel rännakul polnud süstad eriti tarvilikud. Neid kasutati sõiduks rannavetes: leiva ja toiduainete hankimiseks Mehikoormast, õhtusteks lõbusõitudeks pärast väsitavat tööd rammestavas kuumuses. Ja ainult üks kord läks neid tarvis Podborovjesse sõitmiseks, et heita veel kord pilk virgedele. Vahest on tuul seal midagi lagedale toonud.

Seal, Podborovje Krutšas, täheldasid noored eriskummalist nähtust. Oli vaikne õhtu, taevas peaaegu pilvitu, päike laskumas silmapiiri all nähtamatu Eesti ranniku poole. Peipsi järvel on loojangud alati imepärased. Ilmatu suurelt veteväljalt aurab kuumal päeval ära palju niiskust ja siis küütleb taevas pärlmutrina, peegeldub vees ning taevaranna joon kaob täiesti ära. Tekib mulje, et tegemist pole sileda järvepinnaga, vaid helendava kuristikuga, mis on niisama sügav nagu põhjatu taevas.

Töö lõpetanud noored sulistasid madalas vees, ehitasid laidudel liivast kindlusi ja ründasid neid liivapommidega.

Äkitselt algas järvel tõus. Vesi kerkis üpris kiiresti. Ujutas üle laiud kindlustega ja hakkas tõusuriba enda alla matma. Järvest eemal liival seisvad süstad läksid äkki liikvele.

Kõik see toimus täielikus tuulevaikuses, miski ei ennustanud halba ilma, ainult päike värvus järsku tumepunaseks.

Täiesti ootamatult paiskus järvelt rannale 7—8 palli tugevune tuuleiil. Järv läks keema. Tuul rebis vahutorte lainetelt ja heitis pritsmeid kõrgele kaldale, matkajate laagrisse. Kaldamüürile lähemal olevaid telke hakkas tuul juba lahti rebima, ülejäänud paisusid pallidena. Laager tuli kiiresti metsa ümber paigutada.

Metsa tagant, idakaarest, hakkasid rasked pilved vastutuult järve poole roomama. Kuid neil ei õnnestunud kõrgele taevasse tõusta. Läänest sööstsid tugevad paginad nende kallale, pilvede piirjooned muutusid iga hetk, tuul rebis nad räbalaiks ja kandis minema.

Öö möödus rahutult. Isegi metsasügavuses laperdasid telgid tuule käes ning kõrged männid kõikusid ja oigasid.

Plaani kohaselt pidid süstad hommikul Pnevo neeme juurde ekspeditsiooni pealaagrisse sõitma. Kavas oli kolmekümne viie kilomeetri pikkune järveretk. Kuid järv oli täna värvunud mustaks, täis pimestavalt valgeid vahutorte. Metsa ja murdlainetuse kohin paisusid pidevaks kõminaks. Oli see vast ilmake!

Kõrg- ja paguveenähtusega[1] olid noored juba tuttavad. Kuidas aga seletada veetõusu järvel enne tuuleiilide tekkimist? Mismoodi võis vesi tuulest ette jõuda?

Kalurid rääkisid, et niisugune järsk tõus või mõõn ennustab alati tugevat tormi. Vahel tõuseb vesi nii kõrgele, et nad märkavad seda isegi kaldast kaugel ankrus seisvate võrkude järgi: juurdevoolav vesi uputab võrgukuppe. Siis katkestavad nad püügi ja kiirustavad randa.

Nii ei leitudki selle nähtuse põhjust ja alles hiljem, Moskvas, seletasid hüdroloogid, et niisugune järve «puhetumine» oli tingitud järsust kohalikust õhurõhu langusest.

Noortel matkajatel oli muidugi aneroidbaromeeter kaasas. Selle näitusid märgiti kolm korda päevas kõverjoonega spetsiaalsele graafikule, kuid tõusu ajal märkisid kõik suure innuga raagudega veepiiri ja baromeeter ei tulnud meeldegi. Kahju!

Õhtuks vaibus tuul mõnevõrra ja otsustati Samolvasse sõita. Kõrglaine ajal on raske asju süstadesse laadida, veelgi raskem aga on, liikudes pealeveerevatele lainetele vastu, minna madalas vees üle väga laia murdlainetuse riba. Sõudjad kahlavad algul vees, et tirida süst piisavalt sügavasse kohta. Eriti kõrgete lainete, nn. üheksanda laine korral tõstetakse süstanina üles, kaitstes seda oma seljaga lainevahu eest. Seejärel, valinud sobiva hetke, hüppab esimene sõudja sõidukisse ning siis püüab sinna pääseda ka teine sõudja, kes on vahepeal veidi maad edasi kahlanud.

Kui süstad lõpuks avavette jõudsid, selgus, et ühel Volodjal on konnakarp süstakatte läbi lõiganud. Tuli kogu järvele mineku operatsioon vastassuunas sooritada ning seejärel pärast remonti uuesti startida.

---

[1] Kõrg- ja paguveenähtus — aeglane vee tõus või mõõn tuule toimel.

Ime siis, et süstadesse palju vett sattus. Ent seda sai välja loopida ainult paari kilomeetri kaugusel rannast. Seal oli laine lamedam, rahulikum. Süstakerest pikem laine ei peksnud, vaid üksnes tõstis sõidukeid. Süsti loendada oli väga raske, kord üks, kord teine vajus lainetevahelisse vakku, nii et isegi süstas istujate pead kadusid laineharja taha. Algul oli see pisut õudnegi.

Samolvasse ei tule üle kaheteistkümne kilomeetri, ent sinna ei saa otsejoones sõita. Podborovje neemest kulgeb Piirissaareni veealune seljak. Kohaliku rahvapärimuse järgi pääses veel «hiljaaegu» (kõigest mõnisada aastat tagasi!) piki Želtša kallast kuiva jalaga peaaegu saareni välja. «Väin» oli niivõrd kitsas, et «oks inimese väljasirutatud käes ulatus teisele kaldale». Želtša suudmes paiknev Piirissaar kandis tollal Želatšoki nime. Mõnedel maakaartidel seisab see nimi veel praegugi.

Niisiis tuli see veealune seljak ületada Podborovje neemest kaugemal, sest madalas vees on lained eriti järsud ja vihased, kõrgete vahuste harjadega. Saartele ei tohtinud samuti läheneda, sest nende juures põrkasid vastassuunas liikuvad lained kokku, tekitades keevat vett meenutava kobrutuse.

Kõige selle tõttu jõuti Samolvasse alles kella kolme paiku öösel. Õnneks olid ööd veel valged. Hommikul tugevnes tuul taas, kuid Samolvast Pnevosse viiv maantee oli kuiv ja kõigest kaksteist kilomeetrit pikk. Süstad võeti lahti ja jäädi juhuslikku autot ootama.

Samolvas tunnevad inimesed suurt huvi uurimistööde vastu nende rajoonis ja kohalik kolhoos on nii mõnigi kord ekspeditsioonidele oma abi pakkunud. Nii olid lood selgi korral: kui kolhoosi esimees Stepan Pavlovitš Lõssenko sai teada, et ekspeditsioon vajab autot, viis ta ise matkajad ja nende kraami Pnevosse.

Oli lõppenud töö «ussipesas». Sellele järgnes Pihkva ja, nagu puhkuseks pärast labidatööd, üks nädal Riias.

Juba 1960. aastal, Podborovjest lahkudes, lubasid noored tagasi tulla. Ja hiljem käisidki nad siin veel kahel korral. Iga kord rõõmustati, kui leiti oma lõkkease, mõned

telgivaiad. Telgid pandi üles täpselt samamoodi, nagu need eelmisel korral olid seisnud. Lauldi tingimata samu laule. Ilma erilise vajaduseta roomati neljakäpakil virgedel ringi:

«Äkki on tuul veel midagi huvitavat lagedale toonud!»

Ent kuuekümne neljanda aasta suvel tulid noored siia juba ilma ekspeditsiooni-ülesanneteta ning võtsid kaasa nooremaid õpilasi, uustulnukaid, et neile näidata, missuguseid imelisi paiku maailmas leidub.

XIII PEATÜKK

KUIDAS SIIS TOIMUS JÄÄLAHING?

Pakub lugejale suurt huvi ja selle pealkiri ei vaja seletamist

Niisiis, Voroni kivi on leitud. Jäälahingu paik on täpselt kindlaks tehtud.

Siiani kroonikas mainitud järvekitsuse sügavuses peidus olnud ajalooline tõde selle suure lahingu kohta ilmus selgesti väsimatute uurijate pilgu ette.

See on suure entusiastide kollektiivi teene, kuhu kuulusid inimesed täiesti erinevatelt erialadelt. Need olid ajaloolased ja arheoloogid, hüdroloogid ja geoloogid, filoloogid, tuukrid ja akvalangistid, lendurid ja laevade meeskonnad, koolinoorte matkagrupid ja lõpuks palju kohalikke innukaid kodu-uurijaid, kes tunnevad ja armastavad oma kodupaika.

Peipsi järve mõistatus lahendati seetõttu, et sellest üritusest osavõtjad ei piirdunud üksnes teoreetiliste arutlustega, vaid valisid veel teisegi tee: uurisid lahingupaika kohapeal.

Ekspeditsioonil õnnestus taastada tolle aja olustik: muistse järvekitsuse kallaste piirjooned ja iseloom ning jäärežiim, maakoha asustustihedus, külade ja piiriäärsete kaitseehituste asend, järve-, jõe- ning maismaateed, ja mis kõige tähtsam, lahingust jutustavad muistsed kirjalikud allikad muutusid selgeks ja arusaadavaks.

Nüüd võis teha sõjaajaloolise iseloomuga järeldusi.

Teatavasti on soodsal positsioonil tohutu tähtsus. Kui vastase taktika on teada, võib positsiooni õnnestunud valik seada vaenlase raskesse olukorda ja aidata kaasa tema üle

võidu saavutamisele. Nõnda oli see ka antud juhul. Oma sõjaväe järvekitsuse idakaldale paigutamisega kindlustasid Aleksander Nevski ja tema väepealikud oma sõjameestele suured eelised:

vaenlase poolt küljest järvekitsuse lai jääväli ja rannal kindel «vahipost» võtsid vaenlaselt võimaluse äkkrünnakuks;

Vene sõjaväe paremat tiiba, mille saksa rüütlid võisid Ozolitsalt tulles ümber haarata, julgestasid sigoovitsa nõrk jää ning vahipostid, mis asusid Voroni kivil, Starõje Grivkis ja Podborovje kõrgustikel, mis aga puutub vasakusse tiiba, siis järvekitsuse avar jääväli ei võimaldanud ootamatut tiibhaarangut;

juhul kui vaenlasel oleks õnnestunud Vene sõjaväe lahingukorrast läbi murda, oleks tema peajõud — rüütlite raske ratsavägi, sattunud rannaalale, kus kasvas põlislaas ja edasiliikumine oli võimatu, järelikult poleks ta ka saanud oma edu ära kasutada;

rannikuäärne põhjani kinnikülmunud lai madalveeriba kaitses Vene sõjaväge ohu eest jääst läbi vajuda;

see, et sõjavägi lahingu alguseni metsas peitus, võimaldas Aleksandril oma jõude vaenlase eest salajas hoida, rüütlite sõjavägi pidi järvekitsuse jääle ilmumisel niihästi oma suuruse kui ka lahingukorra ja löögisuuna paljastama;

edukalt lõppenud lahingu puhul olnuks vaenlane sunnitud äärmiselt rasketes tingimustes taganema järvekitsuse täiesti lagedale jääväljale, peale selle võidi teda tõrjuda sigoovitsa haprale jääpinnale;

paratamatu taandumise puhul võis põhiliselt jalaväest koosnev Vene sõjavägi metsa tagasi tõmbuda ja suuremate kaotusteta vaenlase löögi alt pääseda ning seejärel, liikudes mööda jäätunud Želtša, Pljussa ja Luuga jõge ning kasutades kohalike järve- ja jõeteede võrku ning neid ühendavaid lohistusteid, taganeda Novgorodi- ja Pihkvamaale.

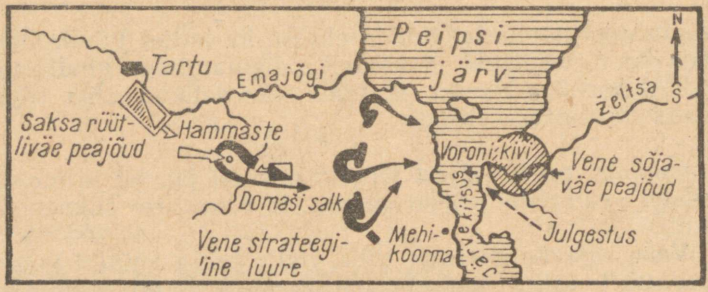

Vägede paiknemine 4. aprillil 1242. aastal enne lahingut.

Vene sõjaväe positsioon polnud juhuslik. Väepealikud valisid selle koha juba varem välja.

5. aprillil 1242 asusid Aleksander Jaroslavitši sõjamehed hästi valitud kaitsepositsioonidele, mis sundis saksa rüütleid tegutsema neile ebasoodsates tingimustes.

Enne otsustavat lahingut saatis Aleksander luurajad sügavasse Liivi ordu tagalasse lääne pool järvekitsust. Saanud luurele saadetud Domaši ja Kerbeti salgalt teada, et ordu peajõud on Tartust teele asunud, tõmbus Aleksander järvekitsuse taha, selle idakaldale, sinna, kus ta otsustas vaenlasele vastu astuda, kui too peaks söandama Novgorodi- ja Pihkvamaale sisse tungida.

Öö vastu 5. aprilli veetsid mõlemad sõjaväed nähtavasti teineteise vastas, kumbki oma kaldal, pannud kaitseks välja vahipostid. Järvekitsuse jääle ilmusid pimeduskatte all vaenlase luurajad, kes olid välja saadetud selleks, et veenduda jää küllaldases tugevuses ja teada saada, kus paikneb Vene sõjavägi. Vene luurajad, kes olid piki Ozolitsa lõunakallast edasi hiilinud, jälgisid omakorda vaenlast...

Vene sõjavägi asus metsa. Siin kuusetihnikus oli vaikne. Sõdalased istusid lõkete ümber ja valmistusid rahumeeli tapluseks vaenlasega. Nende hulgas oli palju vabatahtlikke Peipsi-äärsetest küladest. «Kui said kuulda, et Aleksander Nevski on sakslase peale minemas, läksid kõik tema juurde. Igaüks võttis kaasa, mis sai...» Kogenud

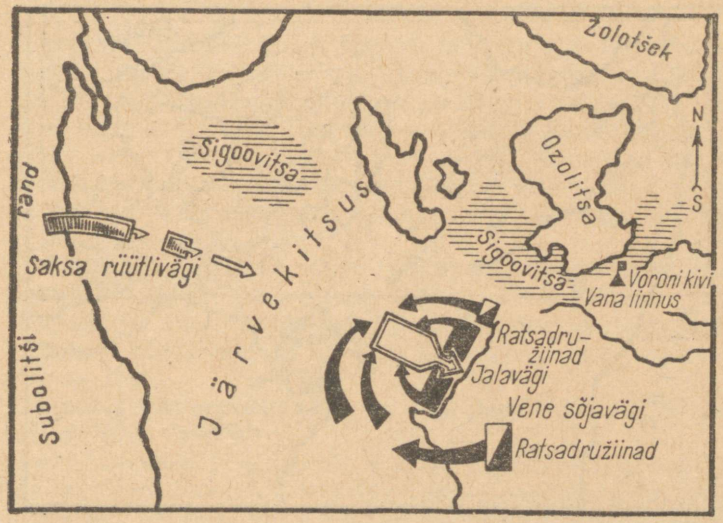

Lahingu algus 5. aprillil 1242. aastal.

sõjamehed seletasid uustulnukatele, mille poolest mõõgakandjad on tugevad ja milles nõrgad; kõige tähtsam, rääkisid nad, on rüütleid mitte karta. Orduvennad on tugevad, kuni nad saavad odaga torgata ja mõõgaga raiuda, kui aga nendega rinnutsi kokku minna, paistab kohe, et sellises lähivõitluses on nad viletsad. Siin otsustab jalamehe keharamm. Tuleb käiku lasta tapper ja puss. Iseäranis tähtis on rüütli ratsu rivist välja lüüa. Tuleb osava liigutusega puss käepidemest saadik hobusele kõhtu torgata, ja kui see on kokku vajunud, anda mahakukkunud rüütlile viimane hoop sellega, mis aga kätte juhtub...

Puhtetunnil panid sõdalased põlise tava kohaselt puhta pesu selga, mis seks puhuks varutud. Nad teadsid, et seisab ees võitlus elu ja surma peale. Kroonikakirjutaja on selle kohta kirja pannud, et «... suurvürst Aleksandri sõdalased olid täis võitlusvaimu, olid ju neil südamed nagu lõvil».

Kui hakkas valgeks minema, paigutasid Aleksander ja tema väepealikud «polgu Peipsi järve peale, järvekitsuse

Rüütliväe sissepiiramine ja purustamine 5. aprillil 1242. aastal.

peale, Voroni kivi juurde», praeguse Sigovetsi neeme lähedale, juba tollal laialt tuntud orientiiri Voroni kivi juurde. On huvitav märkida, et ka Liivimaa kroonika kirjutaja, rääkides Jäälahingust, nimetab seda «lahinguks järvekitsusel, Peipuse järve ääres», kriipsutades selle viimase viitega alla, et see toimus järvekitsuse tolles osas, mis külgneb praeguse Peipsi järvega.

Kroonikas pole märgitud, missuguses lahingukorras Vene sõjavägi vaenlase pealetungi vastu võttis. Võib arvata, et rivistuti üles laial rindel mitmes reas. Esiridades sõjamehed, kellel peamiseks relvaks oli pikk oda. Enne lähivõitluse algust puistasid vibumehed vaenlase üle noolterahega ja astusid siis talle ettesirutatud odadega vastu, nendele langes esimese löögi raskus. Nende taga seisid sõdalased taprite, mõõkade, pusside ja teiste sõjariistadega.

Vene ratsavägi, mille tuumiku moodustasid Aleksandri ja tema venna Andrei družiinad, rivistus tõenäoliselt üles jalaväe lahingukorra vasakul tiival, võimalik ka, et rannaäärse tihniku taga, reetmata oma asupaika vaenlasele.

Pole ka kindlasti teada, kus oli lahingu ajal Aleksander Jaroslavitš. Selles suhtes on tõsioludest kaugel rahvapärimus, et Aleksander olevat oma polkusid juhtinud Voroni kivil seistes. See, kes tunneb noore vürsti iseloomu, 1242. aastal oli ta kõigest 22-aastane, tema vaprust ja kiiret, vaenlasele ootamatut tegutsemist lahinguväljal, võiks eksimatult nimetada paika, kus Aleksander Nevski Jäälahingu ajal viibis.

Enne lahingu algust jälgis ta oma lähimate väepealikutega metsaserval järvekitsuse kaldal Vene sõjaväe ülesrivistumist. Ja siin võttis ta ka vastu luure esimese ettekande, et rüütlivägi on liikuma hakanud ja laskub järvekitsuse jääle.

Koitis juba, kui järvekitsuse avarale jääväljale ilmusid ordurüütlid.

«Ja kappasid polgu peale sakslased ja tšuudid,» teatab meile Vene kroonika, «ja lõid enese seaninana polgust läbi.» See oli edu, mille rüütlid saavutasid lahingu alguses. «Seanina» all tuleb mõista rüütliväe kompaktset lahingukorda, mida ta harilikult jalaväe vastu rakendas. «Oli näha,» loeme ka Liivimaa kroonikast, «kuidas vendade (rüütlite) lipud tungisid Vene jalaväe ridadesse.»

Nõnda algas lahing.

Rüütlite raske ratsaväe suur löögijõud võimaldas tal jalaväe lahingukorrast läbi murda. Sellega kaasnes tavaliselt segadus vastase sõjaväes, kusjuures rüütlid ei kaotanud hetkegi. Nad arendasid energiliselt oma edu, andmata vastasele võimalust oma ridades korda taastada, ning tulemuseks oli vastase taganemine, mis muutus tavaliselt põgenemiseks. Siis ei jäänud rüütlitel ja kohalikest hõimudest värvatud jalameestel muud üle kui põgenejaid taga ajada ja maha lüüa.

Nõnda oli see alati olnud...

Kuid seekord ei läinud niiviisi. Sügavat erutust on tunda vene krooniku sõnadest, kui ta jutustab lahingu otsustavast etapist. «Ja oli siin kuri ja vägev taplus sakslaste ja tšuudidega, ja maa müdises odade purunemisest ja helises mõõgaga raiumisest, kui kinnikülmunud merd pidi liiguti, ja ei olnud näha jääd, sest see oli puha verega kaetud.»

Liivimaa kroonika kirjutaja, kes lühidalt puudutab hoogsalt arenenud vihast võitlust, täiendab omalt poolt vene kroonika kirjutajat, püüdes vabandada rüütliväe lüüasaamist: «Kõik need, kes olid rüütliväes, piirati täielikult sisse.»

Ja nüüd kerkib selgesti meie silme ette lahingu kõige pingelisem järk, kus vihases, verises tapluses oli otsustamisel lahingu saatus. Vene jalaväe lahingukorrast läbimurdnud rüütlite raske ratsavägi sattus järvekitsuse rannikule, kus oli tihe lepavõsa ja mets, kõik kohad täis kohevat sügavat lund. Vaenlane oli sunnitud siin peatuma. Mets ja sügav lumi ei lasknud laiali hargneda vaenlase tagalasse pääsemiseks. See lühike peatus osutus rüütlitele saatuslikuks, tiibadelt tungis neile peale Vene sõjavägi, rünnates ratsaväe rivi. Seda vaenlane ei oodanud. Hetkel, kus edu oli juba kindel, võis ta kõike muud oodata, ainult mitte jalaväe pealetungi. Rüütlid olid ju alati suhtunud jalaväesse halvustavalt ega pidanud seda peaaegu üldse sõjaväeks. Kõige rohkem, mis ta nende arust lahinguväljal võis teha, oli abistada saavutatud edu arendamisel: võidetute jälitamisel, mahalöömisel ja vangivõtmisel... Ja äkki juhtus siin, järvekitsuse jääväljal, midagi ennekuulmatut. Vähe sellest et jalavägi, kelle ridadesse nad olid end sisse ramminud, ei põgenenud — see sööstis tiibadelt ette ning astus koguni ägedasse lähivõitlusse. Ega ole siis ime, et jalaväe surve all rüütlite lahingukord segamini läks. Tõrjudes tagasi Vene sõjamehi, kes neile peale vajusid, olid nad sunnitud pealetungilt kaitsele üle minema.

Vihane käsitsivõitlus muutus aina ägedamaks. Mõõgakandjad kaitsesid end visalt. Antud olukorras ei saanud enam mõteldagi Vene sõjaväe purustamisele ja Aleksandri vangivõtmisele, mida nad suuresuuliselt olid lubanud teha Tartust teele asudes, vaid sellele, kuidas alustatud lahingust välja rabelda. Kerge võidu asemel ähvardas ränk kaotus.

Ent see polnud kaugeltki veel kõik, mis rüütlivägi tol päeval pidi läbi elama.

Metsaservalt jälgisid teraselt lahingu käiku Vene vojevoodid koos Aleksandriga. Väikeselt kõrgendikult nägid

nad hästi, kuidas rüütlid novgorodlaste ja pihkvalaste ootamatu surve mõjul kaitsele üle läksid. Kuid vaenlane polnud veel murtud. Kui surve vaid veidi nõrgeneks, asuksid rüütlid uuele pealetungile... Ei tohtinud viivitada, jalaväge tuli iga hinna eest abistada. Otsustaval hetkel asus Aleksander juhtima Vene ratsaväe lööki.

Verine taplus käis raugematu jõuga, kui Vene ratsavägi lahingusse sööstis, haarates rüütliväe tiivalt ümber. Eesotsas oli noore vürsti družiina tema enda juhtimisel. Družinnikute löökide alla sattusid koos rüütlitega ka vaenlase raskele ratsaväele järgnenud tšuudi jalamehed. See juhtus väga parajal ajal. Vene ratsaväe löök hävitas orduvendades veel hingitsenud lootuse lahingu õnnelikule lõpule. Samal ajal tugevdas Vene jalavägi survet, sest ta nägi, et ratsavägi on eesotsas armastatud vürstiga appi tulnud.

Vene ratsaväge juhtiv Aleksander viis sõjatandril läbi rüütliväe sissepiiramise keerulise manöövri, mis on läinud keskaegse vene sõjakunsti ajalukku kui suurepärane näide jalaväe ja ratsaväe koostööst lahinguväljal.

«Sakslased said siin hukka, tšuudid aga põgenesid,» jutustab kroonikatekst. Mõõgakandjad, keda Vene jalavägi üha rohkem ahistas, jätkasid kaitselahingut. Tšuudid aga, kui rüütliväe kõige ebakindlam osa, panid jooksu ja paljastasid tagala lahingu kriitilisel momendil. Taganemistee oli rüütlitel siitpeale ära lõigatud. Igast kandist ümber piiratud, jätkasid nad võitlust, kuid üha sagedamini langesid verega niisutatud järvekitsuse jääle vaenlase ratsanikud ja Vene sõjamehed tallasid lumme nende valgeid mantleid, mida nad uhkeldades õlgadel kandsid.

See oli rüütliväe surmaheitlus, tema kuulsusetu lõpp.

«Vennad võitlesid visalt, kuid nad heideti rohu peale,» nendib mornilt ka Liivimaa kroonika, kinnitades sellega lahingu kirjeldust Vene kroonikas. Mainitud teates väärib tähelepanu väide, et rüütlid langesid «rohu peale». Asi seisab selles, et Lämmijärve idaranniku laial madalveeribal vohab nüüdki veel suvel pillirootihnik. Kui vesi külmub, upitub pilliroog ka talvel lume alt välja ning sarnaneb väga kõrge rannaäärse rohuga. Seega kinnitab

Liivimaa kroonika kirjutaja tunnistus, et lahing leidis aset idakalda vahetus läheduses.

Mõlemad allikad, nii Vene kui ka Liivimaa kroonika, räägivad saksa rüütlite visast vastupanust. Suurem osa neist löödi maha. Vene kroonika tekstist saab veel teada tšuudide põgenemisest, keda peamiselt jälitatigi järvekitsuse avaral jääväljal. Liivimaa kroonika vaikib täiesti maha rüütliväe riismete jälitamise Vene sõjameeste poolt. Ta püüab kas või sellega vähendada rüütlite raskeid kaotusi. Vene kroonikas aga on kõik võrdlemisi üksikasjalikult kirja pandud: «Ja vaenlased põgenesid, ja neid raiuti, ajades taga nagu mööda õhku, ja polnud nendel kuhugi põgeneda, ja löödi neid maha seitsmel verstal jää pääl Subolitši rannast saadik, ja langes sakslasi viissada[1] ja tšuudisid otsatu palju... mõned uputas vesi ja mõned olid raskesti haavatud ja põgenesid.»

Fakti mainimine, et osa põgenejaist hukkus, uppudes järve, annab alust arvata, et Vene sõjameestel õnnestus jälitamisel osa vaenlastest sigoovitsa nõrgale jääle ajada. Kuid arvatavasti polnud uppunuid palju, sest uppumisest ei kõnelda mitte kõigis kroonikais, ja ka formuleering, mis algab sõnaga «mõned», kinnitab seda.

Aleksander oli saavutanud hiilgava võidu Liivimaa rüütliväe üle järvekitsuse jääl, nüüd võinuks ta alustada vallutusretke ordu valdustesse. Liivimaa ordumeister, kes oli täis kabuhirmu, ootas Vene sõjaväe vältimatut sissetungi. Tema valdused olid kaitsetud ja võisid mistahes hetkel kerge saagina langeda Vene vürsti kätte. Kallaletung ei leidnud aset. Aleksandri sõjavägi ei läinud vastupealetungile. Pärast saavutatud võitu naasis ta Pihkvasse ja hiljem ka Novgorodi. See tõendab veenvalt, et Aleksander, kes oli vaenlase Novgorodi- ja Pihkvamaa läänepiiridelt eemale tõrjunud, pidas endale seatud eesmärgi saavutatuks.

Aleksander Nevski laskis sõjavangid Baltimaade hõimude hulgast koju minna, öeldes: «Minge ja rääkige kõikidele, et Venemaa on elus. Tulgu kartmatult meile külla. Kuid see, kes tuleb meie juurde mõõgaga, saab ka mõõga läbi hukka. Sellel püsib ja jääb püsima Venemaa.»

[1] Teistes kroonikates — 900.

EPILOOGI ASEMEL

Kunagise «tülipaiga» praegune argipäev, sõjameeste kangelasteo mälestusmärgist ja sellest, kuidas igaühest võib saada Kolumbus

Oli kunagi «tülipaik».

Oli legendaarne Voroni kivi.

Oli suur lahing Peipsi järve jääl — Jäälahing.

Ja veel hiljemgi on siin peetud mitmeid lahinguid.

Kuid tänapäeval kõlab endiselt Peipsi järve rannikul vene keel. Selle maanurga rikkus — lina — sinab Aleksander Nevski nimelise kolhoosi põldudel. Kalurikolhoosid saavad rohkesti loomust ja saadavad kala suurtesse linnadesse.

Künnab järvepinda valge mootorlaev «Aleksander Nevski».

Turistide rühmad liiguvad Sigovetsi neeme poole, nad lähevad Jäälahingu paika vaatama. Enamasti noored, kuid on ka Isamaasõja veterane. Mõnel neist on rinnal Aleksander Nevski ordeni lindike.

Vanataadid jutustavad rahvapärimusi Voroni kivist ja penirüütlitest. Muistendeisse põimitakse vastseid sündmusi. Hitlerlik kindral püüdnud kabuhirmus järvekitsusest üle pääseda, vajunud aga sigoovitsas oma autoga jää alla, sest Voroni kivi «ei tahtnud» teda läbi lasta.

Praegu vohavad Sigovetsi saarel võsa ja kõrge rohi, kuid see ei jää nii alatiseks.

Meie esivanemate sõjalise kangelasteo paika püstitatakse tulevikus mälestusmärk. Sellest saab orientiir järvel sõitvatele laevadele ning arvukatele matkajatele ja ekskursantidele — teadmishimulistele inimestele, kellele on kallid meie kodumaa tähtsate ja raskete päevadega seotud pühad paigad.

Kui huvitav on olla Kolumbus!

Heidad pilgu maakaardile ja näed sellel jõgesid, tasandikke, mägesid, linnu. Tundub, nagu oleks kõik juba avas-

tatud, kõik läbi uuritud, kõik tuttav ja nagu poleks meie maakaardil enam «valgeid laike».

Kui aga võtad sellesama maakaardi, kas või kõige üksikasjalikuma, ja mida üksikasjalikum, seda parem, ning asud sellega teele meie maa avarustel, siis aina imestad. Kui määratu suur tegevusväli avastusteks, leidudeks, vaatlusteks!

Mõnes paikkonnas sünnib imeväärseid asju. Kohalikule rahvale on see argielu; neile näib, et teisiti ei võigi olla. Kuid mujalt tulnukal jääb suu imestusest ammuli ja ta hakkab uurima, küsitlema, üles kirjutama, joonistama, pildistama... Ja kõik sellepärast, et meie maa on tohutu suur ja mitmekesine. Kõikidest asjadest aga ei jõua raamatutes ja ajalehtedes jutustada. Vahest ainult pealiskaudselt, üldjoontes. Üksikasjad aga kätkevad sageli eneses nii palju uut, et kummutavad mõnikord käibelolevad, vastuvõetud ja aja poolt pühitsetud ettekujutused täiesti.

Me armastame oma kaunist maad, kuid tõeliselt, sügavalt ja siiralt võib armastada ainult seda, mida hästi tunned, mida oled oma silmaga näinud.

Mingem matkama!

Караев Георгий Николаевич,
Потресов Александр Сергеевич
ЗАГАДКА ЧУДСКОГО ОЗЕРА.
На эстонском языке. Оформление У. Кюльв. Издательство «Ээсти Раамат», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja R. Mägi. Kunstiline toimetaja A. Raja. Tehniline toimetaja H. Kruustee. Korrektorid A. Kiho ja E. Toots.

Laduda antud 2. XII 1968. Trükkida antud 3. IV 1969. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 12,0. Tingtrükipoognaid 10,08. Arvestuspoognaid 12,06. Tiraaž 30 000 eks. Tellimise nr. 2053. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tn. 54/58. Trükipaber nr. 3 — M. Gorki nim. Paberivabrik nr. 1, Leningrad.
Hind 58 kop.
2—8—1

TÜ RAAMATUKOGU
1030001577961 6

A-29857

58 kop.

G. KARAJEV, A. POTRESSOV

Peipsi järve mõistatus

Sõjaajaloolase kindralmajor G. N. Karajevi ja turismi vaneminstruktori kunstnik A. S. Potressovi jutustus «Peipsi järve mõistatus» käsitleb ekspeditsiooni töid, kelle ülesandeks oli määrata kindlaks 1242. aastal Peipsi järvel peetud Jäälahingu täpne paik.